

Biopolitika és történelmi igazságosság: a megegyezés útja a normalitás sérüléseivel

Brown, Kathrin

Veröffentlichungsversion / Megjelent változat
Monographie / monográfia

Zur Verfügung gestellt in Kooperation mit / provided in cooperation with:

átirat kiadó

Empfohlene Zitierung / Javasolt idézet:

Braun, K. (2021). *Biopolitika és történelmi igazságosság: A normalitás sérüléseivel való megbirkózás*. (Edition Politik, 66). Bielefeld: transcript Verlag. <https://doi.org/10.14361/9783839445501>

Használati feltételek:

A szöveg a CC BY-NC-ND licenc (Attribution-Non-Commercial-No Derivative Works) alatt érhető el. A CC-licencekről további információkat itt talál:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Használati feltételek:

Ez a dokumentum a CC BY-NC-ND licenc (Attribution-Non-Commercial-NoDerivatives) alatt érhető el. További információért lásd:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Kathrin Braun

BIOPOLITICS AND HISTORICAL JUSTICE

Coming to Terms with the Injuries of Normalität

[transcript] Political Science

Kathrin Braun

Biopolitika és történelmi igazságosság

Ezt a nyílt hozzáférésű kiadványt a POLLUX (Fachinformationsdienst Politikwissenschaft) támogatása tette lehetővé.

és a tudományos könyvtárak együttműködési hálózata a nyílt hozzáférésű átalakulás előmozdítására a társadalom- és bölcsészettudományokban (transcript Open Library Politik- wissenschaft 2021).

Ez a kiadvány megfelel a "Recommendations on quality standards for the open access provision of books", National Open Access Contact Point 2018 (<https://pub.uni-bielefeld.de/record/2932189>) című ajánlásnak.

Főtámogató: Brémai Állami és Egyetemi Könyvtár (POLLUX - Informationsdienst Politikwissenschaft)

Teljes körű támogatók: Bayreuthi Egyetemi Könyvtár | Humboldt-Universität zu Berlin Egyetemi Könyvtár | Freie Universität Berlin - Egyetemi Könyvtár | Staatsbibliothek zu Berlin | Universitätsbibliothek Bielefeld | Universitätsbibliothek der Ruhr-Universität Bochum (RUB) | Universitäts- und Landesbibliothek Bonn | Vorarlberger Landesbibliothek | Universitätsbibliothek der Technischen Universität Chemnitz | Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt | Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) | Universitätsbibliothek Duisburg-Essen | Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf | Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg | Universitätsbibliothek Frankfurt/M. | Greifswaldi Egyetemi Könyvtár | Hageni FernUniversität Egyetemi Könyvtár | Carl von Ossietzky Állami és Egyetemi Könyvtár, Hamburg | TIB - Leibniz Technológiai és Természettudományi Információs Központ és az Univer-

ségi Könyvtár | Gottfried Wilhelm Leibniz Könyvtár - Alsó-Szászországi Állami Könyvtár | Heidelbergi Egyetemi Könyvtár | Kasseli Egyetemi Könyvtár | Kieli Egyetemi Könyvtár (CAU) | Koblenz - Landau Egyetemi Könyvtár | Kölni Egyetemi és Városi Könyvtár | Lipcsei Egyetemi Könyvtár | Luzerni Központi és Egyetemi Könyvtár | Magdeburgi Egyetemi Könyvtár | Marburgi Egyetemi Könyvtár | Max Planck Digitális Könyvtár (MPDL) | Münsteri Egyetemi és Állami Könyvtár | Oldenburgi Carl von Ossietz Egyetem Egyetemi Könyvtára | Osnabrücki Egyetemi Könyvtár | Passaui Egyetemi Könyvtár | St. Galleni Egyetemi Könyvtár | **Vechtai** Egyetemi Könyvtár | Bécsi Egyetemi Könyvtár | Wuppertali Egyetemi Könyvtár | Zürichi Központi Könyvtár
Támogató: Szövetségi Védelmi Minisztérium | Oldenburgi Állami Könyvtár
Mikrotámogató: Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP) - Deutsches Institut. Nemzetközi Politika és Biztonság | Leibniz Institute for European History, Mainz

Kathrin Braun, politológus, 1960-ban született, kiterjedt munkát végzett a bioetika és a biomedicina politikájáról, valamint a biopolitikával kapcsolatos emberi jogi jogsértésekkel való megbékélés politikájáról. A hannoveri Leibniz Egyetemen szerzett doktori címet és rendkívüli professzori címet, és számos egyetemen tanított Németországban, az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és máshol. 2018 óta kutatási koordinátor a Stuttgarti Egyetem Interdiszciplináris Kockázati és Innovációs Tanulmányok Központjában (ZIRIUS).

Kathrin Braun

Biopolitika és történelmi igazságosság

A normalitás sérüléseivel való megbirkózás

[transcript]

A Deutsche Nationalbibliothek által közzétett bibliográfiai információk

A Deutsche Nationalbibliothek ezt a kiadványt a Deutsche Nationalbibliografie-ban tartja nyilván; a részletes bibliográfiai adatok az interneten a [http:// dnb.d-nb.de](http://dnb.d-nb.de) címen érhetők el.

Ez a munka a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (BY-NC-ND) licenc alatt áll, ami azt jelenti, hogy a szöveg felhasználható nem kereskedelmi célra feltéve, hogy a szerzőt feltüntetik. Részletekért látogasson el a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> weboldalra.

Az eredeti mű adaptációjának, fordításának vagy származékos művének elkészítéséhez és kereskedelmi felhasználásához további engedély szükséges, amelyet a rights@transcript-publishing.com címen lehet beszerezni.

A Creative Commons licenc feltételei a további felhasználásra nem vonatkoznak a nyílt hozzáférésű kiadványban nem eredeti tartalomra (például grafikonok, ábrák, fényképek, kivonatok stb.), és további engedélyre lehet szükség a jogtulajdonostól. A kutatási és engedélyezési kötelezettség kizárólag az anyagot újrafelhasználó felet terheli.

© 2021 transcript Verlag, Bielefeld

Borítóterv: Maria Arndt, Bielefeld

Nyomtatta: Majuskel Medienproduktion GmbH,
Wetzlar Print-ISBN 978-3-8376-4550-7

PDF-ISBN 978-3-8394-4550-1

EPUB-ISBN 978-3-7328-4550-7

<http://doi.org/10.14361/9783839445501> Tartós

savmentes szöveges papírra nyomtatva.

Tartalomjegyzék

1	Bevezetés: A biopolitika és az időbeliség feldolgoása és a történelmi igazságszolgáltatás	9
1.1	A régen leküzdöttek hitt időkből	9
1.2	A múlt jelenlétének feldolgoása	13
1.3	A biopolitika és a modernitás küszöbe	14
1.4	Biopolitikai időbeliség	18
1.5	Biopolitika, történelmi igazságosság és a normalitás sérülései	21
1.6	A könyv vázlatla	25
2	Biopolitika és modernitás: az eugenikai projekt felülvizsgálata	29
2.1	Egy modern projekt	32
2.2	Eugenika és társadalmi reform	35
2.3	Eugenika és a faji kérdés	37
2.4	Jóléti eugenika	43
2.5	Eugenika és feminizmus.....	45
2.6	Biológus determinizmus és társadalmi mérnöki tevékenység	48
2.7	Eugenika, haladás és produktivizmus.....	51
2.8	Következtetés	53
3	A náci sterilizációs politika, a másodrendű igazságtalanság és a küzdelem a jóvátételért	55
3.1	Az örökletes egészségügyi törvény és annak biopolitikai racionalitása.....	60
3.2	Nincsenek "elfelejtett áldozatok": a nem kitelepítési politika 1945 után	62
3.3	Az 1980-as évek: A küzdelem lendületet kap	68
3.4	A jóvátétel mint a nagyobb igazságtalanság?.....	69
3.5	Kirekesztés vagy érvénytelenítés	72
3.6	Átfogó rehabilitáció?	74

4	Végre igazságszolgáltatás: A homoszexuális férfiak üldözése és a jóvátétel politikája	77
4.1	"A betegség kiirtása: A homoszexuális férfiak náci üldözése".....	79
4.2	Normális üldözés: 175. bekezdés a Szövetségi Köztársaságban.....	83
4.3	Kitiltva a jóvátételből.....	87
4.4	Megbánás és vonakodás.....	90
4.5	A normalitás sérüléseitől a szexuális kivételességig.....	92
4.6	Következtetés.....	96
5	A marginális igazságszolgáltatás: az "aszociálisok" üldözésének feldolgozása	99
5.1	Németországi modell?.....	102
5.2	Igazságot tenni - vagy nem. A történelmi igazságosság performatív politikája.....	103
5.3	Az "aszociálisok" náci üldözése.....	105
5.4	Tartalmas munka és rendezett élet.....	108
5.5	Kizárt áldozatok.....	109
5.6	Elfelejtett "elfelejtett áldozatok"?.....	111
5.7	Emlékezés az államon túl.....	117
5.8	Következtetés.....	118
5.9	Kiegészítés.....	119
6	Hannah Arendt és Michel Foucault a biopolitikáról, az időről és a totalitarizmusról 121	
6.1	Élet ..... és munka.....	123
6.2	Teljes menedzsment.....	126
6.3	Politika, élet és modern időbeliség.....	127
6.4	Az élet javítása.....	131
6.5	Élet az intervallumban.....	134
6.6	A biopolitikán túl: <i>a világba való beilleszkedés</i>	136
7	Az élet erőinek növelése: Biopolitika, kapitalizmus és idő	
	Marx és Foucault	141
7.1	Hiányzik a kapcsolat: Biopolitika és kapitalizmus.....	141
7.2	A biopolitika mint biotechnológia.....	142
7.3	A biopolitika mint önkormányzat.....	144
7.4	Teljesítmény és termelékenység.....	147
7.5	Az élet erőinek fokozása.....	153
7.6	A tőke és a biopolitika ideje.....	157
7.7	Következtetés.....	160

Köszönetnyilvánítás	163
Rövidítések listája.....	165
Hivatkozások.....	169

1 Bevezetés: A biopolitika, az időbeliség és a történelmi igazságosság feldolgozása

---

1.1 A régen leküzdöttek hitt időkből

2020 júniusában kilenc állampolgár alkotmányjogi panaszt nyújtott be a németországi Szövetségi Alkotmánybírósághoz. A panasz a Német Intenzív Terápiás Orvosok Társasága és további orvosi társaságok által a Covid-19 világjárvány (DIVI 2020) miatt szűkös erőforrások esetén az egészségügyi ellátási ráció és kezelés kérdésében kiadott iránymutató ajánlások ellen irányult. A társaságok szerint, amikor az intenzív osztályok akut forráshiánnyal küzdenek, az orvosoknak kell eldönteniük, hogy ki részesüljön intenzív orvosi kezelésben és ki ne. Az iránymutatások kritériumokat javasoltak e döntések meghozatalához, és így egyes betegek előnyben részesítéséhez másokkal szemben. Az orvosi társaságok kijelentették, hogy ezeket a döntéseket nem az életkor, a szociális jellemzők, a fogyatékoság vagy a krónikus betegség kritériumai, hanem kizárólag a kezelés sikerének esélye alapján kell meghozni. A felperesek azonban azzal érveltek, hogy az irányelvekben a kezelés sikerének esélyeire vonatkozóan meghatározott kritériumok, mint például az or- gan diszfunkcionalitás, a klinikai gyengeségi skála szerinti gyengeség, az idegrendszeri betegségek és a "prognosztikusan korlátozott várható élettartam", ténylegesen diszkriminatívak sok fogyatékkal élő emberrel szemben. "A bemutatott kritériumok" - írja az AbilityWatch fogyatékosági jogvédő szervezet, amely támogatja az alkotmányos követelést,

így számos fogyatékkal élő ember halálos ítéletévé válhat. Az a tény, hogy a DIVI elnöke nyilvánosan felveti azt a kérdést, hogy "valóban van-e értelme intubálni és lélegeztetni az intenzív osztályon olyan nagyon idős embereket, akik már hosszú ideje képtelenek önállóan élni, és akiknek súlyos krónikus kísérőbetegségeik vannak", a legrosszabb emlékeket ébreszti fel bennünk.

a régen leküzdöttnek hitt időkből származó igazolási minták. (AbilityWatch 2020)¹

Mondanom sem kell, hogy milyen idők voltak ezek. ²2020 júliusában öt, a náci "eutanázia" bűntetteire emlékező alapítvány és emlékhely közös nyilatkozatban fejezte ki aggodalmát a világjárvány során a korábbi betegségekkel vagy fogyatékossgal élő emberek intenzív egészségügyi ellátásának megtartásáról szóló vita miatt.

A náci eutanázia-bűncselekményekre emlékező aláíró emlékművek a nemzetiszocializmus alatt az emberek leértékelésének, kirekesztésének és meggyilkolásának állítanak emléket. [...] Ennek fényében aggodalommal tekintünk az idősek és a korábbi betegségekkel vagy fogyatékossgal élők intenzív orvosi ellátásáról (kulcsszó: triázs) szóló vitákra a koronai világjárványban. (Hadamar Memorial 2020)

Hasonló viták más országokban is felbukkantak. Az Egyesült Államokban sokan az "eugenikához" és az "eutanáziához" kapcsolódó gyakorlatokra is emlékeztették magukat:

Az egészségügyi ellátási racionalásról szóló viták rávilágítanak arra, hogy társadalmunk hogyan értékeli le a kiszolgáltatott népességcsoportokat. A különböző államok és egészségügyi rendszerek iránymutatás-tervezetei a demenciában, rákban, szellemi fogyatékossgban és számos más, már meglévő betegségben szenvedő embereket azonosították, mint olyanokat, akiknek a fiatalabb, egészségesebb, nem fogyatékos emberekhez képest nem lesz előnyös a kezelés. [...] Az eugenika nem a második világháborúból származó reliktum; ma is él, beágyazódva kultúránkba, politikánkba és gyakorlatunkba. (Wong 2020)

Az Egyesült Államokban működő Center for Public Integrity elemezte 30 amerikai állam politikáit és iránymutatásait a lélegeztetőgépek és más erőforrások hiány esetén történő adagolásának kritériumairól. A Központ megállapította, hogy öt állam kivételével mindegyikben olyan rendelkezések vannak érvényben, amelyek gyakorlatilag "a fogyatékkal élőket a sor végére küldik az életmentő kezelésért" (Center for Public Integrity 2020). Alabamában például egy állami politika azt állította, hogy a "súlyos" és "súlyos" betegségben szenvedők

---

1 Az én fordításom a német forrásból. Hacsak másképp nem jelezzük, minden fordítás németről angolra ebben a könyvben az én fordításom.

2 A továbbiakban igyekszem elkerülni az eufemizmus eutanázia kifejezését, és inkább intézményes gyilkosságokról beszélek, ami a fogyatékkal élő gyermekek és a pszichiai és egyéb intézményekben élő emberek szisztematikus megölését jelenti a náci uralom alatt. Mivel azonban az eutanázia kifejezés még mindig használatos, és

még ezek az emlékhelyek is használják, nem mindig lehet elkerülni.

mentális retardáció [...] rossz jelöltek lehetnek" a lélegeztetőgépes kezelésre, ha a kórházakban a világjárvány idején hiány lesz. A Központ jelentése szerint Louisiana, ~~Florida~~ Texas és Utah államok utasították a kórházakat, hogy a lélegeztetőgépek elosztásakor vegyék figyelembe a mentális retardációt. A panaszhullámot követően Alabama állam visszavonta az irányelvet, ha másért nem is, de azért, hogy kevésbé konkrét irányelvekkel váltsa fel. A fogyatékosági jogok védelmezőinek, valamint számos szakértőnek és politikai döntéshozónak a tiltakozása azonban arra készítetett néhány államot, hogy felülvizsgálják a triage-politikájukat, amint arról a Center for Genetics and Society (2020) beszámol.

A manifeszt triázs-politikák mellett a közvetettebb szelekciós stratégiák, például az úgynevezett állományimmunitás elősegítése, szintén aggodalmakat keltettek az eugenika visszatéréseivel kapcsolatban, bár közvetettebb, gazdasági alapú formában. Vito Romer és Louis Philippe Laterza az Egyesült Királyság, Norvégia és Svédország koronapolitikájára hivatkozva érvel:

Nehéz nem eugenikus implikációkat olvasni az efféle gondolkodásban: a "csorda" túl fog élni, de ehhez a társadalom más, "gyengébb" tagjait fel kell áldozni. (Romer és Laterza 2020)

Az erősebbeket előtérbe helyező és a gyengébbeket feláldozó politika - állítják - folytonosságban áll az eugenikai politikával, amely *nem* korlátozódott a náci államra:

A norvég és a svéd állam hosszú múltra tekint vissza az eugenikán alapuló politikák elfogadásában, amely jóval a II. világháború után is folytatódott. Az eugenikát a 20. században a tudományos államirányítás egyik ágaként alkalmazták ath oldalon, egy olyan társadalomszervezési projekt részeként, amely egy fizikailag egészséges és "szociálisan alkalmas" egyénekből álló társadalmat képzelt el. (Romer és Laterza 2020)

Nem kell azt állítani, hogy már a totalitarizmus egy új formájába léptünk, hogy felismerjük, hogy az egészségügyi ellátás - akár ~~körül~~ akár állami szintű - adagolási politikája, amely az egyén egészségi, erőnléti vagy fitességi képességeire hivatkozik, ténylegesen létrehozza az emberi életek differenciált értékének rendszerét. Az emberi életek értékének kiszámításának gyakorlata a náci gyakorlatok emlékét idézi fel, ahogy Lennard Davis fogalmaz:

A társadalmi udvariasság, a jótékonykodás, a vallásos aggodalom mind-mind összeomlik a nagy alku előtt, hogy azokat válasszuk, akik "normálisnak" tűnnek - nem pedig azokat, akiket gyengének, abnormálisnak, legyengültnek, kevesebbnek látnak. Van egy kifejezés erre a demográfiai csoportra, és a náci ezt a kifejezést használták: *Éltre méltatlan életek*. [...] Könnyű a náciakat

hibáztatni ezekért a kirívó és elképzelhetlen...

de a jelenlegi számítások arról, hogy mely életeteket érdemes élni, kijózanító, bár kevésbé drámai párhuzamot vonnak. (Davis 2020, kiemelés i.o.)

Talán a régen legyőzöttnek hitt idők mégsem olyan legyőzöttek. Mindenesetre láthatjuk, hogy a múltról szóló viták nem egyszerűen a múltról szólnak. Ezek a jelenről szólnak. Ezek a viták a triázsról, a csordaimunitásról, a náci eugenikáról, a náci "eutanáziáról", az amerikai eugenikáról vagy a skandináv jóléti államok eugenikájáról a jelenlegi helyzetre vonatkoznak. A fogyatékossgal élő emberekkel való múltbeli botrányos bánásmóddal foglalkoznak, hogy botrányt okozzanak a mai bánásmódjukkal szemben; a múlt igazságtalanságával foglalkoznak, hogy ellensúlyozzák a mai igazságtalanságokat. Ezek a viták azt mondják, hogy ha másként akarunk viselkedni, ha másfajta társadalom akarunk lenni, mint azok, amelyek a múltban megengedték, hogy ezek a dolgok megtörténjenek, akkor másként kell *cselekednünk*. A kiválasztási gyakorlatokat nem szabad másképp *megnevezni*.

E viták, de a koronajárvány és a megfélemezésre irányuló kormányzati politika tágabb összefüggésében is újra és újra felbukkan a "biopolitika" kifejezés. Ez az életről és halálról szóló döntések, az egészségügyi ellátás odaítélése, a képességek és a fogyatékossgai jogok, valamint a karantén és a mobilitási korlátozások, a felügyeleti mechanizmusok, a viselkedés megfigyelése és ellenőrzése, a fegyelmi intézkedések, az önfegyelemre való felhívás stb. összefüggésében jelenik meg.³ Jelenleg, amennyire én látom, a koronajárvánnyal kapcsolatos biopolitika vonatkozó hivatkozások még mindig meglehetősen felületesek. Egyesek Michel Foucault munkásságára, mások Giorgio Agambenre, megint mások mindkettőre hivatkoznak, de még túl korai lenne szisztematikus áttekintést várni arról, hogy a biopolitika mely fogalmai és milyen aspektusai hasznosak a vilá járvány politikájának megértéséhez. Én sem tudok itt erre vállalkozni; inkább jelzem, hogy miért ~~van~~ a foucault-i értelemben vett biopolitikát kulcsfogalomnak a modernitással párhuzamosan kialakult és ma is működő sajátos politikai racionalitás megértéséhez; ez nem feltétlenül sötét és destruktív, de problematikus, mivel magában hordozza az emberi életék differenciált értékelésére való hajlamot.

---

3 Hogy csak néhányat említsünk: Agamben 2020; Ahrens 2020; Davis 2020; Gerhards 2020a; Kitchin 2020; Lorenzini 2020; Sarasin 2020.

1.2 A múlt jelenlétének feldolgozása

E fejezet középpontjában a biopolitikai racionalitás, a növekedés és az optimalizálás időbelisége, valamint az általam "a normalitás sérülésének" nevezett folyamatok kapcsolata áll. Azzal fogok érvelni, hogy a modern biopolitikát az emberi életerő növelésének logikája jellemzi, és hogy ez a logika az emberi életek eltérő értékére vonatkozó normákat és szabványokat feltételez. A végletekig fokozva, ahogyan a náci uralom alatt történt, ez olyan politikákat foglal magában, amelyek megakadályozzák, elpusztítják és megszüntetik a normák és szabványok szerint hiányosnak minősített életét. Állításom szerint nemcsak a fogyatékos újszülöttek és a pszichiátriai intézetek betegeinek szisztematikus meggyilkolását, hanem a náci szelektív sterilizációs politikát, a férfi homoszexuálisok és az "aszociálisnak" minősített személyek üldözését is ez a biopolitikai racionalitás vezérelte.⁴ Az alábbiakban kifejtem az ilyen típusú bűncselekményekre vonatkozó kifejezésemet - a normális életvitel sérülése -. Bár a náci múlt feldolgozása érdekében tett nyugatnémet erőfeszítéseket gyakran a történelmi igazságszolgáltatás példamutató eseteként dicsérik, kevésbé ismert, különösen Németországon kívül, hogy a Szövetségi Köztársaság sokáig megtagadta a szisztematikus büntett státuszát, ami számos bűncselekménytípus esetében - beleértve a szelektív sterilizációt, valamint a homoszexuálisok és "aszociálisok" üldözését - megköveteli a hivatalos elismerést, rehabilitációt és jóvátételt. A normalitás e sérüléseinek áldozatai nem voltak jogosultak jóvátételre, mint a náci üldözöttek áldozatai, és a nyugatnémet államnak egészen a 2000-es évekig kellett várnia arra, hogy hivatalosan elismerje, hogy ezek az állam által elkövetett súlyos igazságtalanságok voltak. Ennek a kudarcnak az volt az oka - érvelésem szerint -, hogy nem volt hajlandó elébe menni annak a mögöttes biopolitikai racionalitásnak, amely ezeket a bűncselekményeket eleve vezérelte. A kárpótláspolitikai szereplői között az volt az uralkodó vélemény, hogy az állam elvileg ésszerűnek tartotta, hogy fellépjen azokkal szemben, akik mentálisan betegek, fogyatékkal élők, fogyatékkal élők, "munkakerülők", homoszexuálisok vagy más módon gyengének, abnormálisnak vagy diszfunkcionálisnak találták őket, mivel ezek az emberek veszélyt jelentettek az államra és a társadalomra. Röviden, rehabilitáció és jóvátétel

---

4 Itt Millerre és Rose-ra hivatkozom, akik a politikai racionalitást úgy határozzák meg, mint "egyfajta intellektuális gépezetet, amely a valóságot úgy teszi elgondolhatóvá, hogy az alkalmas legyen a politikai mérlegelésre" (Miller és Rose 1992, 179). A politikai racionalitás több mint kormányzási technológiák összessége; a kormányzás lényegi céljait és elveit foglalja magában, és episztemikus jellegű is, mivel

14 Biopolitika és történelmi

gazdaság meghatározza, hogy mi az, ami megismerhető, és így a kormányzás tárgyává válhat. A biopolitika fogalma magában foglalja mind a politikai technológiák dimenzióját, mind a kollektív életerő növelésének gondolata körül forgó sajátos célok és motívumok dimenzióját.

állítások mindaddig cáfoltak, amíg a háború utáni elit osztotta az elkövetők biopolitikai indítékait, még akkor is, ha esetleg nem fogadták el az azok eléréséhez használt eszközöket. A rehabilitációra és jóvátételre való jogosultság megtagadásával a politikai szereplők nemcsak képviselték, hanem performatív módon meg is erősítették és újrajátszották azt a biopolitikai racionalitást, amely a bűncselekmények mozzogatórugója volt. Ezzel szemben a történelmi igazságosságért folytatott harcok megkérdőjelezték ennek a racionalitásnak a jogosságát, és ebben az értelemben ugyanúgy a jelenről szóltak és szólnak, mint a múltról.

A következő oldalakon a biopolitika, az időbeliség és a normalitás sérüléseinek kapcsolatát bontom ki. Azzal kezdem, hogy kifejtem, hogyan értelmezem a biopolitika fogalmát, és miért kifejezetten modern jelenség. Ezt követően felvázolom a növekedés és optimalizálás időbeli logikáját, amely a modern biopolitikát jellemzi, és amellet érvelek, hogy ez elkerülhetetlenül a differenciált értékelés és a differenciált sebezhetőség rendszereit hozza létre. Végezetül kifejtem a normalitás sérülésének fogalmát, mint a történelmi igazságtalanság egy sajátos típusát, amelyet a történelmi és átmeneti igazságszolgáltatás területén eddig nagyrészt figyelmen kívül hagytak. Sőt, azt állítom, hogy a normalitás sérüléseit éppen a "normalitásuk" miatt hagyják figyelmen kívül; ezeket többé-kevésbé "normális" politikáknak és gyakorlatoknak és nem hibáknak, mert és amilyen mértékben az őket mozzogató biopolitikai racionalitás megkérdőjelezhetetlen marad.

1.3 A biopolitika és a modernitás küszöbe

A biopolitika kétértelmű és vitatott fogalom, amely a különböző elméleti hagyományokban különböző jelentéstartalmakkal bír. Gyakran nem specifikus értelemben használják a "politika" és az "élet" közötti bármilyen kapcsolat megjelölésére; néha pedig konkrétan az orvostudományokkal, a biotechnológiával és az élettudományokkal foglalkozó politikai területre utal.⁵ Ezek a kétoldalú felfogások úgyszólván azt feltételezik, hogy az "élet" és a "politika" az emberi létezés egyetemes jellemzői, amelyek vagy kapcsolódnak egymáshoz, vagy nem. A biopolitika itt ez a külső kapcsolat. Michel Foucault ezzel szemben kimutatta, hogy az "élet" fogalma, a modern államtípus és az általa biopolitikának nevezett politikatípus nem univerzálisak, hanem a modernitás küszöbén együtt jelentek meg egy olyan lépésben, amely "a tudás-hatalmat az emberi élet átalakításának ágensévé tette" (Foucault 1980, 143). A biopolitika korszaka akkor kezdődik, amikor a

16 Biopolitika és történelmi
5 Kiterjedtebb tárgyalást lásd Braun and Gerhards 2019.
igazságosság

az ember szisztematikus alakítási és fejlesztési stratégiák tárgyává válik. Ez az a történelmi pillanat, amikor a modern állam a kormányzási technológiáival, az ember mint élőlény középpontba állításával és a népesség mint a kormányzás tárgyának konstruálásával együtt megjelenik. Amit Foucault biopolitikának nevez, az a köztük lévő kapcsolat.

Foucault már a biohatalommal és biopolitikával való foglalkozása előtt kimutatta, hogy az "élet" nem biológiai tény, hanem egy viszonylag fiatal kategória, amely abban a sajátos történelmi pillanatban alakult ki, amely a klasszikus és a modern episztéma közötti váltást jelezte 1800 körül (Rentea 2017). Azelőtt nem létezett "élet", csak élőlények (Foucault 1994b, 127f.). Az élet mint kategória és lehetséges tanulmányi tárgy a modern biológiával és a szerves és a nem szerves közötti ~~függő~~ szembenállással jelent meg. Ugyanebben a történelmi pillanatban született meg a szekuláris modern állam a maga kormányzati technológiáival és a "rendőrségnek" (*die Policey*) nevezett új tevékenységi területével (Foucault 1994a; 2000). Foucault szerint a modern állam átveszi az egyháztól a pásztori magatartás elvét, felelősséget vállalva mind az egyén, mind a kollektíva jólétéért, irányítva, őrizve és védve őket. A modern állam azonban a pásztori magatartást a tudás új formáival és a végrehajtás új eszközeivel kombinálja. Ráadásul szekularizálja a magatartás célját; a cél már nem az egyéni lélek megmentése, hanem az általános, evilági jólét megőrzése az egészség, a hosszú élet, a gazdagság és a jólét tekintetében. Míg az üdvösség mint cél abszolút, individualista és egyetemes volt, addig az általános jólét relatív, fokozatos, politikailag egy bizonyos kollektivitásra korlátozódik, és állandóan fejleszthető. Az üdvösség abszolút volt, mivel végső soron mennyről vagy pokolról, üdvösségről vagy kárhozatról szólt; individuális volt, mivel a cél *minden* emberi lélek megmentése volt, függetlenül attól, hogy mennyire gyenge, romlott vagy gonosz; és egyetemes volt, mivel nem korlátozódott egy adott kollektíva tagjaira. Az általános jólét előmozdítása ezzel szemben a fokozatos, de elvileg korlátlan fejlődés kérdése. És ez nem egyetemes feladat; a modern állam saját területének határain belül gondoskodik a saját lakosságáról. Törekedhet arra, hogy kiterjessze a területét, de nincs joghatósága a rajta kívül élő emberek felett. Éppen ellenkezőleg, saját lakosságának relatív jólétének és relatív erejének javítása a többiekhez képest az állam számára most egy olyan eszköz, amellyel saját relatív erejét és hatalmát javíthatja a versengő államokra osztott világban (Foucault, 2000).

A modern állam ebben az értelemben a "rendőrségen" keresztül gyakorolja pásztori hatalmát (Foucault 2007, 312f.). A rendőrség - a *Policey* - volt a porosz prototípusa annak, amit ma közrendként ismerünk. A rendőrség összekapcsolja a jólét a

az egyének javítását a kollektív javára és fordítva; az egyének jólétének javítására törekszik az általános jólét javításán keresztül, és az általános jólét javítására az egyének viselkedésének és életmódjának irányításán keresztül.

Így a korai rendőrség politikai racionalitása, ahogy Foucault leírja, biopolitikai racionalitás volt, amely a lakosság életfolyamatait célozta, alakította, irányította és javította, mint az államhatalom megerősítésének eszközeit. Az itt kialakult politikai racionalitás az életet célozza meg mind az egyén szintjén - egészség, születés, halál, túlélés, szaporodás, erkölcs és életmód -, mind pedig a kollektíva szintjén - összetétel, növekedés, fejlődés, átlagos egészségi állapot és élettartam, halálozási és születési arányok stb. stb. Megjegyzendő azonban, hogy ez nem korlátozódik a biológiai értelemben vett élet alakítására és javítására. Az e biopolitikai racionalitás szerint irányított élet nem pusztán az orvostudomány vagy a biológia által vizsgált élet volt. Ez volt az az élet is, amelyet vezettek, a rendezett élet, az életmód, az életszínvonal; az az élet, amelyet a közegészségügyre és a közjólétre hivatkozva a rendőrség szabályozott. lény, hanem a kereskedelem, a munka, a közrend, sőt a szórakozás is.

Röviden, az élet a rendőrség tárgya: a nélkülözhetetlen, a hasznos és a felesleges. Hogy az emberek túléljenek, éljenek, sőt, még ennél is jobban boldoguljanak: ezt kell biztosítani a rendőrségnek. (Foucault 1994a, 321)

Foucault tehát nem állítja szembe a biológiai és a társadalmi életet; a társadalmi és kulturális élet alatt nem létezik "maga az élet", amely valamilyen módon az emberi lét alapvetőbb rétegét képezné. A biopolitika ebben az értelemben nem a "puszta élet" előállítására, ahogy Agamben (1998) nevezi; nem az életnek az a rétege, amely a társadalmi réteg levetkőzése, a társadalmi lény jogaitól, társadalmi státuszától és társadalmi viszonyaitól való megfosztása után válik csupaszra. Agam- ben-nel ellentétben Foucault nem feltételez fogalmi ellentétet a biológiai és a társadalmi, a puszta élet vagy maga az élet és a társadalmi élet között. Foucault-nál nincs ahisztorikus, nem társadalmi, biológiai "élet". Agambennel ellentétben Foucault a biopolitikat vagy a biohatalmat nem úgy fogalmazza meg, mint alapvetően negatív erőket, amelyek a kivonás révén működnének, elvéve az egyének jogait, státuszát, társadalmi kapcsolatait és végső soron életét. Foucault számára, Agam- ben-nel ellentétben, a biopolitika nem a thanatopolitika kvintesszenciája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a biopolitika és a thanatopolitika kizárják egymást. Foucault számára a biopolitika inkább a politikai technikák repertoárján keresztül működhet, a liberálisabbtól a fegyelmezőbb, sőt elnyomó vagy gyilkos technikákig. Ezek az egyéni önrendelkezés előmozdításától a társadalmilag kívánatos viselkedés ösztönzésén vagy támogatásán keresztül a fegyelmezőbb magatartásformákig terjedhetnek.

technológiák, ellenőrzési mechanizmusok és negatív szankciók, végül pedig az erőszak és a tényleges gyilkosság alkalmazása. Nincs olyan oksági szükségszerűség, amely egyik lépéstől a másikig vezet, az élet elősegítésétől az élet elvételéig, nincs olyan biopolitikai determinizmus, amely a szabadsággal kezdődik és elkerülhetetlenül az erőszakkal végződik. A huszadik században számos államban volt eugenikai politika, de nem mindegyikben ölték meg pszichiátriai betegeket és követtek el népiirtást.

A lényeg azonban az, hogy az emberi élet irányításának, javításának és optimalizálásának stratégiái soha nem *csak* támogató jellegűek. Nekik is van sötét oldaluk. Ezek elkerülhetetlenül magukban foglalják a teljesítmény mérésére szolgáló normákat és szabványokat, a jobbnak, kívánatosnak vagy jobbnak minősülő és a nem jobbnak minősülő dolgok kritériumait. Így az emberek eltérő értékének skáláit konstitutívan magukban foglalják. Minél szisztematikusabbak az ilyen stratégiák, annál inkább tartalmaznak méréseket a siker vagy kudarc meghatározására, az eszközök és célok, kockázatok és előnyök viszonyának kiszámítására, az egyik és a másik megkülönböztetésére, a haladás vagy a stagnálás megállapítására, valamint az egyéneknek a spec- trum egy bizonyos pontján való elhelyezésének kritériumaira. Ebben az értelemben a biopolitika magában foglalja az egyének és kollektívák relatív egészségének, alkalmasságának, termelékenységének és funkcionalitásának értékelésére, minősítésére és kiszámítására szolgáló stratégiákat és mechanizmusokat - olyan stratégiákat, amelyek folyamatosan létrehozzák, alkalmazzák, megerősítik, finomítják és megerősítik az emberek differenciált értékelésének rendszereit. Arra törekszik, hogy növelje a kollektív egészségi állapotot, a fittség és a termelékenység szintjét, és az egyéneknek különböző értéket tulajdonít aszerint, hogy megfelelnek-e ezeknek a normáknak, és ha igen, milyen mértékben. Így a biopolitika, ahogy Lennard Davis fogalmaz, "mindig a *differenciált sebezhetőség* politikája" (Davis 2020, kiemelés i. m.); azok az egyének vagy csoportok, amelyekről kiderül, hogy nem felelnek meg a normáknak, sebezhetővé válnak a biopolitika másik oldalával szemben: az elhanyagolás és a diszkrimináció, vagy legrosszabb esetben a szelekció és a likvidálás stratégiáival és mechanizmusaival szemben.

A náci állam a végletekig vitte a biopolitikát, az uralkodó faj tökéletesítését követve olyan stratégiák révén, amelyek szisztematikusan kiirtották azokat, akikről úgy ítélték meg, hogy szennyeznek, gyengítik vagy terhelik azt. Ez nem jelenti azt, hogy a biopolitika a náci biopolitikával lehet egyenlővé tenni. Inkább a biopolitikai technológiák kontinuumát láthatjuk, amely az élet előmozdításától, támogatásától és javításától a szociálpolitika, a várostervezés, a közegészségügy és hasonlókat révén a szelekciós és végül a megszüntetési gyakorlatokig terjed. A biopolitika nem korlátozódik az eliminációra, és nincs semmiféle oksági mechanizmus,

110 Biopolitika és történelmi

amely igazságszerűen vezet a biopolitika jóindulatúbb formáitól az eliminációs politikáig. Ez azonban azt jelenti, hogy ez utóbbi mindig lehetséges, mivel a biopolitikai racionalitás elkerülhetetlenül magában foglalja a differenciált értékelési rendszereket.

és ennek megfelelően különböző sebezhetőségek. Ezek a rendszerek nem feltétlenül biológiai kategóriákra utalnak; sőt, mint a következő fejezetek rámutatnak, gyakori félreértés, hogy a náci biopolitika általában véve biológista feltevéseken alapult, és hogy a biológizmus tette gyilkossá. A náci biopolitika - érvelésem szerint - olyan tulajdonságok mentén válogatott, amelyeket a náciak hasznosnak tartottak az árja fő faj fejlesztéséhez, mint például az egészség, az erő, a fittség, a termelékenység és a teljesítményképesség;⁶ a felsőbbrendűséget és az alsóbbrendűséget ezek mentén tulajdonították. Valójában a náciakat nem érdekelte különösebben, hogy a társadalmi körülmények, genetikai adottságok, szerencsétlenség, politikai ellenállás, engedetlenség vagy ezek kombinációja okozta-e azt, amit ők kisebbségnek tartottak; az számított, hogy valaki megfelel-e a normáknak vagy sem. A liberális demokratikus társadalmak is e normák mentén osztják el a társadalmi pozíciókat, az életeriélyeket és az értékeket; értékelik az egészséget, a termelékenységet, a funkcionalitást és a teljesítményt, még akkor is, ha úgy gondolnak magukról, mint a náci biopolitika ellenpólusáról, mivel a differenciált értékelési rendszereik nem a "biológizmuson" alapulnak. Mindazonáltal a differenciális értékelési rendszereket is létrehozhatják és alkalmazhatják. Valójában, ahogy a 7. fejezetben érvelni fogok, a liberális demokratikus társadalmak alapjául szolgáló termelési módot, nevezetesen a kapitalizmust a felhalmozás logikája jellemzi, amely erősen konvergál a biopolitika logikájával, mivel mindkettő az életerők optimalizálására és produktívvá tételére irányul. Így a foucault-i gondolatmenetet követve a biopolitikát az egyének és kollektívák életminőségének optimalizálására irányuló politikai racionalitásból eredő ~~szűk~~ és mechanizmusok összességéként értelmezem, amelyek az élet előmozdításától, támogatásától és megőrzésétől az élet leértékeléséig és elpusztításáig terjedő repertoárral rendelkeznek.

14 Biopolitikai időbeliség

Ebből a szemszögből nézve a biopolitika alapvetően temporalizált ügy. Az időbeliség három szempontból alkotja: alapvetően történelmi jelenség, időbeli tárgyakra irányul, és a növekedés, javítás és optimalizálás sajátos, jövőorientált időbeli logikája jellemzi.

Először is, a biopolitika radikálisan történelmi jelenség. Ez nem az emberi létezés egyetemes, időtlen vonása, hanem a modern korban együtt jelenik meg

---

6 *A hatékonyság a német kifejezés lenne; ennek nincs közvetlen angol megfelelője.*

episztémát, a modern államot és a modern kormányzati technológiákat egy konkrét történelmi pillanatban: a modernitás küszöbén. Reinhart Koselleck (2003; 2004) nyomán egy lépéssel tovább mehetünk, és azt mondhatjuk, hogy ez nem is egy történelmi pillanat a többi között, hanem az a pillanat, amikor az eszkatológiai időt felváltotta a történelmi idő; mondhatnánk, hogy ez volt az a pillanat, amikor a történelmi idő belépett a történelembe. Koselleck szerint 1600 és 1800 között új időszámítás alakult ki. Az idő megnyílt egy korlátlan e világi jövő felé, amelyet már nem korlátoz az utolsó ítélet és az idők vége. Az új jövő lehetővé tette, de egyben meg is követelte az előrejelzést és a tervezést; a modern, szekuláris állam vállalta a felelősséget a szervezésért. A szekuláris állam a próféciaat racionális előrejelzéssel helyettesítette, és az utóbbit vette igénybe a politikaalkotás és a tervezés, vagyis bizonyos jövők megvalósítása és mások megelőzése érdekében. A határtalan jövő és a racionális előrejelzés mint tudásforma együttesen lehetővé tette azt, amit Foucault a *Policey* és a megfelelő kormányzati technológiák kialakulásának nevez. A kormányzás, mint a magatartás, amelynek célja a kívánt jövőkép megvalósítása és a nemkívánatos jövőképek megelőzése.

Másodszor, a biopolitika az időzített tárgyakat veszi célba. Amint azt fentebb kifejtettük, a rendőrség és annak kormányzási technológiái voltak a foucault-i értelemben vett biopolitika első megnyilvánulásai. A modernitás küszöbén kialakuló rendőrség és kormányzati stratégiák összessége volt, amely az egyének magatartásának, életmódjának, munkájának, viselkedésének és nemzésének, valamint a népesség életfolyamatainak összességében történő szabályozásán keresztül a jövő alakítására irányult. A biopolitika mindkét szinten, az egyén és a kollektíva szintjén is az időbeli jelenségek szabályozására törekszik: a viselkedés és a folyamatok egyaránt időben zajlanak; csak annyiban és addig léteznek, amennyiben és ameddig zajlanak.⁷ Míg a szuverén hatalom területi logika szerint működik - a terület védelme, a terület kiterjesztése, törvények kibocsátása egy bizonyos területre, a határok meghúzóása a megengedett és a tiltott dolgok között, valamint az áthágások szankcionálása.⁸-A biopolitika egy időbeli logika szerint működik, a testek mozgását, az egyének viselkedését, életvitelét, a munka, a család és a szexuális élet megvalósítását, valamint a népesség életfolyamatait célozza meg összességében. Összesített szinten összekapcsolja a múltat, a jelent

---

7 Furcsa dolog az időbeli jelenségeket úgy jellemezni, mint amelyek megtörténnek, de én nem tudok jobb kifejezést találni.

8 A hatalom különböző foucault-i formáinak és a különböző időbeli rendszerekhez való viszonyuknak részletesebb vázlatát lásd Portschy 2020.

és a jövőt a jelenben statisztikai adatok generálásával, a jelenben a nagyobb folyamatok rendezésével és artikulálásával, a múltbeli folyamatokból a jövőbe történő extrapolálással, a jelenben a jövő alakítására irányuló kormányzati politikák tájékoztatásával. Bizonyos értelemben a múlt, a jelen és a jövő artikulálásával alkotja az időt. Röviden, a biopolitika az időbeli eseményeket és szekvenciákat veszi célba, és igyekszik alakítani és irányítani azok jövőbeli menetét. Harmadszor, a biopolitika ezt különösen időhöz kötött módon teszi. Mások már rámutattak arra, hogy a foucault-i értelemben vett biopolitika kritikusan jövőorientált, és hogy ez a "jövőképre" való irányultság határozza meg, mint egy konstitutívan modern ügyet (Tellmann 2017). A modern biopolitikát azonban nem egyszerűen a jövőorientáltsága mint olyan jellemzi, hanem a jövőorientáltság sajátos módja, nevezetesen az emberi élet erőinek folyamatos növelésének, javításának és optimalizálásának dinamikája. A modern biopolitika abban különbözik az emberi viselkedés korábbi történelmi uralmi formáitól, hogy nem csupán bizonyos életformák megőrzésére, ellenőrzésére vagy stabilizálására törekszik⁹, beleértve azok szexuális, nemzőképes és egyéb testi aspektusait, hanem arra törekszik, hogy lehetővé tegye és optimalizálja az emberi életerő kihasználását és növekedését. A tudományos, gazdasági és politikai racionalitások metszéspontjában jelenik meg, amelyek mind az emberi lény élettermelékenységének növelésére irányulnak. Ezért nem egyszerűen arról van szó, hogy a biopolitika a jövőre irányul, hanem arról, hogy az emberi élet funkcionalitásának növelésére és javítására irányul, amivel meg kell barátkoznunk (Wehling 2008, 251). A

Foucault szerint a modern korban:

A "dedukció" már nem a hatalom fő formája, hanem csupán egy elem a többi között, amely az alatta lévő erők ösztönzésére, megerősítésére, ellenőrzésére, megfigyelésére, működtetésére és szervezésére törekszik: egy olyan hatalom, amely a generatív erőkre törekszik, azokat növekedésre készíteni és elrendezi, nem pedig arra, hogy akadályozza őket, engedelmességre kényszerítse vagy elpusztítsa. (Foucault 1980, 136)

Ebben az értelemben a biopolitika az ember kiszámított, racionális, szisztematikus tökéletesítéséről szól, amelyet a tudástermelés, valamint a politikai technológiák és ezek különböző kombinációi hajtanak előre. Olyan stratégiákat és mechanizmusokat foglal magában, amelyek célja az irányítás, a növelés és a

9 Ezt Mika Ojakangas (2016) nem ismeri el, amikor azt állítja, hogy a biopolitika nem kifejezetten modern jelenség, hanem már Platón és Arisztotelész írásaiban is jelen van.

az emberi életerő optimalizálása a népesség termelékenységének és funkcionalitásának növelése érdekében.

A probléma egyrészt az, hogy az emberi élet optimalizálásának stratégiái - akár politikai, orvosi vagy egyéb technológiák révén - magukban foglalják az eredmények mérésére szolgáló normákat és szabványokat, és annak megállapítását, hogy mi minősül jobbnak, kívánatosnak vagy jobbnak, és mi nem. Így az ilyen stratégiák konstitutívan magukban foglalják a különböző emberi értékek skáláit. Ezért a biopolitikai racionalitásban van egy beépített veszély, egy veszélyes tendencia, amely hosszú időn keresztül lappanghat, és amelyet a jogrendszerek és a szolidaritás kultúrája féken tarthat, de amely a változó körülmények között fennmaradhat és működésbe léphet: az a tendencia, hogy a kevésbé értékes életeteket feláldozzuk a kollektív életért. Ez abban a tényben gyökerezik, hogy az egyéni emberi élet korlátozott, de a kollektív élet nem. Az egyéni életerejének optimalizálását a halál korlátozza, de a kollektív életerő optimalizálását nem. Így a biopolitikai optimalizálási stratégiáknak meg kell kapitulálniuk az egyéni halál előtt, és a kollektív szintre kell áthelyezniük a törekvéseiket. Amikor a kollektív élet uralkodik, és/vagy amikor veszélyben van és védelemre szorul, a normáknak nem megfelelő emberek feláldozása tökéletesen összeegyeztethető a biopolitikai racionalitással mint olyannal. Ez történt a szelektív sterilizációs politikában és a náci "eutanáziában", és azt fogom állítani, hogy ez történt a homoszexuálisok és az úgynevezett "aszociálisok" náci üldözése során is. Ez történik akkor is, amikor a jövőbeli egészséges, fitt és produktív életévekre vonatkozó számítások határozzák meg, hogy ki éljen és ki ne. Ezen a ponton közelíthetjük meg a biopolitika, az időbeliség, a történelmi igazságosság és az általam a normalitás sérüléseinek nevezett viszonyokat.

1.5 Biopolitika, történelmi igazságosság és a normalitás sérülései

Az elmúlt harminc évben egyre inkább foglalkoztak a múltbeli atrocitások és az emberi jogok szisztematikus megsértésének örökségével. A tudományos diskurzus és a politikai tevékenység gyorsan növekvő területe alakult ki, amelyet olyan fogalmak fémjeleznek, mint a restitúció, a jóvátétel, a bocsánatkérés és a megemlékezés¹⁰. A politikatudományban, a nemzetközi kapcsolatokban és a jogban az átmeneti igazságszolgáltatás (TJ) fogalma

---

10 A szakirodalom mennyisége kétségtelenül kezelhetetlenné vált. Áttekintést lásd De Greiff 2006; Palmer, Clark és Granville 2012. A fogalmi vázlat klasszikusa még mindig Martha Minow (1998) *Between Vengeance and Forgiveness (A bosszú és a megbocsátás között)* című műve.

uralkodik. A TJ az 1990-es évek vége óta jól megalapozott kutatási és beavatkozási területté nőtte ki magát. A terület megszilárdulása ellenére az átmenet még mindig vitatott fogalom; nincs egységes megegyezés arról, hogy szűkebb értelemben az autokratikus kormányzati formákról a demokratikusra való átmenetre utaljon-e, vagy kiterjesszük a konfliktusból a békébe, az instabilitásból a stabilitásba való átmenetre, illetve a hatalom gyakorlásának formájában bekövetkező bármely nagyobb változásra, ami a fennálló demokráciákon belüli változásokat is magában foglalná (Winter 2014). Ezen túlmenően számos erőfeszítés történt az átmeneti igazságszolgáltatás hatályának kiterjesztésére, hogy az eddig elhanyagolt kérdésekre is kiterjedjen, mint például a társadalmi és gazdasági igazságtalanságok, beleértve az erőszakos kilakoltatásokat, az otthonok lerombolását vagy a hosszú távú társadalmi egyenlőtlenségeket (Arbour 2006; Miller 2008), a szexualizált erőszakot és a nemekkel kapcsolatos strukturális egyenlőtlenségeket (Buckley-Zistel és Stanley 2012; Hitzel-Cassagnes és Martinsen 2014), vagy az őslakosokat ért szisztematikus károkat (Balint, Evans és McMillan 2014; Corntassel és Holder 2008). Itt szeretném felhívni a figyelmet a történelmi igazságtalanság egy másik típusára, amelyet az átmeneti és történelmi igazságossággal foglalkozó tanulmányok eddig nagyrészt figyelmen kívül hagytak: a rendszerszintű károkozásra, amelyet az egészségre, alkalmasságra, funkcionalitásra, termelékenységre és hasznosságra vonatkozó normák és normák tekintetében abnormálisnak, deviánsnak, hiányosnak vagy alacsonyabb rendűnek minősített embereknek okoztak. Az ilyen jogsértéseket a normalitás sérülésének nevezem. Ők a normalitás fogalmára utalnak, hármas értelemben:

Először is, a normalitás sérülései a biopolitikai stratégiákból erednek, amelyek célja az "abnormálisak", a gyengék és a nem produktívak felderítése, megjelölése és kiválasztása, akiknek élete e logika szerint akadályozza a kollektíva életképességeinek növelését, legyen az akár társadalom, nemzet, faj vagy más entitás. A biopolitikai arányosságon belül az abnormálisnak, hiányosnak vagy alsóbbrendűnek tartott személyek élete veszélyt vagy terhet jelent a kollektíva javulására. A normalitás és a deviancia logikája átfedhet vagy keresztezheti a faji, etnikai, nemi, vallási vagy más jelölésekkel kapcsolatos fogalmakat, de ezektől is elkülönülhet. Az embereket nem elsősorban egy adott társadalmi vagy kulturális csoport tagjaiként célozza meg. Egy domináns, jelöletlen társadalmi csoport tagjai is áldozatul eshetnek a normalitás sérülésének, ha és amennyiben a normalitás normáitól eltérnek.

Másodszor, az ilyen típusú károkozás nem korlátozódik a kivételes krízishelyzetekre vagy a kivételes gonoszság rendszereire, hanem olyan helyzetekben is előfordul, amelyek általában normálisnak minősülnek. A

fogyatékosnak, deviánsnak, diszfunkcionálisnak vagy egyszerűen haszontalannak minősített emberek megjelölésének és kiválasztásának logikája nem korlátozódik a konfliktusos vagy háborús helyzetekre, sem az autokratikus rezsimekre, bár ezek súlyosbíthatják ezt a helyzetet.

Harmadszor, a normalitás sérelmének alapjául szolgáló normák és normák általában mélyen beágyazódnak a társadalmi, politikai, kulturális vagy jogi gyakorlatokba, intézményekbe, diskurzusokba és gondolatrendszerbe, olyannyira, hogy az ezeket érvényesítő gyakorlatokat és politikákat a kortársak nagyrészt normálisnak tekintik, még akkor is, ha azok súlyos károkat okoznak a célpontoknak.

Ebben a könyvben csak a normalitás sérülésének néhány esetére utalok, nevezetesen a náci uralom alatt a mentálisan betegnek, fogyatékosnak, örökletes betegnek, homoszexuálisnak vagy "aszociálisnak" minősített emberek üldözésére. Megjegyzendő, hogy ez csak a szélsőséges esetek egy kis szelekciója, és semmiképpen sem végleges listája az ilyen típusú történelmi igazságtalanságoknak. A hangsúly itt nem annyira azon van, hogy hogyan és miért követték el ezeket a bűncselekményeket, hanem azon, hogy a demokratikus utódállam, a Szövetségi Köztársaság hajlandó volt-e és milyen mértékben reflektálni ezeknek a bűncselekményeknek a helytelenségére.

A Német Szövetségi Köztársaságot gyakran emlegetik a múlt feldolgozásának mintaképeként. A háború utáni (Nyugat-) Németország, mint mondják, olyan módon nézett szembe náci múltjával az oktatáspolitikai, a bocsánatkérés és a kártérítések kifizetése révén, amely modellként szolgálhat más országok számára, amelyek emberi jogi jogsértéseket követtek el (Buruma 1994). A német holokauszt jóvátételét "minden jóvátételi politika prototípusának" nevezték (Torpey 2006, 4). A német *Aufarbeitung* és *Wiedergutmachung* története azonban a tagadás és a semmibe vétel története is, különösen az úgynevezett elfelejtett áldozatok tekintetében. Az "elfelejtett áldozatok" kifejezés téves elnevezés, mivel a náci áldozatok egyes csoportjait egyáltalán nem felejtették el, hanem szándékosan kizárták őket a jóvátételből, például a kommunistákat, a dezertőröket, a homoszexuálisokat vagy azokat, akiket az örökletes betegségek megelőzéséről szóló törvény értelmében erőszakkal sterilizáltak. Az 1953-as szövetségi *kártalanítási* törvény (BEG) egyértelműen és véglegesen meghatározta, hogy ki tekinthető anáci üldöztetés áldozatának, nevezetesen az, akit "faji, vallási vagy politikai okokból vagy az áldozat világnézete miatt" üldöztek (BEG 1. § (1) bekezdés). Ezáltal a törvény élesen elhatárolta azokat a sérelmeket, amelyek náci igazságtalanságként azonosíthatóak és jóvátételre jogosultak, azoktól, amelyek nem.¹¹ A szelektív sterilizáció áldozatai, a homoszexuálisok üldözése és a

---

11 A megfogalmazás az amerikai és brit szövetségesek által 1943-ban megfogalmazott, "faji, vallási és politikai menekültek" úgynevezett Bermuda-konferencia formulájára vezethető vissza. Ludi Regula szerint a Bermuda-formula nagymértékben támaszkodott a két világháború közötti időszakban a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek

1 Bevezetés
védelmére létrehozott kisebbségi szerződések gondolatára (Ludi 2012, 18f.). A
nyugatnémet háború utáni jóvátételi rendszer a

az "aszociális" kategóriába soroltakat szándékosan kizárták ebből a kárpótlási rendszerből, mivel nem tekintették őket a tipikus náci üldözöttes áldozatainak. Ugyanez vonatkozott a romákra és szintikre is, mivel a német szövetségi bíróság (BGH) 1956-ban kimondta, hogy a nácik alatti faji üldözés nem kezdődött meg 1943 márciusáig. Az ezt megelőző deportálásokat és önkényes bebörtönzéseket a bűnmegelőzés eszközének tekintették, nem pedig üldözésnek (Feyen 2009, 330ff.). E kirekesztés révén, és sok más módon is, az áldozatok e csoportjaira rótt megbélyegzés megerősödött és meghosszabbodott a demokrácia korszakában is. A túlélők számára a demokráciára való áttérés nem esett egybe a megbélyegzés, a kirekesztés és az erőszak megtapasztalásának megszűnésével. Sok esetben a személyes, intézményi vagy jogi kontinuitások az új köztársaság korába nyúltak: a szakértők a közegészségügy védelme érdekében új sterilizációs törvényt követeltek; a büntető törvénykönyvnek a férfi homoszexualitást tiltó paragrafus 1935-ös változatában 1969-ig érvényben maradt; a különösen hátrányos helyzetű lányok "szexuális romlottságuk" miatt intézeti "gondozásba" kerültek.

Ebben a könyvben az a célom, hogy ezt a folytonosságot egy hármasság érvelés segítségével megvilágítsam: Először is, a náci szelektív sterilizációs politikát, a férfi homoszexuálisok üldözését és az "aszociálisnak" minősített emberek üldözését egy olyan biopolitikai racionalitás vezérelte, amelynek célja a nagyobb kollektív életképességének javítása volt. Szilárdan rögzültek egy olyan biopolitikai racionalitásban, amely a normalitást, az egészséget, a funkcionalitást, a termelékenységet és a fittséget értékeli. Másodszor, ez a racionalitás nem szűnt meg 1945-ben. Harmadszor, a szelektív sterilizációs politika, a férfi homoszexuálisok üldözése és az "aszociálisok" üldözése áldozatai nem voltak jogosultak jóvátételre, és sokáig nem kaptak bocsánatkérést és elismerést az őket ért igazságtalanságért - mert és amíg a háború utáni állam és társadalom érintett politikai szereplői osztották ezt a biopolitikai racionalitást. A múlt biopolitikájáért folytatott harcok tehát egyúttal a biopolitikai racionalitás hatalmáért folytatott harcok is a jelenben, és a fejezet elején említett események azt mutatják, hogy ezek a harcok még nem értek véget.

Bermuda formula, de magában foglalta a politikai okokból történő üldözést is. Más szóval, a háború utáni nyugatnémet jóvátételeket döntően az etnikai kisebbségvédelmi keret határozta meg, és azt állítom, hogy ez maradt a háború utáni német jóvátételek domináns kerete mind a mai napig.

1.6 A könyv vázlata

A könyv fejezetei különböző időpontokban íródtak. Mindegyiknek önálló egységként is érthetőnek kell lennie. Ennek a struktúrának természetesen az a hátránya, hogy ismétlődések, megszakítások és akár eltérések is előfordulhatnak. A gondolatok, fogalmak, fókuszok és perspektívák az idők során mind az én gondolkodásomban, mind a szakirodalomban eltolódhattak.

E fejezet célja az volt, hogy bemutassa a könyv három témáját - a biopolitikát, az időbeliséget és a történelmi igazságosságot -, és elmagyarázza, hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Azt állítottam, hogy a biopolitika egy sajátosan modern jelenség, amelyet az emberi életerő kollektív szinten történő optimalizálásának jövőorientált logikája jellemez, és hogy ez a logika az emberi életek differenciált értékelését jelenti, ami szélsőséges esetben a kevésbé értékesnek ítélt életek kiiktatásával járhat.

A 2. fejezet a modern biopolitikai logika paradigmatis eseteit tekinti át: az eugenika politikáját a huszadik században. Megmutatja, hogy az eugenikát legjobban úgy lehet értelmezni, mint egy modern politikai projektet, amely magában foglalja a tudástermelést, a politikai mechanizmusok és technológiák széles repertoárját, valamint a civil társadalom szereplőinek, például szakmai egyesületeknek, női szervezeteknek, jótékonyági szervezeteknek és másoknak a bevonását. Az eugenikus projekt a biopolitikai racionalitás csúcspontja, mivel a nagyobb kollektíva létfontosságú tulajdonságainak fokozására irányult a differenciált értékelési, kitettségi és sebezhetőségi rendszereket magában foglaló politikai technológiák révén. A fejezet cáfolja azt a gyakori félreértést, hogy az eugenika alapvetően a politikai jobboldal biológista, szexista és rasszista feltételezéseken alapuló projektje volt. A történelmi kutatások valójában bőséges bizonyítékkal szolgáltak arra, hogy az eugenikus gondolkodás és gyakorlat apolitikai, kulturális és tudományos irányzatok széles skálájából eredt, és számos különböző változatban létezett. Ami közös bennük, az nem egy antimodern, "reakciós", áltudományos attitűd, hanem egy modern biopolitikai racionalitás.

Az ezt követő 3., 4. és 5. fejezet azt a kérdést tárgyalja, hogy a Német Szövetségi Köztársaság hogyan dolgozta fel - vagy nem dolgozta fel - a náci rezsim által a normalitásba elkövetett sérelmeket. Három esettanulmányon keresztül - a szelektív sterilizáció politikája, a férfi homoszexuálisok és az "aszociálisok" üldözése - rekonstruálom, hogy mikor, hogyan, milyen eredménnyel és milyen alapon utasították el vagy hagyták jóvá az áldozatok jóvátételi és rehabilitációs igényeit. Az áldozatok mindhárom csoportja az "elfelejtett áldozatok" tévesen elnevezett

28 Biopolitika és történelmi
csoporthoz tartoznak, akiket kizártak a jóvátételre való jogosultságból...

a szövetségi kártalanítási törvény alapján. Csak akkor kaptak jogot a kártérítési kérelem benyújtására, amikor az 1980-as években a náci áldozatok kárpótlásának második útjaként új, a nehézségekért járó kártérítési alapokat hoztak létre. Ezeket az alapokat azonban a háború vagy hasonló körülmények miatt elszenvedett károk megtérítésére szánták, nem pedig az állam által elkövetett hibákért. Ezenkívül nem adtak ki hivatalos bocsánatkérést, és nem hoztak létre hivatalos emlékhelyet egészen a huszonegyedik századig. Nyomon követem a jóvátételért és a rehabilitációért folytatott küzdelmeket és az érintett szereplők, például a politikai döntéshozók, a bíróságok és a szakértők válaszait, valamint a kizárások indoklását. E fejezetek középpontjában az a kérdés áll, hogy az állami szereplők mit ismertek el ezekben a bűncselekményekben helytelennek, ha egyáltalán elismertek valamit. Világossá válik, hogy az állami szereplők azért nem nyújtottak rehabilitációt és jóvátételt, mert és amíg nem voltak hajlandók elítélni azt a politikai racionalitást, amely a múltban ezeket a bűncselekményeket motíválta, azt a racionalitást, amely szerint a fogyatékosnak, elmebetegnek, szellemi fogyatékosnak, munkaszegénynek vagy gyengének, betegnek, homoszexualitásuk miatt deviánsnak, vagy más módon nem produktívnak, haszontalannak vagy értéktelennek minősített emberek olyan fenyegetést vagy terhet jelentettek a társadalom számára, amelyet az államnak el kellett hárítania. Röviden, a történelmi igazságosság útjában a népesség egészségének, erejének és termelékenységének az állítólagos egészségtelenek, gyengék és nem termelékenyek számának csökkentése révén történő növelését célzó biopolitikai racionalitás kitaratása állt. Inkább normálisnak tartották, mint helytelennek. A három bemutatott eset közül azt láthatjuk, hogy az "aszociálisok" üldözése esetében tartott fenn a legtovább a helytelenség tagadása; a Bundestag csak 2020-ban ítélte el hivatalosan ezt a gyakorlatot. Az évszázad elején, 2004-ben hivatalosan is kijelentette, hogy a náci sterilizációs politika teljesen helytelen volt, bár ha jobban megnézzük, láthatjuk, hogy a helytelenséget kimondó ítélet nem önmagában a szelektív sterilizációs politikára vonatkozott, hanem a sterilizációs politikára, mint az "eutanázia" és a holokauszt felé vezető út egyik ugródeszkájára. A történelmi igazságszolgáltatás kivételes esete történt 2017-ben, amikor a Bundestag újból hatályon kívül helyezte az 1945 után férfi homoszexualitás miatt hozott büntetőítéleteket, és jóvátételi jogot is biztosított az elszenvedőknek. Ebben az esetben az állam nemcsak elődje vétkét ítélte el, hanem saját vétkét is; ráadásul ugyanebben az aktusban formálisan feladta azt a biopolitikai konstrukciót, hogy a férfi homoszexualitás gyengíti az államot és a társadalmat, és ezért meg kell fékezni.

A 6. és 7. fejezet a biopolitika, az időbeliség és az emberi élet differenciált értékelésének kapcsolatát vizsgálja társadalomelméleti szinten.

210 Biopolitika és történelmi
gazdaság
Az előzőet tárgyalja az átfedéseket és metszéspontokat, de a Fou-

cault biopolitikai elemzését és Hannah Arendt totalitarizmus-elemzését. Arendt és Foucault egyaránt problematizálják a politikának a menedzsmenethez és a társadalmi tervezéshez való asszimilációjának, a proesszuális idő struktúrájának, valamint a modern politika és társadalom "élettel" való foglalatosságának kapcsolatát; mindketten felhívják a figyelmet ennek a kapcsolatnak a baljós következményeire. Míg azonban Foucault a historizálóbb elemzést mutatja be, addig Arendt a politika, az élet és az idő alternatív, nem-biopolitikai értelmezését kínálja, amelyet a születés fogalmában ragad meg. A 7. fejezet Foucault biopolitikai koncepciója és Marx kapitalizmus-elemzése közötti metszéspontokat és konvergenciákat vizsgálja a hatalom, az élet és az idő viszonyát illetően a modernitás feltételei között. Azt állítom, hogy mind Marx, mind Foucault a hatalom produktív dimenzióját emeli ki, és hogy az élet mindkettőjük számára a hatalom e történelmileg specifikus típusának kulcsfontosságú erőforrása - valójában ez az *az* erőforrás, amelyet egyszerre lehet kihasználni és növelni. Végül, mind Marxnál, mind Foucaultnál az időbeliség kulcsfontosságú: A tőke és a biohatalom/biopolitika időbeli struktúrája közös, amelyet az egyre növekvő termelékenység folyamatos, korlátlan folyamata jellemez. Ez a folyamat, állítják, a jövőre irányul, de nem a szükségletek kielégítésének jövőjére. Sokkal inkább az emberi életerők optimalizálásának és növelésének állandó, korlátlan folyamata, amely folyamatnak nem lehet értelmes vége. Ismét azt látjuk, hogy az emberi lények folyamatos javítására való törekvés együtt jár a hiányos élet folyamatos építésével, az egészség és az alkalmasság, a működőképesség és a termelékenység normáinak és szabványainak nem megfelelő élet kialakításával. E könyv célja, hogy ezt a kapcsolatot kritikai reflexióra alkalmassá tegye.

2 Biopolitika és modernitás: az eugenikai projekt felülvizsgálata

---

Az eugenika fogalmát sokáig szilárdan összekapcsolták a rasszizmus és a biológiai determinizmus fogalmaival; az eugenikát reakciós, áltudományos ideológiának tekintették, amely jellemzően egy autoriter, fasiszta vagy totalitárius államból ered. Az eugenika tehát egy bináris mák egyik oldalán helyezkedett el, a rasszizmussal, a biológiai determinizmussal, az áltudománnyal, a kényszerítéssel, az ellenőrzéssel és a tekintélyelvűséggel együtt, szemben a toleranciával, a szilárd tudományokkal, a szabadsággal és a demokráciával a másik oldalon. Ebben az értelemben Garland Allen, az eugenika egyik első történésze az 1970-es években azt fájalta, hogy a brit eugenika

reakciós program lett a társadalmi problémák biológiai technológiával történő megoldására. A 19. század végi szociáldarwinista filozófia közvetlen örököse, a huszadik századi eugenika erősen rasszista beállítottságú volt, és az emberek közötti különbségeket örökletes módon magyarázta. Az eugenikusok minden faji és etnikai csoportot (amit ők továbbra is "fajnak" neveztek) hierarchikusan kezeltek, a csúcson az angolszászok, alatta pedig az összes többi csoport a fehérség csökkenő skáláján. (Allen 1976, 111)

Az új genetika megjelenésével az 1980-as és 90-es években az eugenikáról mint elnyomó, reakciós és rasszista ideológiáról alkotott kép gyakran szolgált háttérként, amelyhez képest a genetikát meglehetősen kedvezően hasonlították össze. Míg az ~~eugenika~~ eugenika ekkoriban a képben a faji hovatartozásra helyezte a hangsúlyt, addig az új genetika az egészséget szolgálta; míg az eugenika államilag támogatott és erőszakkal működött, addig a genetikai vizsgálat az egyéni szabadság és önmeghatározás kérdése volt. Az eugenika áltudomány volt; a genetika szilárd tudomány. Ahogy David Gems, a Galton Könyvtár munkatársa összefoglalja:

A 20.th század (sic) eugenikai programjait többek között azért helytelenítették, mert jellemzően nemcsak tekintélyelvűek voltak, hanem

szintén az emberi genetika nem megfelelő ismeretén alapult, különösen a második világháború előtt. Aztán ott volt az eugenika különleges helye a német nemzetiszocializmus zavart ideológiájában. Vitatható, hogy a náci atrocitások, amelyeket az eugenikával indokoltak (elsősorban a holokauszt), inkább a náciizmus brutális, totalitárius és időnként őrült jellegének következményei, mint az emberi jólét genetikai eszközökkel való előmozdításának vágya. Az eugenika e hibái történelmileg függőek, és nem feltétlenül következnek az emberi genetikai jólét előmozdításának gondolatából. (Gems 1999, 199)

A mai géntechnológia - érveltek - teljesen különbözik a korábbi idők eugenikájától, mivel

[...] a populáció eugenika azt jelenti, hogy az embereket a kívánt genotípusos vagy fenotípusos tulajdonságok előállítására utasítják. Ez a fajta eugenika nem azonos azzal, hogy egy egyén vagy pár önként választ egy örökletes tulajdonságot a spermájukban, petesejtjükben, embriójukban vagy magzatukban, amit a jóról vagy a kívánatosról alkotott nézeteik motiválnak. (Caplan, McGeen et al. 1999, 338)

Mások úgy vélik, hogy az eugenika és az új genetika végül is nem is különbözik annyira, hanem mindkettőt jóvá kell hagyni, mivel a genetikai technológiák a reprodukciós orvostudománnyal kombinálva a nemkívánatos tulajdonságok kiválogatását szolgálhatják az emberi utódokban, és javíthatják a nemzet, a népesség, a társadalom vagy az emberi faj minőségét (Lynn 2001). Ebben a nézetben az eugenika önmagában nem jelentett problémát, csak a náci *visszaélése* jelentett problémát. Még ha az új genetika az eugenika visszatérését is hozza magával, akkor is elfogadhatónak tartják, hacsak nem párosul a náciizmus visszatérésével.

Egy másik törekvés részeként, nevezetesen a biopolitika 21. századi újszerű vonásainak megragadására törekedvest Nikolas Rose a régi eugenikát is szembeállítja az új genetikával. Szerinte a kortárs biopolitikát a tudás molekulárisodása, az egészséges test optimalizálására való összpontosítás, az új szomatikus identitások, a bővülő biogazdaság és a kollektivitás új formái jellemzik, amelyeket ő és Paul Rabinow bioszocialitásnak neveztek el (Rose 2001; Rabinow és Rose 2006; Rose 2007). Érvelése szerint új fogalmi keretre van szükségünk ahhoz, hogy megragadjuk a kortárs biopolitika sajátos konfigurációját; az eugenika új formájaként való besorolása nem lesz elegendő. Bármennyire is igaz ez, a régi eugenika és az új genetika közötti ellentét félrevezető, mivel a történelmi eugenika leegyszerűsített és csökkentett értelmezésére támaszkodik.

Az eugenika, állítja Rose, "egy állam által erőltetett kollektív kísérlet volt a népesség minőségének javítására, egy olyan geopolitikai kontextusban, amelyet gyakran a fajok közötti harcnak tekintettek. Amit ma látunk, az valami más." (Rose 2006, 13) Politikai szempontból Rose szerint az eugenikát az állam támogatta és irányította, míg az új biopolitika számos területen zajlik, és számos nem állami szereplő, például önszervező csoportok, etikai bizottságok, szakmai egyesületek és nem utolsósorban magánszemélyek támogatják (Rose 2001). Episztemológiai szempontból az eugenika a genetikai determinizmus és a biológia mint végzet fogalmára támaszkodott, míg a kortárs biomedicina és genetika cáfolja a biológia mint végzet szemléletét, és inkább úgy tekint az életre, mint valami olyasmire, ami módosítható és fejleszthető.

Ez a fejezet megkérdőjelezi a régi, reakciós, rasszista, államilag támogatott, biológiailag determinisztikus eugenika és az új, tudományosan megalapozott, ideológiamentes, nem rasszista, az egyén egészségét és önmeghatározását szolgáló genetika közötti kettősséget. Ezt azonban kevésbé a modell genetikai komponensének megkérdőjelezésével teszi, hanem inkább a történelmi eugenikai projekt felülvizsgálatával és annak bemutatásával, hogy az nem feltétlenül volt reakciós, rasszista, ~~determinista~~ és államilag támogatott. Legalábbis nem ezek voltak a legjelentősebb és legmegkülönböztetőbb jellemzői. Igaz, hogy az eugenika mélységesen antiegalitárius volt, és összeegyeztethetetlen volt az alapvető emberi jogok és méltóság fogalmával. Ez azonban nem korlátozódott a politikai spektrum reakciós, tekintélyelvű vagy antidemokratikus végére. ¹⁸Az eugenika a 20. század elejének sokrétű, nemzetközi, politikailag sokszínű és alapvetően modern jelensége volt (Engs 2005; Wecker 2009; Bashford és Levine 2010).

Bár az eugenika különböző politikai racionalitásokhoz igazodott, a különböző fajtáknak van néhány közös eszméjük és feltevésük. Az eugenikai projekt két alapvető állítás körül forog, egy elméleti és egy gyakorlati: az első, hogy az embereket lehet és kell is osztályozni a különböző értékek skáláján. Harry Laughlin, az amerikai eugenika egyik alapító atyjának szavaival élve:

Minden tudomány, amely az emberrel foglalkozik, megpróbálja az emberiséget saját osztályozásába sorolni. [...] Az [eugenikai] osztályozásnak azon kell alapulnia, hogy az egyes állományok képesek-e társadalmilag értékes egységként működni és faji értékekkel arányosan szaporodni. (Laughlin 1925, 31)

Az eugenika tehát az emberek közötti értékkülönbség rendszerét hozza létre, amely bizonyos tulajdonságok meglétén vagy hiányán alapul, amelyek feltételezhetően továbbadódnak a jövő nemzedékeknek. Másodsorban, az eugenika feltételezi, hogy mindkettő szükséges...

A magasabb minőségűek javára a gyengébb minőségű egyének számának csökkentése szükséges és lehetséges, és ezáltal a nagyobb társadalmi kollektíva minőségének javítása. Ismét Laughlint idézem: "A faj megtisztítása nagy feladat, de ez az eugenika egyik legfontosabb gyakorlati feladata" (Laughlin 1925, 34).

Függetlenül attól, hogy az eugenika a reakciós, tekintélyelvű, rasszista, biológus racionalitásokhoz igazodott-e vagy sem, e két feltevést fenntartotta. Ennek középpontjában az alkalmasak és alkalmatlanok, a hasznosak és haszontalanok, az alsóbbrendűek és a felsőbbrendűek, a társadalom számára hasznosak és a társadalom számára terhesek közötti különbségtétel áll. Azzal a feltételezéssel együtt, hogy az egyének ezeket a tulajdonságokat továbbadják a következő generációknak, ez a megkülönböztetés egy eugenikus mátrixot alkot, amely egy nagyobb biopolitikai racionalitás része, amely az alkalmatlanok, a diszfunkcionálisak és a nem produktívak számának csökkentését követeli meg a társadalmi test egészének fittségének, funkcionalitásának és teljesítményének javítása érdekében. Ez a biopolitikaith racionalitás a 20. században a politikai, tudományos, társadalmi és kulturális erőfeszítések széles skáláját motiválta, akár eugenikának, faji higiénának, szociális reformnak vagy más néven nevezték ezeket.

2.1 Egy modern projekt

Mint köztudott, az "eugenika" kifejezést Francis Galton brit antropológus és statisztikus találta ki. Az új tudományos diszciplína, amelyet Galton létrehozni szándékozott, hibrid alkotás volt, a tudomány és a társadalomtudomány keresztezése, amelyet a politika és a tervezés számára hasznosnak képzeltek el. Mindenekelőtt alapvetően a jövő felé orientálódott. Galtung ezért választotta az "eugenika" elnevezést, hogy "a társadalmi ellenőrzés alatt álló olyan tényezők tanulmányozását jelölje, amelyek javíthatják vagy ronthatják a jövő nemzedékek faji tulajdonságait akár fizikailag, akár szellemileg" (Galton 1907).

Így az eugenika kezdetől fogva olyan terület volt, ahol tudomány és politika, tények és értékek, a megismerés és a beavatkozás gyakorlatai keresztezték és együttesen konstituálták egymást. Önmagát inkább alkalmazott tudományként, mintsem alap kutatásként határozta meg.¹ Ezért az eugenika soha nem létezett tisztán ~~tudományos~~ értéksemleges, politikamentes tudományág, amely végül korrumpálódott, politikailag visszaéltek vele, vagy instrumentalizálták.

---

1 Erről a szempontról német vonatkozásban lásd részletes tanulmányt: Weingart,

Ráadásul messze nem volt "reakciós"; célja nem az volt, hogy fenntartsa az adott társadalmi rendet, nemhogy visszaállítsa a múltat. Nem a hagyományokra vallásra, szokásokra vagy konvenciókra támaszkodott, hanem határozottan a jövő felé orientálódott. Galton úgy látta, hogy az eugenika "kiterjeszti a filantrópia funkcióját a jövő nemzedékekre" (Galton idézi Turda 2010a, 22).

Az eugenikusok jövőképe azonban nem a társadalmi egyenlőségről szólt. Galton nem helyeselte az egyenlőség fogalmát:

Nincs türelmem ahhoz az esetenként megfogalmazott és gyakran alkalmazott hipotézishez, különösen a gyermekeket jóra tanító mesékben, hogy a csecsemők nagyjából egyformán születnek [...]. A leghatározottabban tiltakozom a természetes egyenlőségre való törekvés ellen. (Galton idézi Reilly 1991, 3)

Galton ellenállása az egyenlőség fogalmával szemben azonban nem vonta maga után azt a meggyőződést, hogy a biológia sorsszerű. Célja nem a biológiai ~~status~~ quo fenntartása és a meglévő egyenlőtlenségek stabilizálása volt. Galton számára az eugenika az emberi fejlődésről szólt; az új tudományág célja az volt, hogy felgyorsítsa az emberiség evolúcióját az emberek által ellenőrzött körülmények között. Ehhez új etikára volt szükség. Ebben a tekintetben az eugenika messze nem volt "konzervatív". Az eugenikus eszmék megvalósításához le kellett küzdeni a meglévő etikai normákat, konvenciókat és hagyományokat, amelyek valójában az eugenika akadályát képezték. Németországban 1900 körül prominens eugenikusok kifejezetten egy új, evolúciós, úgynevezett generatív etikát hirdettek, egy olyan etikát, amely a jövő nemzedékek örökletes tulajdonságait és az emberiség evolúcióját segítené elő (Weingart, Kroll et al. 1996, 141). Ebben az értelemben Wilhelm Schallmayer, az eugenika egyik prominens németországi társalapítója, aki magát egyfajta demokratának és szocialistának tekintette, kifejtette, hogy a generatív etika magában foglalná "a faj támogatására irányuló erkölcsi kötelességeket (vagyis a közösségünk jövőbeli nemzedékeinek örökletes tulajdonságainak támogatását)". (Schallmayer idézi Weingart, Kroll et al. 1996, 141).

Így az eugenika számára a múlt semmiféle erkölcsi iránymutatást vagy tekintélyt nem nyújtott, legfeljebb nem állt az útjában. Az eugenikus politika legszélsőségesebb változata, a náci eugenika következőképpen a leginkább antikonzervatív álláspontot képviselte az etika tekintetében. Wilhelm Frick akkori belügyminiszter kijelentette:

Az öröklődés tudományos vizsgálata (az elmúlt évtized fejlődésére alapozva) lehetővé tette számunkra, hogy világosan felismerjük az öröklődés és a szelekció szabályait, valamint ezek jelentőségét a nemzet és az állam számára. Ez adja nekünk a jogot és az erkölcsi

az örökletes hibák kiküszöbölésének kötelezettsége a nemzésből. Sem félreértelmezett szeretet, sem az elmúlt évszázadok dogmáin alapuló vallási aggályok nem akadályozhatnak meg bennünket e kötelességünk teljesítésében [...]. (Frick idézi Turda 2010a, 111)

Az eugenika a 19. századi Nagy-Britanniában való megjelenésétől kezdveth a náci rezsimben történő megszüntető végrehajtásáig az eugenika határozottan modernista álláspontot képviselt a jövővel szemben. Az eugenika leginkább modernista politikai-epizodikai projektként értelmezhető, amely magában foglalja a szakértők, politikai döntéshozók, szakemberek, gyakorlati szakemberek és a civil társadalom szereplőinek rendkívül széles skáláját felölelő eszméket, elképzeléseket, ismereteket és politikákat. A projektet az a közös küldetés tartotta össze, hogy az emberi élet társadalmi-biológiai alapjait kollektív szinten javítsák. A fejlesztésre kiválasztott kollektívák típusa eltérő lehet. Ez lehet a faj, az árja faj, a társadalom, az emberiség vagy más csoport. Az eugenika azonban minden esetben valamilyen kollektív egység megerősítésére és javítására törekedett. Ez az entitás ezután a racionális beavatkozásra irányuló szándékos erőfeszítések tárgyává vált. Az eugenika így a biopolitikai modernitás paradigmatisztikus esetének tekinthető (Braun és Gerhards 2019).

A jövő azonban a jelen teremtménye volt. Nem lehetett csak úgy várni rá; cselekvésre volt szükség - *időben történő* cselekvésre. Ha tartózkodnánk a beavatkozástól és a társadalmi mérnöki tevékenységtől, azzal megnyitnánk a kapukat a degeneráció előtt. Ebben az értelemben az eugenika a modernitás megtestesítője volt, ahogy Reinhard Koselleck német történész látta. Koselleck számára az a gondolat, hogy a jövő nyitott és alkalmas a szándékos beavatkozásra, és hogy valójában beavatkozást igényel, jelzi a modernitás küszöbét (Koselleck 1989). A modernitást Koselleck szerint a történelem temporalizációja ~~idő~~ Jóvalth a 16. században a történelem az eszkatológiai várakozás időszaka volt, az az idő, amely Krisztus második eljövetele, az utolsó ítélet és az idők vége előtt maradt. A modern idő ezzel szemben nyitott volt és tele volt lehetőségekkel. A jövő az emberi beavatkozás számára elérhetővé vált, de ugyanakkor bizonytalanná is vált. A tervezés egyszerre vált megvalósíthatóvá és elengedhetetlenné. Addig a jelen egy hosszú szakasz volt - semmi sem változott volna egyébként. Most a múlt és a jövő közötti pontra zsugorodott, ahol döntéseket kellett hozni. Ugyanakkor a lehetséges jövőképek előrejelzése, a jövőbeli fejlemények valószínűségének megállapítása, annak eldöntése, hogy melyek a kívánatosak és melyek nem, a kívánatos fejlemények előmozdítása és a nem kívánatosak megakadályozása az állam felelősségi és feladatkörébe került, amelynek legitimitása már nem a keresztény kozmológiából eredt. Az eugenika szempontjából nem

csak a gazdaság, az emberi erkölcs, a tudomány és a technológia volt fejleszthető; az emberi örökletes tulajdonságok is. Elsősorban, bár nem kizárólagosan, az állam volt az, amely mostantól az akcióért felelős. Fontos, hogy - amint Koselleck mutatja - a történelem temporalizálása olyan kollektivitások megalkotását jelenti, mint a "nemzet", az "emberiség" vagy a "faj". Ezekről az elképzelt entitásokról feltételezték, hogy a történelmi változásokon keresztül ugyanazok maradnak, így viselik a történelem nyomait, és megfigyelhetővé teszik azt.² Michel Foucault (1980, 2003) által biopolitikanak nevezett fogalom nagyon hasonló. Foucault számára a biopolitika a modern állammal együtt megjelenő politika azon formája, amely a népesség összetételének és tulajdonságainak szabályozására és javítására irányul. A biopolitika alapvetően jövőorientált, mivel a jövő javítására törekszik; tudásalapú, mivel statisztikákra, összefüggésekre és előrejelzésekre támaszkodik (Braun és Gerhards 2019). Mindezek alapján az eugenika a biopolitika paradigmaticus esetének tekinthető.

2.2 Eugenika és társadalmi reform

Az eugenika tehát nem volt reakciós vagy konzervatív. Ez sem volt jellemzően a politikai jobboldal projektje. Az eugenika történészei bőséges körben szolgáltattak arra, hogy a politikai csoportosulások széles köre, köztük a szocialisták, szociáldemokraták, anarchisták és feministák körében is voltak hívei.

Daniel Kevles (1985) nagy hatású tanulmánya az eugenikus eszmék történetéről Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, amely azt a nézetet támasztja alá, hogy az eugenikát - legalábbis eredetileg - a politikai konzervatívok támogatták. Kevles fogalmi különbséget tesz a fővonalbeli eugenika és a reformeugenika között. Szerinte a fővonalbeli eugenika volt az első, és végül a reformeugenika váltotta fel. Kevles a fővonalbeli eugenikát politikailag konzervatívnak, elitistának, rasszista és antiszemita attitűdökkel teli, tudományosan redukcionista és a kötelező intézkedéseket támogató politikának nevezi. A reform-eugenikát ezzel szemben olyan vezető biológusok dolgozták ki, akik ellenezték a fővonalbeli eugenika szexuális represszivitását, osztály- és faji előítéleteit, és mindenekelőtt hamis biológiáját. Az 1930-as évek közepére a reform-eugenikusok növekvő kritikája miatt a fővonalbeli eugenika hanyatlásnak indult. Így ebben az elbeszélésben az egészséges tudomány legyőzi a

---

2 Koselleck itt használja a "kollektív egyes szám" kifejezést.

rossz tudományt az utóbbi problematikus politikai hozzáállásával együtt. Kevles szerint 1945 után az eugenika teljesen diszkreditálódott a náci örökség miatt.

Számos érvet vetettek fel ezzel a beszámolóval szemben. Először is, bár a könyv az eugenika történetének van feltüntetve, valójában az amerikai és brit eugenika története, néhány németországi utalással. Továbbá számos kutató megkérdőjelezte Kevles periodizációját, és kimutatta, hogy az eugenikus feltevések még sokáig fennmaradtak a brit, amerikai és német biológusok és genetikusok körében 1945 után is (Weindling 1993; Weingart, Kroll et al. 1996, 631ff.; Mazumdar 2002; Dowbiggin 2008). Harmadszor, Kevles az eugenikát elsősorban eszmék, nem pedig politikák és gyakorlatok összességeként vizsgálja. A tudósokra és nézeteikre való összpontosítás miatt figyelmen kívül hagyja az eugenika 1945 utáni folytonosságát. A szelektív sterilizációs törvényeket a háború után *nem* törölték el az Egyesült Államokban, sőt, sok közülük az 1950-es és 60-as években is fennmaradt (Reilly 1991). A skandináv országokban a szelektív sterilizációs törvények az 1970-es években is érvényben maradtak³. A feminista kutatók rámutattak továbbá arra, hogy a népesség minőségének javítása 1945 után is az USA politikai célkitűzései között szerepelt, bár a hangsúly inkább az önkéntes és pronatalista stratégiákon volt, amelyek a "megfelelőket" több gyermek vállalására ösztönözték (Kline 2001; Stern 2005; Ziegler 2008).

Számos tanulmány rámutatott arra, hogy az eugenikus értékek és törekvések korántsem korlátozódtak a politikai jobboldalra, hanem a baloldalon is eléggé elterjedtek voltak (Paul 1984; Schwartz 1995). Olyan vezető szocialisták és ~~szó~~ reformerek, mint Sidney és Beatrice Webb (Leonard 2003), Margaret Sangers (Franks 2005; Lamp 2006; Klausen és Bashford 2010), John Maynard Keynes (Leonard 2005), Gunnar és Alva Myrdal (Spektorowski és Mizrachi 2004; Rabenschlag 2008; Kulawik 2009) és Karl Kautsky (Weingart et al. 1996, 108ff.) voltak az eugenikai projekt támogatói. Ezzel szemben számos vezető eugenikus, mint például a németországi szociális higiénia megalapítója, Alfred Grotjahn (Weingart et al. 1996, 108ff.; Ferdinand 2009) és Auguste Forel svájci pszichiáter (Gerodetti 2006b; Mottier 2008; Mottier és Gerodetti 2007) szimpatizált a szocialista eszmékkel vagy a szociális reformok gondolataival.⁴ Még a franciaországi és spanyolországi anarchista mozgalom hívei körében is, amely a szexuális reform és a felelős reprodukív önrendelkezés értékei mellett kötelezte el magát,

3 A skandináv eugenikáról lásd Broberg és Roll-Hansen 1996; Weindling 1999; Weingart 1999; és Tydén 2010.

38 Biopolitika és történelmi

A Németországban azonban, mint Weingart, Kroll és Bayertz (1996) megjegyzik, az eugenikus mozgalom baloldali frakciója marginális volt.

sokan támogatták azt az elképzelést, hogy a nem alkalmasak szaporodásának megakadályozásával javítsák a fajtát (Cleminson 2000; Sonn 2005; Cleminson 2008).

2.3 Eugenika és a faji kérdés

Az eugenikával kapcsolatos másik népszerű felfogás az, hogy alapvetően rasszista. Igaz, hogy a faji hovatartozás az eugenika egyik átható témája. Mindazonáltal Marius Turda helyesen állítja: "Az eugenika mint olyan nem feltétlenül volt rasszista mozgalom: sőt, ha azzal érvelünk, hogy az eugenika "rasszista" volt, az nagyon keveset mond nekünk" (Turda 2010b, 63). Az eugenika és a rasszizmus közötti kapcsolat sokrétű és összetett; az, hogy az eugenika rasszistának minősíthető-e, egyrészt az eugenika adott nemzeti, regionális vagy politikai változatától, másrészt a "rasszista" megjelölés jelentésétől függ.

Továbbá azt is megkérdezném, hogy az eugenika csak akkor és csak akkor megvetendő-e, ha a faji fogalom alapján eltérő értéket tulajdonít az embereknek.

Kevesbé vagy egyáltalán nem problematikus, ha az érték az egészség, a termelékenység vagy a fitness mentén?

A "faj" kifejezésnek soha nem volt stabil jelentése. Abban az időben, amikor az **agnika** projekt kialakult, a társadalmi kollektívák sokféle konstrukciójára vonatkozhatott (Geulen 2007). A 19th század folyamán a fogalom egyre inkább a biológia és az antropológia fennhatósága alá került, és tudományos rasszizmusnak adott teret (Barkan 1992; Foucault 2003, 43ff.). A tudományos rasszizmus tudósai azt állították, hogy az embereket bizonyos veleszületett fizikai, mentális vagy viselkedési jellemzők mentén tudják osztályozni; hogy az emberiségen belül (változó) számú, alapvetően különböző természetes egységet tudnak azonosítani, amelyeket felsőbb- és alsóbbrendűségi rendszerekbe lehet sorolni; és hogy a faji hovatartozás összetett társadalmi, kulturális és viselkedési jelenségeket okoz. Ez azonban csak a kifejezés egyik használata volt. Ezzel párhuzamosan a "faj" szó például a törzsi, családi vagy osztálybeli származás fogalmára is utalhat (Conze és Sommer 1984). Hogy a dolgokat még jobban összezavarja, Galton és a későbbi eugenikusok gyakran úgy beszéltek az emberi fajról, mint amely szerintük degenerációval fenyegetett vagy javításra szorult. Galton azzal érvelt, hogy a haszonállatokkal ellentétben az emberi fajt a tenyésztők sajnálatosan elhanyagolták:

Háziállataink tenyésztői számos szabályt fedeztek fel tapasztalati úton, és ezek szerint járnak el precízen. De még ilyen korlátozott mértékben sem haladtunk előre az emberi faj tekintetében. [...] Ha a költségek és fáradtságok huszad részét az emberi egészség javítását célzó intézkedésekre fordítanák

amelyet a ló- és szarvasmarha-fajták fejlesztésére fordítunk, micsoda zseniális galaxist nem tudnánk létrehozni! (Galton 1865)

Még 1926-ban, egy párizsi nemzetközi eugenikai kongresszus alkalmából a brit Daily Telegraph a következő címmel jelent meg:

Párizsban az eugenikusok nemzetközi kongresszusán olyan törvényjavaslatokat vitatnak meg, amelyek azt tennék az emberi faj számára, amit a természetes szelekció tesz az életszállán alacsonyabb rendű élőlények számára. (idézi: Gerodetti 2006a, 224)

A faj jelentése és jelentősége is különbözött az eugenikai projekt nemzeti, ~~región~~ és politikai irányzatai között. A tudományos rasszizmus befolyásos, de nem egyöntetűen osztott hiedelem volt; hatása a különböző nemzeti környezetben eltérő volt. Ugyanez igaz a rasszizmus és az eugenika politikai szintű kapcsolatára is. Az Egyesült Államokban az olyan eugenikus szervezetek, mint az Amerikai Tenyésztők Egyesülete és a Galton Társaság, egyaránt aggódtak a fajok közötti örökletes különbségek, valamint az alkalmasak és alkalmatlanok differenciált tenyésztése miatt (Selden é.n.). Az 1890-es évek elején az alkalmatlanok állítólagos termékenységével kapcsolatos aggodalmak nyilvánosan egybecsengtek a bevándorlás és a fajok közötti házasságok diszgenikus hatásaival kapcsolatos rasszista aggodalmakkal, és egy olyan érdekvédelmi koalíciót hoztak létre, amely eugenikai és faji alapon sikeresen lobbizott a bevándorlás korlátozásáért és a házassági törvényekért (Yamin 2008). 1875 és 1924 között az Egyesült Államok számos államában léteztek olyan törvények, amelyek tiltották, hogy egy fehér ember négerhez menjen feleségül (Reilly 1991, 25; Lombardo 1996; Dorr 1999). Az 1900-as évek eleje óta a rasszista házassági korlátozások hívei egyre nagyobb támogatást kaptak az eugenikai mozgalom olyan főszereplőitől, mint Charles Davenport és Harry Laughlin, akik tudományos indokokkal támasztották alá követeléseiket (Reilly és Shaw 1983; Micklos és Carlson 2000; Lombardo é.n.). A fajközi házasságok - érveltek - elkerülhetetlenül a felsőbbrendű, nevezetesen a fehér faj degenerációjához és hanyatlásához vezetnek. Az eugenikusok támogatták azt a követelést is, hogy a meglévő, a fajtalankodásra vonatkozó törvényeket tovább korlátozzák, és újakat hozzanak. Az eugenikus törekvések többek között az 1924-es virginiai faji integritásról szóló törvény elfogadásához vezettek (Reilly és Shaw 1983; Micklos és Carlson 2000).

Hasonlóképpen, az Egyesült Államokban az eugenikusok bizonyos faji csoportok, különösen a dél- és kelet-európai bevándorlók bevándorlását a degeneráció egyik fő okaként azonosították, és lobbiztak a bevándorlást korlátozó törvények mellett (Micklos és Carlson 2000; Hansen és King 2001). Az ő

erőfeszítéseit az 1917-es bevándorláskorlátozó törvényben foglalták össze, amely korlátozta a nemkívánatos személyek, például a

idióták, gyengeelméjűek, epilepsziások, alkoholisták, szegények, bűnözők, koldusok, minden olyan személy, aki elmebajos rohamokban szenved, tuberkulózisban szenvedők, és azok, akiknek bármilyen veszélyes fertőző betegségük van, olyan külföldiek, akik olyan testi fogyatékossgal rendelkeznek, amely korlátozza őket abban, hogy az Egyesült Államokban megélhetést szerezzenek [...] (Lombardo é.n.).

Ezen túlmenően Laughlin és más eugenikusok tanulmányai a nemzeti kvótákon alapuló 1924-es Johnson-Reed-törvényhez is hozzájárultak (Hansen és King 2001, 253).

Az amerikai szelektív sterilizációs politika több szempontból is faji alapú volt. Alexandra Stern kimutatta, hogy Kaliforniában (ahol messze a legkiterjedtebb és legtartósabb sterilizációs politika volt az Egyesült Államokban), bár a törvény szövege faj- és etnikai szempontból semleges volt, a végrehajtás nem volt az, és a sterilizáció aránytalanul nagy mértékben érintette a külföldön született bevándorlókat, az afroamerikaiakat és a mexikóiakat (Stern 2005, 1131).

Így az Egyesült Államokban az eugenikus projekt szorosan összefonódott a faji csoportokat szándékosan diszkrimináló politikákkal. Az ilyen értelemben vett rasszizmust eugenikus indokok támogatták, és beírták a bevándorlási törvényekbe, a házassági korlátozásokba és a szelektív sterilizációs törvényekbe. Ezek a politikák olyan negatív rendelkezéseken keresztül működtek, mint a faji csoportok kizárása, korlátozása, megsértése és tiltása. Ezeket a törvényeket és azok végrehajtását a jelöletlen csoport azon tagjai, nevezetesen a fehér, angolszász amerikai állampolgárok írták és irányították, akik örökletes felsőbbrendűnek tartották magukat.

Ezek a politikák azonban olyan fehér amerikai állampolgárokat is érinthettek, akiket Laughlin megfogalmazása szerint "szociálisan alkalmatlannak" tartottak (Wilson 2002). A "szociálisan alkalmatlan" - mutatja Lizzie Seal (Seal 2013) - az 1910-es, 20-as és 30-as évek amerikai eugenikus, pszichiátriai és jóléti diskurzusaiban gyakori megjelölés volt az úgynevezett függő szegényekre, vagyis azokra, akiket képtelennek tartottak arra, hogy gazdaságilag fenntartsák magukat és megfeleljenek a kapitalista társadalom követelményeinek. Laughlin szerint a szociálisan alkalmatlanok közé tartoztak a "gyengeelméjű, elmebeteg, epilepsziás, lázas, kriminalista és egyéb degenerált személyek", akiket "részben vagy egészben állami költségen tartottak fenn" (Laughlin idézi Seal 2013, 147). A "gyengeelméjűek" és a "szociálisan alkalmatlanok" olyan címkékként működtek, amelyek a "színvonalatlan fehérséget" és a szegénységet az erkölcsi hiányosság fogalmához kapcsolták, jelezve az állami beavatkozás sürgős

312 Biopolitika és történelmi
szükségességét. Ezek kifejezeten a "szennyezett fehérség" (Stubblefield 2007)
vagy a "színvontalan fehérség" (Seal 2013, 154) jelölőiként szolgáltak. "Míg a
feketéknek

automatikusan alsóbbrendűnek tekintett, alacsony minőségű fehéreket kellett az európai fehér népekből. A szegénységre leképezett "degenerált" fehérség". (Seal 2013, 154)

Németországban az eugenika és a fajelmélet viszonya másképp alakult, és a "faj" kifejezésnek nagyobb szerepet tulajdonítottak. 1895-ben Alfred Ploetz, az eugenika egyik jelentős németországi megalapítója szándékosan alkotta meg a faji higiénia (*Rassenhygiene*) kifejezést (Ploetz 1895), hogy megjelölje azt a tudásanyagot, amely máshol az eugenika címkéje alatt szerepelt volna. Ploetz a faj két fogalmát különböztette meg: az egyik az emberi fajon belüli, ~~morfológiai~~ különböző csoportok sokaságát jelölte (*rendszerfaj* vagy *fajta*), a másik pedig egész populációk biológiai minőségére vonatkozott (*vitális faj*). A faji higiénia programjának - állította Ploetz - a legutóbbi időkre kell vonatkoznia. Számára a faji higiénia célja a faji degeneráció megelőzése és a népesség egészségének örökletes minőségének javítása volt (Weingart, Kroll et al. 1996, 91f.). Ploetz és néhány hasonlóan gondolkodó kollégája, például Fritz Lenz célja kifejezetten az északi faj fejlesztése volt, hogy megvédjék azt a feltételezett szláv fenyegetéssel szemben (Weiss 1990). Mások, mint például a *Bund für Volksaufartung* (Szövetség a Nemzeti Újjászületésért), az "eugenika" kifejezést részesítették előnyben, de azt nem rasszista törekvésként értelmezték, amely a nemzeti degeneráció elleni küzdelemre és a munkásosztályok örökletes alkalmasságának javítására irányult (Weiss 1990, 35).⁵ Egy másik híres németországi eugenikus, Wilhelm Schallmayer, aki magát szocialistának és demokratának tartotta, a *Rassenhygiene* kifejezést részesítette előnyben a *Rassenhygiene kifejezéssel* szemben, hogy elhatárolja azt a régebbi, gobineau-i eredetű fajelméletektől (Weingart, Kroll et al. 1996, 93f.). A *Rassenhygiene* kifejezés (*n* nélkül) egyetlen fajra utalt a különböző *fajok* helyett. Amint azonban Weingart, Kroll és Bayertz (1996) kimutatták, a német fajhigiénés kutatók többsége szimpatizált egy állítólagosan felsőbbrendű északi faj, árja faj, német kultúra vagy más fogalom konstruálásával.

De mit mond ez nekünk az eugenika és a rasszizmus kapcsolatáról a német esetben? Az eugenika, a faji higiénia, a rasszizmus és a náciizmus kapcsolatát firtató tanulmányok rámutatnak az összefüggésekre, az összekapcsolódásokra és az együttműködésekre, valamint a személyes, diszkurzív és intézményi átfedésekre; ugyanakkor feszültségek is megjelennek ezen irányzatok között (Schmuhl 1992; Weingart, Kroll et al. 1996; Wecker, Braunschweig et al. 2009). 1933 előtt a

5 Mégis, 1931-ben a *Bund für Volksaufartung* egyesült a *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* (Német Fajhigiéniai Társaság) szervezetével, és megalapította a *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* (Eugenika) szervezetet.

A németországi eugenikai projekt nem volt a legfejlettebb nemzetközi szinten; a faji higiénia szakmai ~~egység~~ tudományos pozíciók és kutatóintézetek formájában jól megalapozott volt, de az amerikai és skandináv ellenpéldáival ellentétben a német eugenika még nem ült át politikába.

A faji higiénia kulcsfogalmai azonban már 1924-ben szerepeltek a náci programban, amikor Hitler az úgynevezett Baur-Fischer-Lenz, a faji higiénia akkori klasszikusának teljes passzusait beépítette a *Mein Kampf*-ba (Weingart, Kroll et al. 1996, 372f.). Az eugenikus szelekció eszméje már ekkor a náci programmatika szerves részét képezte, szorosan kapcsolódva a faji tisztításhoz, az imperialista terjeszkedéshez és a megsemmisítő antiszemitizmushoz. Bár a fajhigiénés tudósok 1933 előtt nem feltétlenül szimpatizáltak a náciizmussal, a náci hatalomátvételt elsöprő többséggel üdvözölték, mert Hitler, ahogy Ernst Rüdin pszichiáter 1934-ben kijelentette, most végre lehetővé teszi számukra, hogy elképzeléseiket valósággá tegyék (Weingart, Kroll et al. 1996, 390). És valóban, két éven belül a náci rezsim törvények és intézkedések egész sorát léptette életbe, amelyek az örökletes javulást és a faji tisztulást célozták.⁶

Ezek közül az egyik első az 1933. júliusi törvény az örökletes betegségben szenvedő utódok megelőzéséről - amelyet a továbbiakban örökletes egészségügyi törvényként fogok említeni -, amely előírta az örökletes betegségben, veleszületett gyengeségben vagy alkoholizmusban szenvedőnek ítélt személyek sterilizálását. 1933 novemberében a rezsim a veszélyes szokványos bűnözők elleni törvény elfogadásával a szexuális bűnözők kasztrálását is elrendelte. 1935 júniusában módosították az örökletes egészségügyi törvényt, amely többek között lehetővé tette az eugenikai célú abortuszt és a homoszexuális férfiak kasztrálását. 1935 szeptemberében következett a német vér és becsület védelméről szóló törvény (*Blutschutzgesetz*), amely megtiltotta a zsidók és a "német vagy rokon vérű" állampolgárok közötti házasságokat és szexuális kapcsolatokat a házasságon kívül. 1935 októberében kiegészült a házassági egészségről szóló törvénnyel, amely megtiltotta az öröklés szempontjából értékesnek és az öröklés szempontjából alkalmatlannak tartott személyek közötti házasságkötést, és a leendő házastársaknak házassági bizonyítványt kellett bemutatniuk, amely igazolta, hogy a házasság öröklés szempontjából problémamentes.

A német vér és becsület védelméről szóló törvénnyel ellentétben az örökösödési törvény nem kifejezetten a zsidók ellen irányult, és nem tett különbséget a "német vérű" és más személyek között. A megfogalmazás a következő volt

---

6 Áttekintést lásd Schmuhl 1992; Friedlander 1995; Bock 2004.

fajsemleges abban az értelemben, hogy nem kifejezetten fű csoportok tagjait célozta. Bár a zsidók is az áldozatok között voltak (Bock 1986, 354), nem ők képezték a fő célpontot. Ezzel szemben Hitler a zsidók ~~szűk~~ kapcsolatban úgy állt hozzá, ahogyan azt 1935-ben Frick miniszternek mondta, hogy "nincs értelme az idegen fajokat sterilizálás alkalmazásával javítani" (Hitler idézi: Bock 1986, 352). A náci a zsidók sorsát a megsemmisítésre, nem pedig a sterilizációra szánták. 1945 után az a kérdés, hogy a náci sterilizációs politika eredendően rasszista volt-e, döntő szerepet játszott a sterilizáció áldozatainak jóvátételért folytatott küzdelmében, mivel a szövetségi kárpótlási törvény alapján csak azok voltak jogosultak jóvátételre, akiket "faji, ~~vagy~~ politikai okokból vagy az áldozat világnézete miatt" üldöztek (BEG 1. § (1) bekezdés, lásd 3. fejezet). Gisela Bock német történész (1986), a náci sterilizációs politikáról szóló első és máig klasszikusnak számító tanulmány szerzője szerint a náci sterilizációs politika valóban eredendően rasszista volt. Bock fogalmi különbséget tesz az antropológiai és a higiéniai rasszizmus között. Mindkettő a felsőbbrendűség és az alsóbbrendűség fogalmán alapult, állítja, és nagyrészt az öröklődés és a biológia alapján épültek fel (Bock 1986, 356). Ezek nem egymást kizáró, hanem egymást keresztező és kiegészítő elemei a "faji felemelkedésnek". Bock szerint az antropológiai rasszizmus más fajok ellen irányult, amelyeket önmagukban alsóbbrendűnek konstruáltak, míg a higiénikus rasszizmus a faji csoportok között a nem megfelelőket vette célba. Fontos azonban, hogy a "felemelés" náci koncepciója nem egyszerűen egy meglévő, feltételezett felsőbbrendű csoport védelméből állt egy másik, feltételezett alsóbbrendű csoporttal szemben, hanem a feltételezett felsőbbrendű csoport aktív létrehozásából (Bock 1986, 327). Ezt az érvet, amely a náci rasszizmus jövőorientált, generatív jellegét hangsúlyozza, Hannah Arendt is felhossa, hogy elhatárolja a náci rasszizmust a rasszizmus más típusaitól (Arendt 1968, 412). A náci a mesterfaját inkább projektnek, mintsem létező entitásnak tekintették, és ez a projekt a szelektív pronatalizmus stratégiáit artikulálta, a szelektív antinatalizmus, a faji tisztogatás és a népirtás stratégiái.

Ezért nem lehet kétséges, hogy a náci sterilizációs politika a "faji felemelkedésre" irányult, és ebben az értelemben alapvetően rasszista volt. Számos nyitott ~~kérdés~~ azonban még mindig fennáll, például: alkalmazható-e a higiénikus rasszizmus fogalma az eugenikai projekt nem náci változataira is, azaz a *nem* "faji felemelésre" irányuló eugenikai változatokra? A higiénikus rasszizmust egyedi, a nácizmustól el nem választható jelenségként kell-e ~~figy?~~ És ha igen, akkor mit nyerhetünk azzal, ha a náci eugenikán túlmenően rasszistának minősítjük az alkalmasak és alkalmatlanok, a társadalmilag megfelelőek és alkalmatlanok osztályozását?

2.4 Jóléti eugenika

Németország és az Egyesült Államok mellett a skandináv országok voltak a 20.th század "eugenetikailag legfejlettebb" országai, mind a tudományos ismeretek, mind a tényleges politikák tekintetében⁷. Amikor 1922-ben Uppsalában megnyílt az Állami Fajbiológiai Intézet, ez volt a világ első kormányzati eugenikai kutatóintézete (Rudling 2014, 42), és az 1930-as és 40-es években, a skandináv szociális jóléti állam elindításával egy időben Dánia, Svédország és Norvégia mindegyike szelektív sterilizációs törvényeket vezetett be, amelyek az önkéntes és a kötelező sterilizáció lehetőségét egyaránt magukban foglalták. Lene Koch hangsúlyozza, hogy

[A kényszerítés olyan esetekre volt fenntartva, amikor nem lehetett elvárni a társadalmi felelősségvállalást és a reprodukciós ellenőrzésre való hajlandóságot. Ez volt a helyzet az "aszociálisnak" vagy "antiszociálisnak" tekintett embercsoportokkal, például a szellemi fogyatékosokkal, pszichopátákkal, csavargókkal és prostituáltakkal. (Koch 2004, 320)

A skandináv eugenika történészei általában egyetértenek abban, hogy a faji kérdések meglehetősen marginális jelentőséggel bírtak ezekben az országokban, és hogy a skandináv eugenika nem volt rasszista, bár a közbeszéd bizonyos mértékig a modernizációhoz való alkalmazkodásra képtelennek tartott etnikai kisebbségekre, például a tatárookra, utazókra és lappokra összpontosított (Broberg és Tydén 1996; Haave 2000). Broberg és Tydén rámutat arra, hogy az 1930-as években a tatárokat egyre inkább genetikailag alacsonyabb rendű faji csoportként állították be, amelynek viselkedése ~~szigorú~~ sterilizációs törvényt követelt. Kissé ironikus módon az 1941-es, szigorúbb sterilizációs törvény kibővítette a sterilizálás társadalmi indikációit az elmebetegségekre, a szellemi fogyatékosokra és az "antiszociális életmódra" (Broberg és Tydén 1996, 124ff.). Ez megnyitotta a lehetőséget a Tater-csoport tagjainak sterilizálására *anélkül, hogy* további tudományos indoklásra lett volna szükség. Az 1940-es évektől kezdve a svéd sterilizációs politikában az öröklődésre vonatkozó keretet egyre inkább felváltotta a társadalmi-politikai keret. Ez utóbbihoz azonban a "Tater-ügy" rasszistázása is hozzájárult.

Norvégiában az 1920-as és 30-as években a nemzeti sterilizációs politika kialakításában szerepet játszott az úgynevezett "tatárkérdés" faji alapú kezelése is (Haave 2000;

---

7 Broberg és Roll-Hansen 1996; Runcis 1998; Weindling 1999; Haave 2000; Koch 2000; 2006; 2009; Spektorowski és Mizrachi 2004; Kulawik 2006; Spektorowski és Ireni-Saban 2010.

Braun, Herrmann et al. 2014). A hivatalos dokumentumokban ezt a csoportot gyakran "omstreifere" (vándorló) néven írták le, és bűnözéssel, munkakerüléssel, erőszakkal, szexuális bűncselekményekkel, alkoholfogyasztással és egyéb társadalmilag nemkívánatos viselkedéssel hozták összefüggésbe. A kormány által 1927-ben kinevezett vándorbizottság (*løsgjengerkomiteen*) két alcsoportra osztotta az "omstreifere"-t, a "reménytelenekre" és az "alsóbbrendűekre". Míg a "reményteleneket" őrizetbe kellett venni, addig az "alsóbbrendűeket" sterilizálni kellett (vándorbizottság, idézi Bastrup és Sivertsen 1996, 210). Így a "Tater-probléma" konstrukciója összekapcsolta az etnikai hovatartozást, a szegénységet és a társadalom produktív és hasznos tagjának lenni való képtelenséget. A sterilizációt megfelelő eszköznek tartották a probléma megoldására. A norvég sterilizációs törvény azonban lehetővé tette a személyeknek a személyes beleegyezés nélküli sterilizálását is, ha mentálisan betegnek vagy szellemi fogyatékosnak minősülnek. Ezekben az esetekben eugenikai, büntetőjogi vagy szociális indoklásra volt szükség (Haave 2001, 2). A biológia ismét csak egy volt a számos lehetséges sterilizációs indikáció közül. A norvég sterilizációs törvény 1934-től 1977-ig volt hatályban, megszakítással 1942 és 1945 között, amikor a náci örökletes egészségügyi törvényt hozták. Az 1934-es törvény a törvényes sterilizálás három kategóriáját tette lehetővé: a teljes jogú személyek sterilizálása az érintett személy kérelmére (3. § (1) bekezdés), a kiskorúak, illetve az elmebetegnek vagy fogyatékosnak minősülő személyek sterilizálása az érintett személy kérelmére, a gondnok hozzájárulásával (3. § (2) bekezdés), valamint az elmebetegnek vagy értelmi fogyatékosnak minősülő, személyes beleegyezésre képtelen személyek sterilizálása a gondnok vagy a megfelelő hatóság kérelmére (3. § (4) bekezdés). Az 1934-es törvény értelmében 2123 sterilizációt jelentettek be a 3. § (2) vagy a 3. § (4) bekezdése alapján; ezek közül 922-et a 3. § (4) bekezdése alapján, azaz személyes beleegyezés nélkül végeztek (Haave 2001, 2f.).

Az 1990-es években a korábbi sterilizációs politika feszült közéleti vita tárgyává vált, amely azonban kizárólag a tatárok sterilizációjára összpontosított. Az önkénytelen sterilizálás csak a faji és etnikai megkülönböztetés szempontjából volt keretbe foglalva. Azokkal, akiket állítólagos gyengeelméjségük vagy mentális betegségük miatt kényszersterilizáltak, egyáltalán nem foglalkoztak, mintha a kényszersterilizálás csak akkor jelentene problémát, ha és amikor faji okokból, de nem a személy képességei miatt történik (Braun, Herrmann et al. 2014). A közgondolkodás nem terjedt ki a sérelmekre és a társadalomban hasznos életvitelre alkalmatlannak, alkalmatlannak vagy képtelennek kategorizált személyek sérelmére és megsértésére. Így a sterilizációs politika faji vagy etnikai megkülönböztetésre való redukálása

elfedte a szelektív sterilizáció produktivista és biopolitikai dimenzióit.

2.5 Eugenika és feminizmus

Daniel Kevles szerint a fővonalbeli eugenika antifeminista ügy volt, amelyet fehér férfi akadémikusok uraltak, akik a nő legdicsebb kötelességének tartották, hogy megházasodjon, otthon maradjon és gyermeket szüljön (Kevles 1985, 88f.). Számos prominens amerikai eugenikus ellenezte a nők választójogát és az egyetemi oktatást azzal az indokkal, hogy az elvonja ezeket az értékes nőket a nemzési kötelességük teljesítésétől, és ezzel a degeneráció irányába tereli a tendenciát. Németországban a századforduló környékén ez a fajta antifeminista szelektív pronatalizmus szintén elterjedt volt, és mélyen összefonódott a faji higiénia térnyerésével (Allen 2000). Félrevezető lenne azonban azt a következtetést levonni, hogy az eugenika antifeminista projekt volt. Az elmúlt évtizedekben a feminizmus és az eugenika kapcsolatáról szóló kutatások sokasága árnyaltabb képet rajzolt.⁸ Azt mutatja, hogy a nők és a női mozgalmak aktívan részt vettek különböző eugenikai tevékenységekben, bár e részvétel jellege, terjedelme és indítékai tudományos viták tárgyát képezik. A további kutatások rámutatnak az eugenikai projektek nemi jellegére is, azaz a nőiség, a férfiaság, az anyaság, a nemi dimorfizmus, a heteroszexualitás és nem utolsósorban a célcsoportok nemi alapú konstruálására (Stern 2010).

Egyes elemzők szerint a nőmozgalmi ~~aktiv~~ és az eugenika közötti szövetség inkább stratégiai jellegű volt. A 19. század végi^h és a 20. század eleji^h feministák, akik igyekeztek elhárítani azokat az antifeminista vádakot, miszerint elkerülik az anyaság terheit, az eugenikus érvek mellé álltak, hogy tudományos hírnevükből hasznot húzzanak (Pedersen 1993; Gordon 2002a). Más kutatók ellenzik ezt a nézetet, és azzal érvelnek, hogy a nőmozgalom egyes szereplői valóban hittek abban az eugenikus eszményben, hogy a faj vagy a nemzet javulását az alkalmatlanok szaporodásának korlátozása révén lehet elérni (Bland 1995; Ordovery 2003). Ann Taylor Allen még ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy "az eugenikus elmélet alapvető és formáló, nem pedig véletlenszerű része volt az anyaság, a reprodukció és az állam létfontosságú témáival kapcsolatos feminista álláspontoknak" (Allen 2000, 479). Allen bemutatja, hogy a brit és német nőmozgalmi vezetők az 1900-as és 1930-as évek között,

---

8 Áttekintést lásd Klausen és Bashford (2010) és Stern (2010). Konkrét esettanulmányokat lásd Bucur (1994) Romániára, Gerodetti (2006) Svájcra, Ladd-Taylor (1997), Dorr (1999) és Kline (2001) az Egyesült Államokra, Allen (2000) Németországra és az Egyesült Királyságra, valamint Allen (1988), Grossmann (1995) és Zimmermann (1988) Németországra vonatkozóan.

beleértve azokat is, akik eugenikus érveket használtak, hevesen elleneztek a kortárs pronatalizmust és annak agresszív nőgyűlöletét. Mindenesetre számos tanulmány rámutatott arra, hogy a feministák eugenikához való kötődését erősen befolyásolták a faji és osztályviszonyok, valamint a társadalmi megfelelés és alkalmasság normái. Közelebről megvizsgálva, a reprodukív jogok és az önrendelkezés feminista felfogása gyakran a reprodukív felelősség fogalmához kötődött, amely viszont a társadalmi értékkülönbség vagy a társadalmi megfelelés fogalmával volt kapcsolatban. Az Egyesült Államokban a születésszabályozási mozgalom vezetője, Margaret Sanger, aki 1921-ben megalapította az Amerikai Születésszabályozási Ligát, a születésszabályozás és a szabad és önkéntes anyaság ügyét a faji javítás eugenikai projektjéhez igazította (Sanger 2007). Németországban az Anyák Védelmének Szövetsége (*Bund für Mutterschutz*), egy 1905-ben alapított radikális feminista szervezet a társadalmi és szexuális reformokért, a nők és gyermekek szociális jogaiért, valamint a nők szexuális és reprodukív önrendelkezéséért küzdött, ugyanakkor eugenikus érveket és értékeket támogatott (Grossmann 1995). A *Bund für Mutterschutz* vezető személyiségei, köztük Helene Stöcker és Lily Braun, bizonyos mértékig eugenikus nyelvezetet használtak állításaik alátámasztására. Stöcker különösen a nők szexuális és reprodukív önrendelkezését szorgalmazta, de hozzátette, hogy a nőknek felelősségteljesen kell gyakorolniuk azt (Herlitzius 1995; Allen 2000). Stöcker szerint ideális esetben a reprodukív önrendelkezési jog megadása a nőket arra nevelné és képessé tenné őket, hogy felelősségteljes, újra produktív döntéseket hozzanak, például a terhesség megszakítására, ha a gyermek várhatóan szellemileg vagy fizikailag gyenge lesz (Herlitzius 1995, 350).⁹ Azokat, akik erre nem képesek, mint például az alkoholisták, a szellemi fogyatékosok vagy az abnormálisak, meg kell akadályozni a nemzésben, szükség esetén jogi korlátozásokkal (Zimmermann 1988). Ezért az önrendelkezés jelentése a feminista eugenikai diskurzusban az egészség, az alkalmasság és a társadalmilag megfelelő viselkedés normái és szabványai mentén rétegződött.

Hasonló biopolitikai racionalitás jellemzi Margaret Sanger gondolkodását (Franks 2005; Klausen és Bashford 2010). Sanger a nők születésszabályozáshoz való hozzáférést támogatta, amelyet a faji jobbitáshoz feltétlenül szükségesnek tartott. Ellentétben sok kortárs eugenikusokkal, ő nem ragaszkodott a biológiai-

---

9 Teresa Kulawik (2009) megjegyzi: "Úgy tűnik tehát, hogy az ő víziója akkor valósult meg, amikor a hetvenes években Európa és Amerika számos országában a nők elérték a testük feletti önrendelkezési jogot, és az akkoriban feltalált prenatalis diagnosztika formájában megkapták az eugenikus szelekció eszközeit is".

ikai determinizmus, hanem azt állította, hogy a szegénységnek, a szellemi fogyatékosoknak és a faji hanyatlásnak társadalmi okai vannak (McCann 1994, 99ff.) - nem utolsósorban a túlnépesedés. Sanger tiltakozott az akkoriban széles körben elterjedt tendencia ellen is, amely a fehér középosztálybeli nőket tette felelőssé a faji degenerációért, mert nem voltak hajlandók gyermekeket vállalni. Ezen árnyalatok ellenére Sanger az önkéntességet a felelősséggel, a jogokat a kötelességekkel, és egyes nők egyéni szabadságát más nők becsúszásával szemben artikulálta:

Maga a születésszabályozás, amelyet gyakran a természetjog megsértéseként ítélnék el, nem több és nem kevesebb, mint az alkalmatlanok kigyomlálásának elősegítése, a hibás vagy majdan hibássá váló emberek születésének megakadályozása. A természet működő tervének megfelelően tehát meg kell engednünk a nőiesség teljes kibontakozását, mielőtt hatékony anyaságot várhatnánk tőle. Ha faji fejlődést akarunk elérni, akkor a nőiességnek ennek a fejlődésének minden egyes nő esetében meg kell előznie az anyaságot. Akkor és csakis akkor szűnhet meg az anya inkubátor lenni, és csak akkor lehet valóban anya. Csak így tudja átadni fiainak és lányainak azokat a tulajdonságokat, amelyek erős egyéneket, és együttesen erős fajt alkotnak [...]. (Sanger 1920, 229)

Ezen előfeltevések alapján Sanger támogatta a bevándorlás korlátozását, valamint a szelektív és kötelező sterilizációt "a tagadhatatlanlyan gyengeelméjűek, épelméjűek és szifiliszesekek" számára (McCann 1994, 117). Bár ez a jelzések listája meglehetősen rövidnek tűnhet a korabeli mainstream eugenikához képest, ahogy Lisa McCann (1994) érvel, mégis világossá teszi, hogy az egyéni szabadság és önkéntesség értéke Sanger számára rétegzett volt, és az egyén faji javulás szempontjából való értékétől függött.

Ami az eugenikus eszmék tényleges politikává való átültetését illeti, a kutatások kimutatták, hogy a szelektív sterilizációs törvények alapján sterilizáltak többsége nő és lány volt - kivéve a náci Németországot, ahol a nemek aránya nagyjából egyenlő volt.¹⁰ A nemi normák azonban keresztek az egészségre, az alkalmasságra és a társadalmi megfelelésre, valamint a szegénységre és az osztályhelyzetre vonatkozó normákkal és előírásokkal. A svájci Vaud kantonban például, amely Európában az első politikai testület volt, amely sterilizációs törvényt fogadott el, 1944-ben tíz sterilizációból kilencet nőknél hajtottak végre, többségében fiatal, nőtlen nőknél, akik rossz körülmények között éltek, és akiket rosszul alkalmazkodott, társadalmilag deviánsnak vagy

---

10 Finnország esetében lásd Hietala (1996), Norvégia esetében Roll-Hansen (1996), Dánia esetében Hansen (1996), Svájc esetében Mottier és Gerodetti (2007), a náci

az alacsony intelligencia (Mottier és Gerodetti 2007). Maija Runcis (1998) szerint Svédországban a szellemi fogyatékosok és az antiszociális életmódot folytató személyek száma miatti aggodalmak elsősorban a nőkre összpontosítottak.¹¹ Pontosabban, az "antiszociális életmód" ítélete gyakran jelentette a szexuális normák megsértését, amelyek a nők esetében merevebbek voltak, mint a férfiak esetében; ennek eredményeképpen az ítéletet gyakrabban szabták ki a nőkre. A végrehajtás tehát a nemi és társadalmi megfelelés nemspecifikus normáin keresztül valósult meg. Ezenkívül a svéd és a norvég sterilizációs jogszabályokba valamikor bevezetett orvosi indikáció csak nőkre vonatkozott. Svédországban a sterilizálás orvosi indikációját elsősorban az úgynevezett "kimerült anyák" esetében javasolták, amely fogalom az elszegényedett életkörülmények között élő, alsó osztálybeli nőket jelölte, akiket úgy tekintettek, hogy fennáll a veszélye annak, hogy diszfunkcionális anyává vagy feleséggé válnak (Etzemüller 2000).

A náci sterilizációs politika ezzel szemben a férfiakat és a nőket egyformán érintette; az öröklődően beteg utódok megelőzéséről szóló törvény alapján erőszakkal sterilizáltak mintegy 50 százaléka férfi vagy fiú volt. Gisela Bock (1986, 372) szerint a jog több okból is nemi alapú volt. Először is, a sterilizáció következtében elhunyt mintegy 5000 ember 90 százaléka nő volt (Bock 2004, 80). Ennél problematikusabb Bock álláspontja, miszerint a nem önkéntes gyermektelenség pusztítóbb módon érintette a nőket, mint a férfiakat. Bock olyan adatokra hivatkozik, amelyek szerint a nők gyakrabban tiltakoztak a sterilizációs ítélet ellen, mint a férfiak, és állítólag sok nő próbált teherbe esni a beavatkozás előtt (Bock 1986, 12, 371f., 384f.). Nehéz azonban megállapítani, hogy a férfiak esetében mik lehettek a szenvedés egyenértékű jelei, mivel ők nem lehettek hátrétheresek. Továbbá továbbra sem világos, hogy a hivatalos tiltakozástól való tartózkodás a szenvedés hiányát jelezné.

2.6 Biológus determinizmus és társadalmi mérnöki tevékenység

Az, hogy az eugenika a biologizmuson alapult, mind a közbeszédben, mind a tudományos diskurzusban közhelynek számít. Az eugenikusok a közkeletű elbeszélés szerint meg voltak győződve arról.

---

11 Ennek részben az volt az oka, hogy orvosi indikáció alapján csak nőket lehetett legálisan sterilizálni; az orvosi okokból végzett sterilizációk száma a háború után meredeken emelkedett. A "szellemi fogyatékoság" miatt sterilizáltak között azonban a nők is erősen felülreprezentáltak voltak (Broberg és Tydén 1996).

hogy a modern társadalmat sújtó minden jelentős kórtünet, mint például a bűnözés, az alkoholizmus, a prostitúció és a szegénység, genetikailag öröklött hibákból ered, és ezek a hibák a diszgenikusok fokozott termékenységének köszönhetően elszaporodnak. Ma már jobban tudjuk, hogy a modern tudomány nagyrészt megalapozatlannak vagy tévesnek minősítette ezeket a biológus magyarázatokat.

Ismétlem, ez nem a teljes történet. Ha az eugenikát a biologizmus következményeként mutatjuk be, az számos jellemzőjét megmagyarázza, de másokat kihagy. Sem az eugenikus tudományosság, sem az eugenikus politikák nem hivatkoztak szükségszerűen biológus feltételezésekre; a szelektív reprodukciós beavatkozások a biológus determinizmus racionalitásai, valamint a társadalmi reformok és a társadalmi mérnöki munka racionalitásai keretében is megfogalmazhatók voltak. Egyes esetekben a biológus keretrendszer elhagyása valójában lehetővé tette az eugenikus beavatkozások kiterjesztését.

Számos tanulmány felhívta a figyelmet arra, hogy a tudományosság jelentős része nem a mendeli paradigmát követte, hanem a lamarcki gondolatmenetet. A lamarckizmus szerint az élőlények szerzett tulajdonságokat adhatnak át utódaiknak. A lamarckiánusok tehát nem hittek a biológiai determinizmusban, mint a mendeliánusok; számukra a biológiai öröklődés alkalmas volt a di- rektabb értelemben vett társadalmi-politikai beavatkozásra. A lamarckizmus népszerű volt az eugenikusok körében Franciaországban (Schneider 1990), Brazíliában (Stepan 1991) és Oroszországban (Adams 1990), valamint Japánban (Otsubo és Bartholomew 1998) és a Cseh Köztársaságban (Simunek 2007). Mind a lamarckiánusok, mind a mendeliánusok az öröklődéssel foglalkoztak. A lamarckiánusok számára azonban a szociálpolitika, az egészségügy és az oktatás megfelelő eszközök voltak a jelen és a jövő nemzedékek biológiai minőségének javítására, mivel az így megszerzett javulás öröklődik. Ráadásul a lamarckiánusok nem feltétlenül elleneztek a degeneráció elleni kötelező intézkedéseket (Adams 1990, 218). A francia lamarckiánus eugenikusok például úgy vélték, hogy az alsóbb osztályok biológiai alacsonyabb rendűek a szegénység miatt, nem pedig fordítva. Mégis, ahogy Schneider rámutat, sokan erősen hittek abban, hogy a szegények számát csökkenteni kell, ha kell, szigorúbb ~~háztartási~~ törvények, házassági korlátozások vagy kötelező sterilizáció révén (Schneider 1986, 86). A szelektív antinatalizmus tudományos érvei tehát nem mindig a biológiai determinizmuson alapultak.

Az eugenikus politikák, különösen a sterilizációs politikák, szintén nem teljesen kizárólag biológusi kereteken alapultak. Az 1935-ös és 1941-es svéd sterilizációs törvények például eugenikus és szociális indikációt is tartalmaztak. Az 1935-ös törvény szociális indikációja lehetővé tette a

412 Biopolitika és történelmi
sterilizációt személyes elküldés nélkül "elmebetegség, gyengeelméjűség
vagy más mentális hiba" esetén.

amikor az érintett személyt jogilag cselekvőképtelennek és "a gyermekek gondozására képtelennek" nyilvánították (Broberg és Tydén 1996, 102f.). Az 1941-es svéd sterilizációs törvény valójában kibővítette a társadalmi indikációt, és "antiszociális életmódra" is kiterjesztette (Broberg és Tydén 1996, 108). Az új záradék a Népesedési Bizottság ajánlása nyomán született, amely a szociális indikáció bevezetését javasolta annak érdekében, hogy sterilizálni lehessen azokat a személyeket, akiknek a "fogyatékosága" *nem* örökletes (Broberg és Tydén 1996, 106). A hivatalos statisztikák szerint 1942 és 1975 között - amikor a törvényt hatályon kívül helyezték - Svédországban évente mintegy 20-100 sterilizációt hajtottak végre szociális indikáció alapján. Az eugenikus, orvosi és szociális okok kategóriáit azonban sem elméletben, sem a gyakorlatban nem határozták meg egyértelműen. Hogy mi minősült "örökletesnek" és mi nem, azt a hatalmon lévők saját belátásuk szerint dönthették el. Ennek szellemében a Svéd Nemzeti Egészségügyi Tanács - amely a sterilizációs döntéseket meghozó bizottság volt - egyik tagja 1940-ben elmagyarázta, hogy a tanács hogyan határozta meg az eugenikus indokokat:

[A]z alapunk az az általános statisztikai valószínűség, hogy egy betegség, rendellenesség vagy hiba (epilepszia, gyengeelméjűség stb.) örökletes vagy túlnyomórészt örökletes, vagy - kissé más szempontból - annak a valószínűsége, hogy a betegség a gyermekekben vagy más rokonokban megjelenik (a megbetegedés kockázata). Így amikor egy ügyről kell döntenie (sterilizáció, abortusz, házassági képesség), a statisztikai valószínűség a döntő. Vagyis, ha az arány kellően magas, a bizonyítási teher azt a személyt terheli, aki azt állítja, hogy az ő esetében a betegségnek vagy tulajdonságnak... külső oka van, így az ő esetét nem az általános statisztikai kockázat alapján kell megítélni. (Svéd Nemzeti Egészségügyi Hivatal, idézi Broberg és Tydén 1996, 110f.)

A testület megállapította, hogy az öröklődés tíz százalékos kockázatának feltételezése elegendő az eugenikus indikáció megállapításához. Norvégiában az 1934-es sterilizációs törvény lehetővé tette a sterilizációt, ha fennállt a valószínűsége annak, hogy az illető örökletes betegséget ad át az esetleges gyermekeinek, *vagy* ha az illető alkalmatlannak minősült a gyermek gondozására (Roll-Hansen 1996, 172). Hasonlóképpen, Finnországban az 1935-ös sterilizációs törvény előírta, hogy az egyéneket kötelező sterilizálásnak lehet alávetni, ha idiótának, gyengeelméjűnek vagy elmebetegnek diagnosztizálták őket, és fennállt a veszélye annak, hogy betegségüket átadhatják gyermekeiknek; ha valószínűsíthető volt, hogy gyermekeikről nem fognak gondoskodni; vagy ha az egyénről bebizonyosodott, hogy bűnös volt egy "természetellenes szexuális kizsákmányozást" mutató bűncselekményben (Hietala 1996, 232). Az 1929-es dán sterilizációs

50 Biopolitika és történelmi
főzetek, viszonylag homályos maradt, kimondva, hogy a sterilizáció
megengedett "...ha a szup-

a reprodukciót a társadalom számára nagy jelentőségűnek kell tekinteni" (Hansen 1996). A törvény 1935-ös felülvizsgálata szerint a végrehajtás eugenikus, szociális vagy egyéni megfontolásokon alapult: a "szociális" azt jelentette, hogy a sterilizáció a társadalom érdekeit szolgálta, míg az "egyi" megfontolások például azt, hogy az érintett személynek lehetősége volt arra, hogy felmentést kapjon az intézeti elzárás alól, ha sterilizációra küldték (Broberg és Roll-Hansen 1996, 38). Hasonlóképpen, az albertai (Kanada) sterilizációs törvény 1937-es módosítása szentesíti az "intelligens szülőségre képtelen" személyek sterilizálását (Grekul, Krahn et al. 2004, 363). A sterilizációs politikák tehát biológiailag és társadalmilag-politikai szempontból is aggályosnak tündek a társadalmilag diszfunkcionális viselkedés vagy életmód miatt.

Hasonlóképpen, az 1933-as náci sterilizációs törvény lehetővé tette az alkoholisták kényszersterilizálását anélkül, hogy az alkoholizmust örökletesnek minősítette volna. Ezenkívül a törvény a gyengeelméjűséggel kapcsolatban az "örökletes" kifejezés helyett a "veleszületett" kifejezést használta, hogy az például a születés során agykárosodást szenvedett személyekre is vonatkozzon.

A gyakorlatban az "értelmi fogyatékos" vagy "gyengeelméjű" kategória - amely szinte minden sterilizációs törvény alapkategóriája - kellően képlékeny és ambivalens volt ahhoz, hogy lehetővé tegye azok sterilizálását, akiknek viselkedését, szexualitását vagy életmódját társadalmilag nem megfelelőnek, nem kívánatosnak vagy diszfunkcionálisnak ítélték. Röviden, a szelektív sterilizációs törvények, akár csak az újratermelés szelektív politikájának más eszközei, olyan biopolitikai racionalitást fejeztek ki és hajtottak végre, amely arra törekedett, hogy csökkentse azon emberek számát, akiket a társadalom számára tehernek tekintettek, akár testi vagy szellemi képességeik, akár viselkedésük vagy életmódjuk miatt.

2.7 Eugenika, haladás és produktivizmus

Alberto Spektorowski és Elisabet Mizrachi rámutatnak, hogy Sweden esetében az eugenikus politikák egy olyan politikai gondolkodásmódból nőttek ki, amely a szociális reformról szóló humanista marxista elképzeléseket az ipari demokrácia fábiánus koncepciójával és a szociális jólét kirekesztő koncepciójával ötvözte (Spektorowski és Mizrachi 2004, 334). A sterilizáció ebben a keretben a jóléti eugenika egyik mechanizmusa volt. "Az eugenikus szocializmus alap gondolata" - érvel Spektorowski és Mizrachi,

a "legerősebbek" jóléti közösségének vagy "jóléti eugenikájának" megtervezése volt, amely a "helyes életmód" paramétereire épült, és arra hivatott, hogy kizárja a nem produktívnek ítélt egyéneket. Ebben az értelemben ez az új tudományos szocializmus olyan fogalmakra épült, mint a hatékonyság, a produktivizmus és a társadalmi marginalitás. (Spektorowski és Mizrahi 2004, 334)

A szociális jogok ebben a keretben egyetemesek voltak, de a testi épséghez és a személyes élethez való egyéni jogok nem; ezeket attól tették függővé, hogy az egyén megfelel-e a "helyes életvitel" és a termelékenység normáinak: "A nem produktív elemektől nem a szociális jólétet, hanem a szaporodáshoz való jogukat tagadták meg" (Spektorowski és Mizrahi 2004, 334).

Thomas Leonhard (2005) hasonlóan érvel az amerikai gresszivista közgazdaságtannal kapcsolatban. Bár nem használja a "produktivizmus" kifejezést, a Leonhard által vizsgált politikai racionalitás jelentős hasonlóságokat mutat a Spektorowski és Mizrahi által elemzett produktivista jóléti politikával. Leonard azt állítja, hogy az eugenika a progresszív korszakban volt a mainstream. A társadalmi konzervatívok és a progresszívek számára egyaránt vonzó volt. A progresszív korszak eugenikájának alap gondolata az volt, hogy "a munkaerőtől meg kell szabadítani az alkalmatlan munkásokat, akiket "élősködőknek", "munkanélkülieknek", "alacsony bérű fajoknak" és "ipari maradványoknak" neveztek. Az alkalmatlanok eltávolítása - így szólt az érvelés - felemelné a magasabb rendű, érdemesebb dolgozókat". (Leonard 2005, 207f.) Leonard szerint a progresszív eugenikusokat az vonzotta, hogy a századforduló környékén a politika *laissez-faire* szemléletével szembeni elkedvetlenedés és növekvő türelmetlenség vonzotta őket. A progresszívek szerint a modernitás patológiáinak leküzdése a tudomány, a társadalomtudományi szakértelem és a kormányzás összehangolt erőfeszítéseit igényelte, az eugenika kombinált politikai eszközeinek alkalmazásával.

a társadalmi vizsgálat, a társadalmi ellenőrzés és a szakértői irányítás.

Így a progresszív eugenika a skandináv jóléti eugenikával osztozott a biopolitikai társadalomszervezésbe vetett hitben, amely a termelékenység és a társadalmi funkcionalitás értékei, normái és normái mellett kötelezte el magát. Valójában, arra a következtetésre jutnánk, hogy a népesség ~~termelékenységének~~ konformitásának és társadalmi funkcionalitásának javítására irányuló biopolitikai típusú társadalmi mérnöki tevékenységbe vetett hit a fő jellemzője az eugenika minden változatának, legyen az feminista vagy antifeminista, bal- vagy jobboldali, többé vagy kevésbé faji alapú, a biológiai determinizmuson alapuló vagy attól független. Ha az eugenikát szexistának, rasszistának, biológusnak vagy reakciónak nevezzük, az csupán elfedi ezt a jellegzetesen modern, produktivista biopolitikai racionalitást.

2.8 Következtetés

Ennek az áttekintésnek nem az volt a célja, hogy megmagyarázza az eugenikai projekt felemelkedését és bukását - ehhez átfogóbb összehasonlításokra lett volna szükség. Eddig csak néhány esetben léteznek összehasonlító elemzések, például országonkénti összehasonlítások (Adams 1990; Allen 2000; Hansen és King 2001). Az azonban világosnak kellett volna lennie, hogy az eugenika összetettségét nem lehet megragadni azzal, hogy reakciós, szexista, rasszista, biológista kategóriák. Az eugenikus eszméket és gyakorlatokat a politikai szereplők széles köre támogatta, beleértve a szociális reformereket, a nők jogaiért küzdő aktivistákat, a szocialistákat és a progresszíveket. A nemi normák és sztereotípiák erősen befolyásolták az eugenikus politikák kialakítását és végrehajtását, de nem működtek külön a faji, osztálybeli, valamint a társadalmi konformitásra, hasznosságra és termelékenységre vonatkozó normáktól. A degenerációval kapcsolatos eugenikus aggodalmak valóban keresztettk az alsóbbrendű fajok és a faji célcsoportok konstruálását, és a faji csoportok tagjait aránytalanul nagy mértékben érintették az eugenikus politikák, de az alsóbbrendű fajok konstruálása nem esett teljesen egybe a hibás, diszgenikus, alkalmatlan vagy társadalmilag alkalmatlan emberek kategorizálásával. Az állítólagosan felsőbbrendű, nem jelölt faj vagy etnikai csoport tagjai is célpontok lehetnek, ha a konformitás, ~~aknás~~ termelékenység vagy hasznosság normái szerint hibásnak ítélik őket. A biológiai determinizmus az eugenikus érvek és stratégiák egyik uralkodó, de nem nélkülözhetetlen jellemzője volt.

Ha az eugenikát reakciós, elnyomó, rasszista és biológus ügynek tekintjük, akkor nem csak az eugenikai projektek heterogenitását és sokféle irányzatát és változatát hagyjuk figyelmen kívül, hanem mindenekelőtt azt a biopolitikai racionalitást, amelyben mindannyian osztoztak, nevezetesen az alkalmas és alkalmatlan, a társadalmilag megfelelő és a társadalmilag nem megfelelő, az adaptált és a maladaptált, a funkcionális és a diszfunkcionális, a hasznos és a haszontalan közötti különbséget. Az eugenika középpontjában az a meggyőződés állt, hogy az alkalmatlan, diszgenikus, terméketlen, hiányos vagy szociálisan alkalmatlan személyek terhet jelentenek a társadalom számára, és hogy ezt a terhet társadalmi mérnöki munkával kell csökkenteni. Bár igaz, hogy ez a logika olyan ab- listás kategóriákba volt kódolva, mint a gyengeelméjűség, elmebetegség, örökletes betegség és hasonló, félrevezető lenne azt állítani, hogy az eugenikus politikák a "fogyatékosokat" célozták meg. Először is, a fogyatékoság és a fogyatékoság kategóriái maguk is kategorizálási, címkézési és jelölési gyakorlatok termékei; nem adott entitások. Másodsor, az emberek fogyatékosként, gyengeelméjűként, mentálisan betegként és hasonlóként való kategorizálása nem választható el attól, hogy alkalmatlannak,

54 Biopolitika és történelmi

használatának diszfunkcionálisnak és nem produktívnak minősítsük őket.

Az eugenikus politikák összekapcsolták a faji és nemi fogalmakat,

osztály és a fogyatékoság a megfelelés, az alkalmasság, a hasznosság, a termelékenység és a normalitás fogalmaival, és ez a kapcsolat tette őket népszerűvé és hatalmassá.

Ezért minden olyan törekvésnek, amely a múltbeli eugenikus politikákkal való megbékélésre és az általuk okozott igazságtalanságok, beavatkozások és szenvedések kezelésére irányul, szembe kell néznie ezzel az eredendően modern biopolitikai racionalitással. A jótételi rendszerek és a kormányzati bocsánatkérések fontos elemei lehetnek a szembenézésnek. Elégtételt nyújthatnak azoknak, akiknek jogai, teste és lelke sérelmet szenvedett, erkölcsi és jogi rehabilitációt biztosíthatnak, és ideális esetben ígéretet tehetnek arra, hogy nem ismétlődik meg. Ha azonban mi, mint társadalom, meg akarjuk érteni, hogyan és miért voltak egyáltalán lehetségesek ezek a sérelmek és jogsértések, akkor kötelezően ki kell kérdeznünk azt a produktivista biopolitikai racionalitást, amely megalapozta és motiválta őket.

3 Náci sterilizációs politika, másodrendű igazságtalanság és a jóvátételért folytatott küzdelem

---

2007. május 24-én a német *Bundestag* elfogadott egy nyilatkozatot, amely kiközösítette az 1933. július 14-i, az örökletes betegségekkel rendelkező utódok megelőzéséről szóló náci törvényt. A nyilatkozatot évtizedekig tartó küzdelem előzte meg, amely az e törvény alapján erőszakkal sterilizáltak kárpótlásra való jogosultságáról, valamint a törvény megsemmisítéséről vagy kiközösítéséről szólt. A terminológiai különbség nem mindegy, amint azt az alábbiakban kifejtjük.

A képviselők kijelentették, hogy a törvény "az "életre méltatlan élet" embertelen náci felfogásának kifejeződése" (BT Drs. 16/3811 2006, 3) és az első lépés az "'eutanázia' tömeggyilkossági program" (BT Drs. 16/3811 2006, 4) felé vezető úton. Ez jogalapot szolgáltatott a kényszersterilizációkhoz, és ezért náci igazságtalanságnak minősült. Hetvenkét évvel a náci rezsim vége után ez volt az első alkalom, hogy egy magas rangú német alkotmányos testület magát a náci sterilizációs törvényt - és nem csak annak alkalmazási módját - az állam által elkövetett igazságtalanságnak nyilvánította. A *Bundestag* már 1988-ban náci igazságtalanságnak nyilvánította az e törvény alapján hozott ítéleteket. Az ítélet akkor azonban nem vonatkozott a törvényre mint olyanra. Ez most más volt:

Maga a törvény a náci ideológia kifejeződése, amely tagadja minden emberi lény sérthetetlen méltóságát azáltal, hogy az egyént alárendeli annak a rasszista téveszmének, hogy "megtisztítja a *nép* testét", és végső következményként "kiirtja" azt. Nemcsak az e törvényen alapuló erőszakos intézkedéseket, hanem az "örökös egészségügyi törvényt" is, amely legalizálta ezeket az erőszakos intézkedéseket, az "élethez méltatlan élet" embertelen náci felfogásának kifejeződésének kell tekinteni. (BT Drs. 16/3811 2006, 3)

A *Bundestag* - folytatta a nyilatkozat - "abból a feltételezésből indul ki, hogy az "örökletes egészségügyi törvény" mint olyan kiközösítésével minden kétséget eloszlatott".

arról, hogy hajlandó teljes elégtételt és rehabilitációt nyújtani az érintetteknek" (BT Drs. 16/3811 2006, 4).

Az áldozatok számára a nyilatkozat végre meghozta a hivatalos erkölcsi rehabilitációt, amelyre oly régóta vártak: "Most már nem tekintik őket "nem érdemesnek az életre"" - mondta Margret Hamm, az "Eutanázia" és a kényszersterilizáció áldozatainak szövetségének (*Bund der "Euthanasie"-Geschädigten und Zwangssterilisierten*, BEZ) ügyvezető igazgatója egy személyes kommunikációban. A nyilatkozat azonban nem vonta maga után az érintettek náci üldöztetés áldozatainak elismerését a szövetségi kárpótlási törvény (*Bundesentschädigungsgesetz*, BEG) értelmében, így az érintettek a BEG alapján mindeddig nem voltak jogosultak jóvátételre.

A Zöldek parlamenti frakciója (*Bündnis 90/Die Grünen*) egy alternatív indítványt nyújtott be, amelyben nem az örökösödési törvény kiközösítését, hanem megsemmisítését javasolta, támogatva ezzel a BEZ központi követelését, hogy a törvényt semmisnek nyilvánítsák (BT Drs. 16/1171). A *Bundestag* többsége azonban elutasította ezt az indítványt, azzal érvelve, hogy a törvényt már nem lehet megsemmisíteni, mivel 1949-ben automatikusan érvénytelenítették, mivel nem volt összeegyeztethető az Alaptörvénnyel. Margret Hamm azonban kifejtette, hogy ez történelmileg nem volt helyes. A törvényt hivatalosan soha nem helyezték hatályon kívül. Éppen ellenkezőleg, 1945 után, sőt 1949 után is különböző módokon érvényben maradt, mivel a német közigazgatás, bíróságok és kormányok továbbra is alkalmazták. A bíróságok és a kormányzati szervek 1949 után is az örökletes egészségről szóló törvényt használták referenciaként a felülvizsgálati perek és az erőszakkal sterilizált személyek kártérítési igényeinek elbírálásához, ezzel aktívan megerősítve annak érvényességét. Ezt a gyakorlatot, amely az áldozatok megőrzését újraminősítette, másodrendű in- igazságszolgáltatásnak neveztük (Braun és Herrmann 2015). A következő oldalakon látni fogjuk, hogy a 2007-es nyilatkozat nem foglalkozott ezzel a másodrendű igazságtalansággal.

Ez a fejezet a náci sterilizációs politikával való megbékélés - vagy annak elmaradása - politikáját tekinti át a Szövetségi Köztársaságban. Pontosabban a náci sterilizációs politika áldozatainak jóvátételi politikáját vizsgálja, és rekonstruálja, hogy mi volt és mi nem volt kritikai reflexió tárgya ebben a folyamatban. A "jóvátételi politika" kifejezést a tág értelemben vett történelmi igazságtalanságok feldolgozásának politikájára használom, amely magában foglalja a rehabilitációs vagy jóvátételi aktusokat, a jóvátételi programokat, a nyilvános bocsánatkéréseket és a vizsgálatokat. Ez vezethet jóvátételi politikák elfogadásához vagy elutasításához, történhet hivatalos politikai színtereken, például parlamentekben vagy bíróságokon, illetve a médiában és más nyilvános terekben, és egyaránt érintheti az állami és a civil társadalmi szereplőket. A jóvátételi politikákat itt performatista

3 A náci sterilizációs politika, a másodrendű igazságtalanság és a jóvátételért folytatott küzdelem

performatív aktusok, mint valami, ami megtörténik - vagy nem történik meg. Ebből a szempontból a kérdések a következők: Mit tesznek valójában a szereplők, amikor jóvátételi politikákat dolgoznak ki? Milyen megkülönböztetéseket tesznek, milyen határokat húznak, milyen értékítéleteket sugallnak, milyen felelősséget vállalnak, és milyen közönséget szólítanak meg? Nicholas Tavuchis (1991) és Aaron Lazare (2004) megközelítéseire támaszkodom, akik mindketten az apol- gia fogalmával dolgoztak. Értelmezésük szerint a bocsánatkérés olyan performatív aktus, amely bizonyos dolgok megtételét feltételezi, illetve megköveteli, hogy azok megtörténjenek ahhoz, hogy megfelelő bocsánatkérésnek minősüljön. Ezek a következők: tényszerű megállapítás a történekről, erkölcsi ítélet meghozatala, a jogsértés megállapítása, a felelősség vállalása és a bűnméltetés elmaradásának ígérete. Amennyiben a rehabilitációs és jóvátételi politikák célja egy történelmi igazságtalanság jóvátétele - és nem pusztán a vis maior által okozott károk kompenzálása -, akkor a megfelelő bocsánatkéréshez hasonló cselekedeteket tartalmaznak és követelnek meg. A performatista megközelítés azt is lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, hogy a rehabilitációs és jóvátételi politikák nem egyszerűen a múltbeli ügyekkel foglalkoznak, hanem konstitutív módon összekapcsolják a múltat, a jelent és a jövőt: a jóvátételi politikában részt vevő szereplők¹ tényszerű kijelentéseket tesznek a múltban elkövetett tettekről; erkölcsi ítéletet közvetítenek ezekről a tettekről, és meghatározzák, hogy történt-e rossz cselekedet; meghatározzák, hogy mi volt a rossz; a jelenben felelősséget vállalnak, ezáltal utalnak a megsértett normatív elvekre vagy értékekre; és elkötelezik magukat e normák és elvek mellett, és ígéretet tesznek a megisméltetés elmaradására. Így annak megállapítása, hogy mi minősüljön rendszerszintű igazságtalanságnak és mi nem, és hogy a múltban elkövetett állami cselekmények közül melyeknek kellene vagy nem kellene jóvátételre való jogosultságot jelenteniük, magában foglalja a múltat, a jelenre és a jövőre vonatkozó erkölcsi és jogi normák megerősítését. Ezért a jóvátételért folytatott harcok nemcsak a múlttól, hanem a jelenről és a jövőről is szólnak, mivel elkerülhetetlenül magukban foglalják azt a kérdést, hogy milyen társadalom akarunk lenni: milyen sérelmek történtek? Olyan súlyos volt, hogy jóvátételt követel tőlünk? Milyen normatív elv sérült, és mennyire fontos ez számunkra? Hajlandóak vagyunk elkötelezni magunkat mellette? Milyen társadalom vagyunk most; miben különbözünk attól a társadalomtól, amely lehetővé tette, hogy ezek a dolgok megtörténjenek? Milyen társadalom akarunk lenni a jövőben?

Ebben a fejezetben a náci szelektív sterilizációs politikával való megbékélés politikáját vizsgálom. Egy megjegyzés a terminológiával kapcsolatban: szándékosan

3 A náci sterilizációs politika, a másodrendű igazságtalanság és a jóvátételért
1 A következők közül a rehabilitációs és jóvátételi politikákhoz.
forrás: Kuzsák

kerülje az "eugenikus" és az "eugenika", valamint az "eutanázia" kifejezést. Bár 1945 után mindkettő pejoratívabb értelmet nyert, eredetileg valami látszólag pozitív dolog jelölésére használták: az eugenika esetében a jobb minőségű népesség elérésére irányuló erőfeszítésekre (lásd a 2. fejezetet), az eutanázia esetében pedig a "jó halálra". Mindkét kifejezés eufemisztikus és félrevezető. Ehelyett a szelektív sterilizációra és a szelektív sterilizációs politikára utalok. A szelektív sterilizálás azt jelenti, hogy bizonyos személyek vagy intézmények azt a hatáskört követelik maguknak, hogy más személyeket sterilizálásra válasszanak ki azzal az indokkal, hogy ezeket a személyeket bármilyen okból nemkívánatosnak tartják a társadalomban. A nemkívánatosak sterilizálásra való kiválasztásával azok, akik azt állítják magukról, hogy illetékesek, a nemkívánatosak számának csökkentésére törekuszenek azáltal, hogy megakadályozzák őket a gyermekvállalásban. Megjegyzendő, hogy a szelektív sterilizálás nem feltétlenül biológus feltevéseken alapul. Azok, akik a döntési jogkörre hivatkoznak, azt is feltételezhetik, hogy a nemkívánatos tulajdonságok átöröklődhetnek a jövő nemzedékekre a pro-teremtés, az oktatás vagy az életkörülmények révén, ahogyan arra a 2. fejezetben rámutattunk.

Az biztos, hogy nem a sterilizáció volt az egyetlen olyan gyakorlat, amellyel a nemkívánatos embereket távol tartották a gyermekvállalástól és -neveléstől; az intézményi elhelyezés és a szexuális elkülönítés, a fogamzásgátlásra kényszerítés, a kényszerített abortuszok és a gyermekek erőszakos eltávolítása továbbiak. A sterilizációs politika volt vitathatatlanul a legelterjedtebb, de korántsem az egyetlen politikai eszköz, amelyet a náci rezsim e célból alkalmazott. A szelektív sterilizálás, ahogy én látom, a normalitás biopolitikai sérüléseként értelmezhető. A normalitás sérülésének fogalmát használom az emberi jogok olyan megsértésére, amelyek a normalitás fogalmaira utalnak, mégpedig hármas értelemben: először is, társadalmi normákat és az egészségre, alkalmasságra, termelékenységre vagy konformitásra vonatkozó normákat vezetnek be, a társadalmi értékek differenciált kategóriáit állapítják meg, és egyes embereket társadalmilag nem megfelelőnek, abnormálisnak, deviánsnak vagy hiányosnak jelölnek meg, és végső soron terhet vagy akár veszélyt jelentenek a társadalomra nézve. Másodszor, a normalitás sérülései korántsem korlátozódnak háborús, polgárháborús vagy más rendkívüli válsághelyzetekre. Inkább a normalitás állapotaiban is előfordulnak - vagy abban, amit a nem jelöltek normálisnak tartanak. Végül pedig a normalitás sérülései azért olyan mélyen gyökerezőek és tartósak, mert normálisnak tekintik őket; amíg magától értetődő, hogy a szellemi fogyatékosok terhet jelentenek a társadalomnak, vagy hogy a homoszexuális férfiak veszélyeztetik a fiatalokat, addig normálisnak tekintik, hogy csökkentsék a számukat, és megtagadják tőlük a teljes polgárjogi státuszt.

3 A náci sterilizációs politika, a másodrendű igazságtalanság és a jóvátételért folytatott küzdelem 511

A klónozás sterilizálás sérelem, mivel egyszerre jelenti az érintett személy testi épségének megsértését és megőrzését, egy olyan értékítéletet, amely szerint ő és a hozzá hasonló személyek nemkívánatosak, és lehetőleg egyáltalán nem is kellene létezniük. A normalitás sérelméről van szó, amennyiben az értékítélet a következőkre vonatkozik

a normális vs. abnormális, hiányos vagy deviáns fogalmakra bizonyos társadalmi normákhoz és normákhoz viszonyítva. A normalitás biopolitikai sérülését jelenti továbbá, hogy ezek a normák és szabványok a társadalmi test fitt, egészséges, működő, produktív és így hasznos részének fogalmára utalnak. Ha ez így van, akkor a szelektív sterilizációs politikák elkerülhetetlenül a normalitás biopolitikai sérülését jelentik. A náci sterilizációs politika a szelektív sterilizációs politika különösen nagyszabású, szisztematikus és erőszakos esete volt, amely egyfajta biopolitikai racionalitást valósított meg és hajtott végre. Ebben és a következő két fejezetben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy ez a biopolitikai racionalitás a nyugatnémet jóvátételi politikában kritikai reflexió tárgya volt-e, és ha igen, milyen mértékben. Azt állítom, hogy a biopolitikai racionalitás, amely a náci sterilizációs politikát vezérelte, nem tűnt el 1945-ben. Sőt, nemcsak hogy nem tűnt el, hanem évtizedekig meghatározta a jóvátételi politikát, és abban nyilvánult meg, hogy az áldozatok rehabilitációs és jóvátételi igényeit nem ismerték el. 2007-ben a *Bundestagnak* végre sikerült elítélnie a náci sterilizációs politikát vezérlő biopolitikai logikát, de nem ítélte el, és még csak nem is reflektált arra, hogy ez a logika a Szövetségi Köztársaságban milyen tartós hatalommal bír.

Ebben a fejezetben a náci uralom alatti ~~kérsztén~~ ~~keresztény~~ jóvátételének politikáját vizsgálom, arra a kérdésre összpontosítva, hogy mit tartottak rossznak ebben a politikában, ha egyáltalán tartottak rossznak. Azt javaslom, hogy a vonatkozó küzdelmeket úgy értelmezzük, mint amelyek arra a kérdésre vonatkoznak, hogy az olyan alapvető egyéni jogok, mint a testi épséghez való jog, a családalapításhoz való jog és a személyes szabadsághoz való jog egyetemesen érvényesek-e, és így megsértésük rendszerszinten súlyos történelmi igazságtalanságot jelent-e, vagy csak azokra a személyekre vonatkoznak, akik megfelelnek bizonyos normáknak és szabványoknak. Ebből a szempontból láthatjuk, hogy sok évtizeden keresztül a rendszeres jogsértéseket nem tekintették indokolatlan jogsértésnek, ha azok mentálisan betegek, fogyatékosnak, fogyatékkal élőknek vagy valamilyen módon abnormálisnak vagy hiányosnak tartott személyek ellen irányultak. A 2007-es határozat elítélte ezeket a náci uralom alatti jogsértéseket. A náci sterilizációs politikát azonban nem azért nyilvánította megvetendőnek, mert az embereket biopolitikailag alsóbbrendűnek minősítette, hanem mert a náci rezsim megvetendő rasszista céljait szolgálta. Így nem világos, hogy a *Bundestag* a szelektív sterilizációt minden esetben biopolitikai igazságtalanságnak tekinti-e, függetlenül attól, hogy milyen típusú rendszer végzi azt.

3.1 Az örökletes egészségügyi törvény és annak biopolitikai racionalitása

Az örökletes betegségekkel küzdő utódok megelőzéséről szóló törvény (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses, GzVeN*)², a továbbiakban örökletes egészségügyi törvény, 1934. január 1-jén lépett hatályba. 1934. január 1-jén lépett hatályba. Ez lehetővé tette egy személy sterilizálását, "ha az orvostudomány tapasztalatai szerint nagy a valószínűsége annak, hogy utódai súlyos, örökletes jellegű testi vagy szellemi fogyatékoságokban fognak szenvedni" (GzVeN 1. §).

A törvény kifejezetten említi "1. veleszületett értelmi fogyatékoság, 2. skizofrénia, 3. mániás depresszió, 4. örökletes epilepszia, 5. örökletes Szent Vitus-tánc (Huntington-kór), 6. örökletes vakság, 7. örökletes sükettség, 8. súlyos örökletes testi deformitás" (GzVeN 1. §).

Az örökletes állapotok mellett az alkoholizmus is a sterilizáció indikációjaként szolgált. Egy 1935-ös módosítás lehetővé tette a terhesség megszakítását is, hivatalosan a nő beleegyezésével, ha a nőt sterilizációra ítélték, de akkor már terhes volt (GzVeN 10a. § (1) bekezdés). A módosítás továbbá lehetővé tette a férfiak kasztrálását, hivatalosan a beleegyezésükkel, hogy "megszabadítsák őket az elfajzott nemi vágytól" (GzVeN 14. § (2) bekezdés). Ez elsősorban a homoszexuálisok ellen irányult.

A döntések az újonnan létrehozott örökös *egészségügyi* bíróságok hatáskörébe tartoztak, amelyek egy járásbíróból, egy állami orvosból és egy másik, "örökös egészségügyben" képzett orvosból álltak (GzVeN 6. §). Az ítélet meghozatalát követően a sterilizációt kötelező volt végrehajtani, akár az érintett személy akarata ellenére is, ami azt jelenti, hogy a törvény kifejezetten szentesíti az erőszak alkalmazását. Figyelemre méltó, hogy a törvény nem említi a faji hovatartozást. A szintiket és romákat aránytalanul nagy mértékben érintették, mivel aránytalanul nagy arányban sorolták őket a "gyengeelműek" kategóriájába (Riechert 1995), de a törvény nem célozta meg kifejezetten az etnikai-rasszi csoportokat. Valójában a náci sterilizációs politika elítélése "biológizmus" vagy bizonyos faji csoportok tagjainak megkülönböztetése miatt téves értelmezés. Még az öröklődés sem volt szigorúan biológiai kategória. Amint Gisela Bock kimutatta, a sterilizációs ítéletek 95 százaléka homályos pszichiátriai kategóriákra vonatkozott. Az "értelmi fogyatékoság", a skizofrénia, az epilepszia és a mániás depresszió együttesen az indikációk közel kétharmadát tették ki (Bock 1986, 302f.). E kategóriák egyike sem volt

---

2 Elérhető online a <http://www.documentarchiv.de/ns/erbk-nws.html> címen. Az angol nyelvű változatot lásd: http://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1521 (legutóbbi frissítés: 2020. április 10.).

pontos és jól körülhatárolt, és az ilyen állapotok öröklődését nehéz, ha nem lehetetlen volt megállapítani. Ennek azonban nem volt jelentősége. A sterilizálásra jelöltek jellemzően a szociális viselkedés, a konformitás és a funkcionalitás kritériumainak alkalmazásával azonosították, amit az iskolai vagy munkahelyi teljesítmény, a szexuális élet, a büntetett előélet, a jóléti juttatások igénybevétele vagy az intézményi elhelyezésről szóló feljegyzések jeleztek (Bock 1986, 306f.). A politika általános célja az emberek örökletes egészségének (*Erbgesundheit*) és alkalmasságának (*Erbtüchtigkeit*) javítása volt, amint azt Wilhelm Frick belügyminiszter 1940-ben kifejtette. Mivel az *Erbgesundheit* "relatív fogalom" volt, a sterilizálási időpontok meghatározása a személy teljesítményének (*Leistungsfähigkeit*) értékelése alapján történt, "figyelembe véve a közösség számára a képességek, tehetségek stb. tekintetében fennálló általános értéket, valamint az örökletes hibák meglétét" (RMI idézi: Bock 1986, 236).

Az örökletes egészségügyi törvény minden bizonnyal a biopolitikai rasszizmus eszköze volt - nem feltétlenül abban az értelemben, hogy szisztematikusan a zsidók, romák és szintik, lengyelek vagy más faji csoportok tagjai ellen irányult, hanem abban az értelemben, hogy a náci általános célját, a faji javulást (*Aufartung*) követte. Mindazonáltal nem minden kényszersterilizációt hajtottak végre törvényes alapon. A táborokban több ezer zsidót, szintit, romát és lengyelt sterilizáltak borzalmas körülmények között, végrehajtási utasítások alapján (Friedlander 1995); az első világháború után a Rajna-vidéken állomásozó német nők és afro-francia vagy afro-amerikai katonák több száz gyermeke szintén törvényen kívüli kényszersterilizációt szenvedett el (Pommerin 1979; Lauré al-Samarai és Lennox 2004). 1934 és 1945 között körülbelül 360 000 embert sterilizáltak legálisan a törvény alapján (Bock 1986; Friedlander 1995); 5000-6000 nő és 500-600 férfi halt meg ennek következtében (Bock 1986, 230ff.). A pontos számok azonban továbbra sem ismertek.

A kényszersterilizálás testi sértés, de egyben megőrzést is jelent az illető számára, mivel alacsonyabb rendűnek és a közösség értéktelen tagjának bélyegzi.³ Ez egy ítélet a "közösség számára nyújtott általános értékéről", ahogy Frick miniszter úr fogalmazott. E jel viselése egy sor további megkülönböztetéssel járt: az emberek elvesztették állásukat, megtiltották nekik, hogy nem sterilizált partnerrel házasodjanak, megtiltották nekik, hogy gyermeket fogadjanak örökbe, és számos más lehetőséget is elvesztettek az életben. Függetlenül attól, hogy az érintett személynek voltak-e egészségügyi következményei a műtét miatt, akart-e gyermeket vagy sem - a

---

3 A Stefanie Westermann (2010; 2017) által összegyűjtött túlélők levelei és vallomásai bőséges bizonyítékot szolgáltatnak erre.

a megbélyegzés és az ebből fakadó megkülönböztetés sérti az emberi integritását és az emberi méltósághoz való jogát. Az elkövetett igazságtalanság tehát nem pusztán a műtét által okozott vagy nem okozott fizikai sérülés kérdése, hanem a szelektív sterilizálás aktusában mint olyanban rejlik. Az embereknek a közösség számára feltételezett teljesítményük, funkcionalitásuk és hasznosságuk alapján eltérő értéket tulajdonítottak, és a hiányosnak ítélt személyeket megfosztották méltóságuktól és a közösség teljes jogú tagjának státuszától - ezt tette a náci sterilizációs politika, és ezt a Szövetségi Köztársaság az azt követő évtizedekben nem ismerte el.

3.2 Nincsenek "elfelejtett áldozatok": a nem kitelepítési politika 1945 után

1945 után az örökös egészségügyi bíróságokat megszüntették, következésképpen az örökös egészségügyi törvény alapján nem lehetett újabb sterilizációs ítéleteket hozni. A törvényt azonban nem helyezték egységesen hatályon kívül. A Szövetséges Ellenőrző Tanács nem vette fel a náci ideológia által áthatott és ezért érvénytelenítendő jogi aktusok listájára (1945. évi 1. számú Ellenőrző tanácsi törvény). Csak a szovjet megszállási övezetben helyezték hatályon kívül (mint náci törvényt a szovjet katonai közigazgatás 1946-ban). A brit megszállási övezetben ezzel szemben a katonai közigazgatás úgy döntött, hogy fenntartja, nem utolsósorban azért, hogy az érintettek bírósági felülvizsgálatot kaphassanak (Tümmers 2009b). Ehhez a felpereseknek be kellett bizonyítaniuk, hogy *esetükben* a sterilizáció jogellenes volt, mert a törvényt helytelenül alkalmazták. Meg kellett győzniük a bíróságot arról, hogy például a korábbi ítélet hibás diagnózison vagy eljárási hibákon alapult. Nem volt ritka, hogy ezeken a tárgyalásokon ugyanazokat a dokumentumokat és jelentéseket használták, amelyeket az örökletes egészségügyi bíróságok, sőt néha ugyanazok a bírák és szakértők is részt vettek (Tümmers 2009b). Ha a bíróságok megállapították, hogy a sterilizálás valójában jogellenes volt, a kérelmező elvileg kérhetett nehézségi kártérítést, vagy bizonyos esetekben kérhette a sterilizálás visszavonását (Hebenstreit 1983). Ezen eljárások jogalapja azonban mindig a náci örökösödési törvény volt. Következésképpen a törvény mint olyan igazságos vagy igazságtalan, jogszerű vagy jogellenes jellege nem volt kérdéses; csak a korábbi alkalmazásai voltak a tét. Éppen ellenkezőleg: a bíróságok a törvényt tették hivatkozási alapjává ítéleteiknek, és ezzel teljes mértékben megerősítették annak tartós érvényességét.

Ez a gyakorlat a Szövetségi Köztársaság 1949-es megalakulása után is folytatódott. A törvényt nem helyezték hatályon kívül, és az 1950-es és 60-as

továbbra is referenciaként használják a felülvizsgálati vizsgálatok során. Az 1980-as évekig egyetlen szövetségi alkotmányos szerv sem nyilvánította a törvényt az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek. Ezzel szemben Hamm városának felsőbbírósága (OLG) 1954-ben úgy döntött, hogy az örökletes egészségügyi törvény nem sérti a jogállamiságot vagy a természetjogot, és ezért az érintettek nem jogosultak kártérítésre (OLG Hamm 1954).

Ugyanígy Ernst-Walther Hanack jogász a "Mesterséges megtermékenyítés büntetőjogi engedélyezéséről" szóló 1959-es szakvéleményében megállapította, hogy a náci örökösödési törvény nem ütközött az Alaptörvénybe, mert a kötelező sterilizálás előírása nem a diszkriminációt, a jogfosztást vagy a megalázást, hanem a közegészség megőrzését szolgálta. A kényszersterilizáció elutasítása valójában a mások jogainak tiszteletben tartására vonatkozó kötelezettséggel ellentétes lenne (Harnack 1959, 87f.). Így - érvelése szerint - az örökösödési törvény nem tekinthető az Alaptörvény 123. cikke alapján érvénytelennek, mivel nem ellentétes az Alaptörvénnyel. A cikk kimondja, hogy "[a] *Bundestag* első összehívása előtt hatályban lévő jogszabályok hatályban maradnak, amennyiben nem ellentétesek ezzel az Alaptörvénnyel" (GG 123. cikk (1) bekezdés).

A szövetségi köztársaság első éveiben ez a nézet korántsem volt kisebbségben. Orvosok, jogászok és más szakértők, akik közül sokan részt vettek a faji higiénia és a náci sterilizációs politika, sőt a fogyatékkal élő vagy bizonyos rendellenességekkel küzdő emberek szisztematikus megölésében, nyíltan vitatták a szelektív sterilizáció szükségességét közegészségügyi vagy szociális jóléti okokból (Tümmers 2009a; 2011, 84ff., 162f.). A szakértők és a politikai döntéshozók körében az volt az uralkodó nézet, hogy a szelektív sterilizáció ésszerű, ha nem is szükséges, állami gyakorlat, a legitim politikai célok elérésének megfelelő politikai eszköze. A szelektív sterilizálás, más szóval, a modern államvezetés normális eszközének számított. Így az örökösödési törvényt túlnyomórészt a német nép jólétének biztosítását szolgáló politikai eszközként fogták fel, nem pedig náci igazságtalanságként.⁴ E logika szerint előfordulhatott, hogy a törvénnyel egyesek "visszaéltek", de a törvény mint olyan nem volt problémás. Ebben a ~~hízet~~ sterilizáció áldozatainak sérelmei nem találtak visszhangra sem a politikában, sem a bíróságokon, sem a civil társadalomban. Az érintettek kárpótlása és rehabilitációja nem szerepelt a politikai napirenden.

---

4 Például: Graf 1950, Nachtsheim 1950, Neukamp 1951. Lásd még a Parlamenti Jóváátelési Bizottság 1961. április 13-i jegyzőkönyvét (BT 3 1961).

Ez nem változott, amikor a Szövetségi Köztársaság az 1953-as szövetségi kárpótlási törvény (BEG) alapján törvényes kárpótlási jogosultságot hozott létre a náci üldöztetés áldozatai számára. A jogosultságot korlátozó területi feltételekhez kötötték; az igénylőknek bizonyítaniuk kellett, hogy egy bizonyos időszakon belül területi kapcsolatban álltak Németországgal (Brunner, Frei et al. 2009, 25). Azok közül, akik területi szempontból elvileg jogosultak voltak, csak azok a személyek kaptak jogot a jóvátételre, akiket a náci üldöztetés áldozataiként ismertek el. A BEG ezt a meghatározást egyértelműen azokra korlátozta, akiket a náci rendszerrel szembeni politikai ellenállás miatt, vagy faji, politikai, vallási vagy ideológiai (*Weltanschauung*) okokból üldöztek (BEG 1. § (1) bekezdés). A jóvátételre való jogosultságot tehát nem az alapján határozták meg, hogy az illető mit szenvedett el, és nem is attól függött, hogy mit tett, hogy valaki "a fasizmus elleni harcos" volt-e, mint az NDK-ban (Goschler 2005, 361ff., Ludi 2006). A jóvátételre való jogosultságot inkább attól tették függővé, hogy az illető a BEG által felsorolt csoportok valamelyikéhez tartozott-e. Azonban nem minden üldöztetést elszenvedett csoportot soroltak fel. Miért kerültek be egyes csoportok és miért nem? Performatista szempontból a következő kérdést kellene feltenni: Mit csinál a BEG? A válasz a következő: A BEG különbséget tesz - különbséget tesz az üldözés indítékai szerint. A náci üldöztetés megérdemelt és érdemtelen áldozatai között az elkövetők indítékai alapján tesz különbséget. Számos olyan "okot" sorol fel a célpontok kiválasztására, kínzására, fogva tartására, megölésére, amelyek annyira aljasak, hogy jóvátételi okot jelentenek. Ezek közé az okok közé tartoztak a faji, ~~politikai~~ vallási vagy *világnézeti* okok, de nem tartoztak a szexuális irányultsággal, fogyatékkal, egészségi állapottal, termelékenységgel vagy funkcionálitással kapcsolatos okok.

Az erőszakkal sterilizáltak nem kerültek bele, ahogyan a homoszexuálisok, az "aszociálisok", a "hivatásos bűnözők", a dezertőrök, a kényszymunkások és a pszichiátriai intézetekben megöltek sem (Evangelische Akademie Bad Boll 1987, Goschler 2003; Reimesch 2003; Goschler 2005; 2009). Ez a ~~kizárás~~ azonban semmiképpen sem meg gondolatlanúság vagy feledékenység eredménye volt. Ezért az elfelejtett náci áldozatok fogalma, amely az 1980-as évek elején alakult ki, félrevezető. Az elfelejtett áldozatokról szóló diskurzus azoknak a csoportoknak a per- szekúciójával foglalkozott, akik nem szerepeltek a kárpótlási rendszerekben, és még nem kerültek be az *Aufarbeitung und Wiedergutmachung*ról szóló diskurzusokba, mint például a romák és szintik, kényszymunkások, homoszexuális férfiak és a sterilizáció áldozatai. Ezeket a férfiakat és nőket azonban nem felejtették el, hanem szándékosan kizárták őket a jóvátételi rendszerből. Államtitkár...

Alfred Hartmann, a Pénzügyminisztérium munkatársa 1957-ben félreérthetetlenül kijelentette ezt:

Az 1933. július 14-i törvény az örökletes betegségekkel küzdő utódok megelőzéséről nem tipikus náci törvény, hiszen hasonló törvények léteznek demokratikusan kormányzott országokban is - például Svédországban, Dániában, Finnországban és az USA egyes államaiban. A szövetségi kártérítési törvény azonban csak a náci rezsim által üldözött személyeknek, és néhány kivételes esetben olyan károsultaknak nyújt kártérítési juttatást, akik az alkotmányos elvek különösen súlyos megsértése miatt szenvedtek kárt. (BT PLP 1957, 10876 (A))

Az érintetteknek szóló üzenet egyértelmű volt: ti alsóbbrendűek vagytok, és az államnak joga van csökkenteni az alsóbbrendűek számát; tehát az állam jogosan tette ezt veletek, és nincs jogotok vádolni az államot. Egy másik érv a jóvátételi igények elhárítására arra a tényre hivatkozott, hogy a náci sterilizációs törvény a porosz Állami Egészségügyi Tanács által 1932-ben készített sterilizációs törvénytervezeten alapult. Ez a tervezet a vezető németországi eugenikusok és fajhigiénikusok hosszú távú erőfeszítéseinek eredménye volt, hogy elképzeléseiket politikai programokba ültessék át (Weingart, Kroll et al. 1996). A porosz tervezet célja az volt, hogy csökkentse az öröklődően betegek és "alsóbbrendűek" nemzését (Bock 1986, 51f.); ebben a tekintetben nem különbözött a későbbi náci törvénytől. Az egyetlen különbség az volt, hogy az örökös egészségügyi törvény szankcionálta az erőszak alkalmazását (Bock 1986, 51).

Az az érv, hogy a szelektív sterilizáció nem volt "tipikus náci igazságtalanság", tehát nem volt teljesen téves; sőt, az ötletet nem is a nácik találták ki. Hasonlóképpen igaz, hogy Svédországban, Dániában, Finnországban és számos amerikai államban léteztek szelektív sterilizációs törvények. Ma már tudjuk, hogy ilyen törvények még több országban és valamikor az USA legtöbb államában is léteztek (lásd a 2. fejezetet). Fogalmibb nyelven azt mondhatjuk, hogy a szelektív sterilizációs politikák nem a náci ideológiából, hanem egy olyan biopolitikai racionalitásból eredtek, amely sok modern államban mélyen gyökerezett és működött. Azzal az érveléssel, hogy a szelektív sterilizáció nem volt tipikus náci igazságtalanság, és ezért nem jogosíthat fel jóvátételre, a politikai döntéshozók a szelektív sterilizációt gyakorlatilag a modern államvezetés normális eszközének minősítették. Ezáltal egyszerre normalizálták és megerősítették azt a biopolitikai racionalitást, amely eredetileg tájékoztatta és motiválta ezeket az emberi jogi sérelmeket, és megvédte őket a problematizálástól. Röviden, ellentétben a faji vagy vallási kisebbségek vagy a politikai ellenfelek elnyomásával (a

a kommunisták kivételével), a társadalmi test alkalmasságának javítására irányuló biopolitikai motívumot normalizálták, nem pedig elítélték, azáltal, hogy a ~~szülő~~ áldozatait kizárták a jóvátételi igényekből. A Szövetségi Köztársaság nem ítélné el a biopolitikai alapon történő üldöztetést, nemhogy megismétlődésmentességet ígérne.

Az 1950-es és 60-as években összességében az a nézet uralkodott, hogy a szelektív sterilizációs programok a népesedéspolitika normális, hasznos, racionális, tudományosan megalapozott eszközei. Ebben a szellemben folytatódtak az 1945 utáni viták egy esetleges új sterilizációs törvényről (Tümmers 2011, 84ff.). E viták egyik főszereplője Hans Nacht-Sheim örökletes patológus volt. Nachtsheim az 1940-es években a Kaiser Wilhelm Antropológiai Intézet kísérleti örökletes patológiai osztályának vezetője volt, és többek között fogyatékos gyermekeken végzett kísérleteket, akiket a Brandenburg-Görden gyilkos intézetből szerzett (Klee 2013, 427). Az Auschwitzban meggyilkolt foglyoktól nyert szervekkel is kísérletezett. 1945 után Nachtsheim továbbra is az "Aktív örökletes egészségügy szükségessége" mellett érvelt, ahogy egyik cikkének címét adta (Nachtsheim 1952; 1964).

Ebben a gondolkodásmódban a bíróságok és a bürokráciák rendszeresen elutasították a jóvátételi igényeket arra hivatkozva, hogy a szelektív sterilizálás nem politikai erőszakon, hanem tudományos alapon történt. Az indoklás, amellyel a jóvátételi igényeket cáfolták, hasonlított a náci sterilizációs politika indoklásához. Ezt jól példázza Hans Lieser tapasztalata, akivel 2010-ben találkoztunk. Lieser elmondta, hogy 1942-ben kényszersterilizáláson esett át, és az 1960-as években kérvényezte a helyreállítását. 1968-ban Trier város kerületi bírósága a következő indoklással utasította el a kérelmét:⁵

A csatolt iratokból kitűnik, hogy az eljárást kizárólag azért indították meg és folytatták le a felperes ellen, mert az örökletes egészségi állapota szerint a felperes örökletes siketségben szenvedett. Az örökletes egészségügyi bíróság a döntése meghozatala előtt beszerezte a frankfurti (Frankfurt/Main) egyetemi fül-orr-gégészeti klinika igazgatójának 1941. február 4-én kelt szakvéleményét, amelyben a szakértő megállapította, hogy a felperes sporadikus recesszív siketségben szenved, amely örökletes betegség.

---

5 2010. május 14-én meglátogattuk Hans Liesert és sógorát és kampánytársát, Valentin Henniget a Trier melletti Kordelben, és kifejezett engedélyt kaptunk tőlük, hogy mindkettőjüket név szerint említsük.

az 1933. július 14-i, az örökletes betegségekkel küzdő utódok megelőzéséről szóló törvény értelmében. Nyilvánvaló, hogy egyedül ez a tudományosan megalapozott szakértői vélemény vezette az örökletes egészségügyi bíróságot a meddőségi kezelés elrendelésére. Sőt, a törvényi szabályozásból - a BEG 171. § (4) bekezdés 1. sz. 1. pontja szerinti hátránykompenzációból - következik, hogy a nemzetiszocialista államban végrehajtott sterilizálás esetén a BEG 1. §-a szerinti erőszakos intézkedésről általában csak akkor lehet feltételezni, ha a beavatkozást az örökösödési törvény szerinti előzetes eljárás *nélkül hajtották végre*. (Indoklás idézi: Hennig 1999, 13, kiemelés i.o.)

Ez volt a szokásos eljárás. Az ilyen kérelmek többségét elutasították, "mivel a sterilizációkat az örökösödési törvény szerinti eljárás alapján végezték" (BT Drs. 10/6287 1986, 37). Más szóval, ha a sérülés megfelelő eljáráson alapult, akkor az definíció szerint nem minősül erőszakos cselekménynek. Ezért az indoklás, amellyel a jóvátételi igényeket cáfolták, hasonlított a náci sterilizációs politika indoklásához.

1965-ben a *Bundestag* által 1953-ban létrehozott parlamenti *jóvátételi bizottság* hivatalosan is jóváhagyta ezt a gyakorlatot, kijelentve, hogy az örökösödési törvény nem volt *igazságtalan* törvény; ennek megfelelően a kényszersterilizálás áldozatai nem jogosultak jóvátételre. A bizottság nyilatkozatát egy 1961-ben tartott szakértői meghallgatásra alapozta (BT 3 1961). A meghallgatásra hét szakértőt hívtak meg, köztük Hans Nachtsheim, Werner Villinger és Helmut Ehrhardt professzorokat. Nachtsheim, mint már említettük, fogyatékos gyermekeket használt fel kutatásaihoz (Klee 2013, 427); Ehrhardt az örökös egészségügyi bíróságok számára készítette szakvéleményeket (Klee 2013, 127); Villinger pedig az örökös egészségügyi bíróságok bírójaként működött, és orvosi szakvélemények készítőjeként részt vett az úgynevezett T4-programban, azaz az intézeti gyilkossági programban is (Klee 2013, 641). A meghallgatáson Nachtsheim azt állította, hogy az örökletes egészségről szóló törvény nem hozható összefüggésbe a náci faji politikával, mivel "apolitikus törvény volt, amelynek célja a német nép örökletes egészségének védelme volt" (BT 3 1961, 33). Ehrhardt hasonlóképpen hangsúlyozta, hogy a törvény "lényegi tartalmában valóban összhangban van a korabeli és a mai tudományos meggyőződéssel" (BT 3 1961, 25). Nem minden meghívott szakértő volt azonban ezen a véleményen. *Ministerialrat* Dr. Karl⁶ egy közigazgatási orvos, azzal érvelt, hogy a törvény célja,

---

6 A dokumentumban nem szerepel a keresztnév.

"nevezetesen a "biológiailag alsóbbrendű örökítőanyagtól megtisztított néptest" elérése érdekében", erkölcsstelen volt, és az ennek alapján elrendelt sterilizációk "az igazságtalanság törvényéből eredő testi sértésnek" minősültek. Az államnak - állapította meg - kötelessége volt ezt a sérelmet egy speciális kárpótlási törvény révén kompenzálni (BT 3 1961, 48). A jóvátételi bizottság azonban egyetértett Nachtsheim, Ehrhardt és Villingер véleményével, és elutasította a náci sterilizáció áldozatainak jóvátételre való jogosultságát. A szövetségi pénzügyminisztérium még 2008-ban is megerősítette ezt a következtetést és a módszerét, amellyel azt megszerezték, és a *Bundestag* Petíciós Bizottságának írt levelében kijelentette, hogy a jóvátételi törvény minden szempontját "a jóvátételi bizottság a pszichiátria vezető szakértőinek meghallgatása után alaposan megvizsgálta" (BT Drs. 17/8729 2012, 7).

Csak 1969-ben helyezték hatályon kívül az örökösödési törvény lényeges részeit. A fennmaradó részeket az 1974. évi 5. büntetőjogi reform során hatályon kívül helyezték, de nem az Alaptörvénnyel való összeegyeztethetlenség miatt. Csak 1986-ban állapította meg egy német bíróság, a kielői kerületi bíróság, hogy az örökösödési egészségügyi törvény összeegyeztethetetlen az Alaptörvénnyel (Scheulen 2005, 5). A Szövetségi Alkotmánybíróság azonban soha nem foglalkozott a kérdéssel, és következőképpen soha nem állapította meg az örökösödési törvény és az Alaptörvény közötti összeegyeztethetlenséget.

3.3 Az 1980-as évek: A küzdelem lendületet kap

Az 1980-as években a helyzet megváltozott. A náci bűnök feldolgozásának új szakasza a kutatások és a megemlékezések fellendülésével kezdődött. Ebben az összefüggésben az úgynevezett "elfelejtett áldozatok" elleni bűncselekmények, köztük a náci orvosi bűncselekmények új közérdeklődésre találtak.

Az egyik fontos esemény Richard von Weizsäcker akkori államfő 1985-ös híres beszéde volt a háború befejezésének negyvenedik évfordulóján, amelyben nemcsak a felszabadulás napjának nevezte 1945. május 8-át, hanem megemlékezett az "elfelejtett áldozatok" több csoportjáról is, köztük a kényszersterilizálás és az intézményes gyilkosságok áldozatairól. Emellett számos civil társadalmi kezdeményezés kezdett foglalkozni az "elfelejtett áldozatok" jóvátételből való kizárásával, és a jóvátételi rendszer felülvizsgálatát követelték (Die Grünen im Bundestag & Fraktion der Alternativen Liste Berlin 1986; Deutscher Bundestag 1987; Tümmers 2011, 272ff.). 1986-ban jelent meg Gisela Bock úttörő könyve a náci uralom alatti kényszersterilizálásról (Bock 1986), és

civil társadalmi csoportok alakultak, amelyek elkezdtek kutatni az egyes pszichiátriai törvények részvételét a betegek és fogyatékkal élők szisztematikus megölésében.

Az "Eutanázia" és a kényszersterilizáció áldozatainak egyesülete (BEZ) fontos szerepet játszott e tevékenységek artikulálásában, csakúgy, mint a pszichiátria reformjáért küzdő mozgalom és a náci "Eutanázia" és kényszersterilizáció kutatásával foglalkozó tanulmányozó csoport. Közülük a BEZ volt az egyetlen olyan szervezet, amelyet a kényszersterilizáció vagy az intézményes gyilkosság által érintett polgárok alapítottak, és amely a kényszersterilizáció vagy az intézményes gyilkosság által érintett polgárok számára jött létre. Az 1987-ben alapított csoport önsegítő csoportként, érdekvédelmi csoportként, valamint megemlékezési és állampolgári nevelési kezdeményezésként működött (Braun 2017). Fő célkitűzései a teljes erkölcsi és jogi rehabilitáció elérése, az örökösödési törvénynek a német *Bundestag* általi megsemmisítése, a náci rezsim áldozataként való elismerés, valamint a szövetségi *kárpótlási törvény* (*Bundesentschädigungsgesetz*, BEG) szerinti jóvátétel elérése voltak. E követelések legfőbb célja azonban az volt, hogy az érintettek megbélyegzésén túllépjenek, és biztosítsák, hogy ilyesmi soha többé ne fordulhasson elő. Különösen az örökösödési törvény formális megsemmisítése volt nagy jelentőségű a BEZ számára, mivel feltételezték, hogy a megsemmisítés (*semmissé nyilvánítás*) szükségszerűen azzal jár, hogy a sterilizáció áldozatait náci áldozatoknak ismerik el, és következésképpen a BEG alapján jogosultak lesznek a jóvátételre. A BEZ számára a BEG szerinti jóvátételi jogosultságok nélkül semmi sem szüntetné meg a számukra kijelölt "másodosztályú" áldozati státuszt. A megbélyegzést csak a törvény megsemmisítése és a jóvátételhez való teljes jog biztosítása fordíthatja vissza. A BEZ erőfeszítései azonban kudarcot vallottak. A náci sterilizációs politika áldozatai a mai napig nem jogosultak jóvátételre a BEG alapján.

3.4 A jóvátétel mint a nagyobb igazságtalanság?

Így a tagadás és a nem elismerés tartós politikájáról beszélhetünk, amelyet soha nem sikerült teljesen visszafordítani. Ezt az az alapvető feltételezés támasztotta alá, hogy a szelektív sterilizációs politika mint olyan a modern államvezetés viszonylag normális, racionális és tudományosan megalapozott eszköze, még akkor is, ha a náci állam esetleg helytelenül alkalmazta azt. Ezért a náci sterilizációs politika elvileg racionális és törvényes volt. Az 1980-as években egy új érv jelent meg a jóvátételi igények cáfolatára, amely ezúttal nem a tudományra és a jogra, hanem semmi másra nem hivatkozott.

kevesebb, mint az igazságosság. Az érvelés szerint, ha az erőszakkal sterilizált személyek számára is megadnánk a jóvátételre való jogosultságot, akkor valójában a meglévő igazságtalanságokat súlyosbítanánk. Figyelemre méltó, hogy ezt az érvet először a fent említett Ehrhardt professzor hozta fel a Parlament belügyi bizottsága által 1987-ben szervezett "Jóvátétel és jóvátétel a náci igazságtalanságokért" című nyilvános meghallgatáson (Deutscher Bundestag 1987). A meghallgatás mérföldkövet jelentett a náci múlt feldolgozásának nyugatnémet politikájában, mivel az úgynevezett elfelejtett áldozatokat állította a középpontba. Első alkalommal a tudományos és politikai szakértők mellett a személyesen érintett személyeket is meghívták szakértőként. Klara Nowak elnök és Fritz Niemand tag részt vett és tanúvallomást tett a BEZ nevében. Az egyik meghívott tudományos szakértő Helmut Ehrhardt professzor volt, aki így érvelt:

Az utolsó szempont a náci rezsím tényleges áldozataira vonatkozik. Mit fognak szólni, ha például egy antiszociális részeges, akit örökletes tényezők miatt tévesen sterilizáltak, most egy szintre kerül mindazokkal, akiket tiszteletre méltó állampolgárokként éveken át kínoztak koncentrációs táborban pusztán fajuk, hitük vagy politikai meggyőződésük miatt? A sterilizáltak kártérítési rendszere sok esetben a jóvátétel valódi gondolatának megtagadását és megcsúfolását jelentené. (Német Bundestag 1987, 288)

Egy évvel később a szövetségi pénzügyminisztérium a BEZ-nek küldött válaszlevelében megerősítette ezt az álláspontot, és ezt írta:

[...] a német *Bundestag* által 1987-ben lefolytatott szakértői meghallgatás világossá tette, hogy a háború okozta veszteségek jóvátételéről és kárpótlásáról szóló átfogó törvények felülvizsgálata nem nagyobb igazságossághoz, hanem éppen ellenkezőleg, igazságtalansághoz vezetne a sértett felek közötti viszonyban.⁷

Az ezt követő években a BEZ számos levelet kapott a szövetségi kormánytól, amelyekben hasonlóan azzal érveltek, hogy a sterilizáció áldozatainak vagy az "eutanázia" túlélő áldozatainak jobb kártérítése igazságtalanságot jelentene más náci áldozatokkal szemben (Braun 2017). Például 1990-ben Manfred Carstensen, a Szövetségi Oktatási és Kutatási Minisztérium ~~parancs~~ államtitkára azt írta:

---

7 Szövetségi Pénzügyminisztérium, 1988. július 27-i levél a BEZ-nek, LAV NRW OWL, D107/73. Ezt és a következő dokumentumokat a BEZ archívumából szereztük be.

Az egyenlő bánásmód elvének tiszteletben tartása érdekében további javítások nem lehetségesek. Igazságtalansághoz vezetnének a sok súlyosan érintett náci áldozattal szemben, akik a szövetségi kárpótlási törvény alapján törvényes juttatásokban részesültek vagy részesülnek jelenleg is.⁸

A Szövetségi Kancellária egy másik, 1996. február 2-án kelt levele szinte szó szerint megismétli a Pénzügyminisztérium álláspontját. A jóvátételről és a háború okozta veszteségekért járó kártérítésről szóló törvény felülvizsgálata - áll a levélben - "[...] nem vezetne nagyobb igazságossághoz, hanem éppen ellenkezőleg, igazságtalansághoz a sértett felek közötti kapcsolatokban".⁹

Ennek ellenére a jóvátételért folytatott küzdelem az 1980-as években némi, bár lassú előrehaladást ért el. 1980 decemberében a német kormány az 1957. évi, a háború okozta veszteségek kárpótlását szabályozó általános törvény alapján létrehozta a Kényszersterilizáció áldozatainak Kényszersterilizációs Alapját. Ezek az áldozatok ekkor 5000 DM egyszeri kártérítést igényelhetek, 1988-tól pedig bizonyos feltételek mellett további havi kifizetéseket is igényelhetek¹⁰. Az Alapból nyújtott nehézségi kártalanítás azonban nem jelentette ajogsértés elismerését. Az alap célja a háború miatt elszenvedett károk megtérítése volt, nem pedig igazságtalanság miatt. E céllal összhangban a felpereseknek először azt kellett bizonyítaniuk, hogy a sterilizációs műtét következtében valóban jelentős egészségkárosodást szenvedtek. Az egészségkárosodásra vonatkozó követelményt 1990-ben eltörölték. 2002-ig csak akkor adtak ellátást, ha az igénylő akut szociális nehézségekkel küzdött. Bár az 1980-as években és az 1990-es évek elején több kezdeményezés is indult egy új, inkluzívabb jóvátételi rendszer kialakítására (Braun 2017), egyik sem talált többséget a *Bundestagban*. A szövetségi kormány szerint 2012 februárjában összesen 13 816 erőszakosan sterilizált személy kapott egyszeri nehézségi kompenzációt, és összesen 9 604-en részesültek további havi ellátásban (BT Drs. 17/8729 2012, 3f.).

---

8 Manfred Carsten, a BMBF parlamenti államtitkára, levél a BEZ-nek, 1990. június 27., LAV NRW OWL, D107/73.

9 Szövetségi Kancellária, 1996. február 2-i levél a BEZ-nek, LAV NRW OWL, D107/73.

10 A havi kifizetések összege először 100 DM volt, 2004. január 1-jétől 100 euróra, 2006. január 1-jétől 120 euróra, 2011. január 1-jétől 291 euróra emelkedett (BT Drs. 17/8729 2012, 3).

3.5 Kirekesztés vagy érvénytelenítés

A BEZ tagjai és az őket támogatók nemcsak a jóvátételért, hanem az erkölcsi és jogi rehabilitációért is küzdöttek. A nehézségi kárpótlás mint olyan nem tartalmazott sem a jogsértés elismerését, sem elítélést. A rehabilitációért folytatott küzdelem kulcsa az érvénytelenítés kérdése lett.

1986-ban és 1987-ben a Zöldek frakciója indítványt nyújtott be a *Bundestagban*, amelyben az örökösödési törvény megsemmisítését javasolta (BT Drs. 10/4750 1986; BT Drs. 11/143 1987). A *Bundestagnak* ki kellene nyilvánítania, hogy a törvény náci igazságtalansági törvény volt, mivel bizonyos ~~szempont~~ alsóbbrendűnek és társadalmilag nemkívánatosnak minősített. A törvényt azért kellett elítélni, mert maga a célja, nevezetesen a német nép örökletes minőségének emelése, elítélendő volt. A *Bundestagnak* ezért meg kell semmisítenie a törvényt és az annak alapján hozott valamennyi ítéletet.

A parlamenti képviselők többsége nem értett egyet ezzel az érveléssel. 1988-ban nyilatkozatot fogadtak el, amely elítélte az örökös egészségügyi bíróságok ítéleteit, de nem a törvényt mint olyat (BT PLP 11/77). Újabb tíz évbe telt, mire elfogadták az 1998-as NS-felszámolási törvényt (NS-AufG), amely gyakorlatilag eltörölte a határozatokat. A legfőbb érv a törvény megsemmisítése ellen az volt, hogy az 1949 után soha nem volt a német jog része; összeegyeztethetetlen volt az alaptörvény alapvető rendelkezéseivel, és ezért az alaptörvény megalkotásával automatikusan hatályát veszítette. Így logikusan nem lehetett megsemmisíteni, ahogyan például Klaus Kinkel (FDP) akkori igazságügyi miniszter 1987-ben érvelt (Kinkel 1987; Incesu és Saathoff 1988).

Ez azonban csupán Kinkel miniszter személyes véleménye volt. Valójában, mint láttuk, az örökösödési törvényt csak az 1980-as években nyilvánította alkotmányellenesnek egy illetékes alkotmányos szerv. Éppen ellenkezőleg, a bíróságok aktívan alkalmazták és így folyamatosan megerősítették.

Az 1990-es években az örökösödési törvény megsemmisítéséről szóló vita csökkent. Csak 2005-ben éledt újjá, amikor egy új kezdeményezés indult, elsősorban a korábbi igazságügyi miniszter és a szervezet régi támogatója, a

BEZ Hans-Jochen Vogel (SPD)¹¹ és a Nemzeti Etikai Tanács (NER).¹² Az Etikai Tanács felszólította a *Bundestagot*, hogy a sterilizációs ítéletek korábbi elítélését terjessze ki magára az örökletes egészségügyi törvényre is (Newsletter *Behindertenpolitik* 2006, 5). Ez a kezdeményezés váltotta ki a fejezet elején említett két javaslatot: a *Bündnis 90 / A Zöldek* javaslatát a törvény megsemmisítésére (BT Drs. 16/1171 2006) és a kormánypártok CDU/CSU és SPD frakcióinak javaslatát a törvény kiközösítésére (BT Drs. 16/3811 2006).¹³ A BEZ szilárd reménye volt, hogy a törvény megsemmisítése teljes erkölcsi és jogi rehabilitációt biztosít az áldozatoknak, és következésképpen a BEG alapján kárpótlásra való jogosultságot jelent (Incesu és Saathoff 1988). A BEZ azonban fel akarta hívni a figyelmet azokra az igazságtalanságokra is, amelyeket az a tény jelentett, hogy az örökösödési törvényt 1949 után folyamatosan alkalmazták. A B90/ Zöldek megsemmisítési javaslata legalább ezt a tény megemlítette. A *Bundestag* azonban elutasította a megsemmisítésre irányuló kérelmet azzal az indokkal, hogy

[e]z a törvény már az Alaptörvény hatálybalépésekor hatályát veszítette, amennyiben az Alaptörvény 123. cikkének (1) bekezdése alapján az Alaptörvénybe ütközött. [...] A törvény tehát már nem létezett, és nem is lehet többé hatályon kívül helyezni. (BT Drs. 16/5450 2007, 1)

Sajnos ez nem volt helyes. A törvényt nem helyezték hatályon kívül az alaptörvény hatálybalépésével, hanem a bíróságok a felülvizsgálati eljárások során folyamatosan hivatkoztak rá. Egyetlen magas rangú bíróság vagy alkotmányos szerv sem állapította meg az Alaptörvénnyel való összeegyeztethetlenségét. A *Bundestag* elutasította a lehetőséget, hogy szembesüljön ezzel a ténnyel. Így nem foglalkozott azzal a számtalan alkotmányos és kormányzati törvénnyel, bírósági ítélettel és szakértői véleménnyel az 1950-es és 1960-as években, amelyek az örökösödési törvényt nemcsak megerősítették annak alkalmazásával, hanem gyakran kifejezetten igazolták azt. A *Bundestag* nem vette észre, hogy az alkotmányellenesség kérdését nem hagyták figyelmen kívül, hanem inkább nemleges válaszként meg. Azzal, hogy elfogadta azt az érvelést, hogy a törvény megszűnt

---

11 Hans-Jochen Vogel akkoriban a Nemzeti Etikai Tanács tagja volt, és ebben a pozíciójában arra ösztönözte a Tanácsot, hogy nyilatkozatot adjon ki az ügyben, amint azt személyes kommunikációjában elmondta. Korábban, 2004-ben a BEZ az Etikai Tanácshoz fordult a címen, hogy támogatást kérjen az örökösödési törvény megsemmisítéséért folytatott küzdelmükben.

12 A NER-nyilatkozat rövidített változata a *Behindertenpolitik* (2006) című hírlevélben olvasható.

13 A baloldal a kormányhoz benyújtott kérdésében (*Kleine Anfrage*) támogatta a

74 Biopolitika és történelmi
megsemmisítésre irányuló felhívást (BT Drs. 16/2307, 2006).
Igazságosság

1949-ben létezett, a többség tagadta azt a másodrendű igazságtalanságot, amely 1949 után is fennállt, és nem nézett szembe azzal a szükségszerűséggel, hogy a Szövetségi Köztársaságnak nemcsak elődje, hanem saját hibáit is el kell ismernie. Viszont nem foglalkoztak a biopolitikai re-soning folytonosságával sem, amely a performatív megerősítések és nyílt igazolások alapjául szolgált.

3.6 Átfogó rehabilitáció?

A Bundestag 2007-es nyilatkozata egyértelműen elítélte a náci sterilizációs törvényt. A nyilatkozat megfelel a hivatalos bocsánatkéréssel szemben támasztott valamennyi követelménynek: megnevezi az elkövetett rosszat, megnevezi a fő felelősöket, nevezetesen az orvosokat és az intézményvezetőket, megnevezi az áldozatokat, elismeri szenvedéseiket, és kifejezi a sajnálatot és a tiszteletet. Sőt, ha nem is a megfogalmazásban, de a szubsztanciában szembesít azzal a biopolitikai racionalitással, amely ezeket a bűnöket ~~mint~~ nevezetesen a "nép testének megtisztításának" téveszméjével. A Bundestag ezzel egyértelműen és minden kétséget kizáróan elhatárolódott a náci sterilizációs politikától. Nem ítélte el azonban a ~~szűk~~ sterilizációt mint olyat, és nem szállt szembe a Szövetségi Köztársaságban történt másodrendű igazságtalanságokkal, illetve az azokat megalapozó és motiváló tartós biopolitikai racionalitással. A náci sterilizációs politikát a kivételes gonoszság elszigetelt, térben és időben világosan körülhatárolt eseteként kezelte, elkerülve annak szükségességét, hogy szembesüljön az eredetssel, átfedésekkel, párhuzamokkal vagy folytonosságokkal, amelyek túlmutatnak ezeken a térbeli és időbeli elhatárolásokon. Ezt a nyilatkozat indoklása elég világosan kifejezi:

Bár az eugenikus eszmék és az eugenikus sterilizációs törvények már 1933 előtt is széles körben elterjedtek nemzetközileg, az 1933. július 14-i törvény az örökletes betegségekkel küzdő utódok megelőzéséről (örökletes egészségügyi törvény) történelmi cezúrát jelent. Ezt a cezúrát az jellemzi, hogy az állítólagosan "örökletes beteg" személyeket e törvény által az állami rendelkezés egyszerű alanyává degradálták. (BT Drs. 16/3811 2006, 1)

Nem elegendő csak a törvény alkalmazásait elítélni, így folytatódik az indoklás, mivel az alkalmazások nem választhatók el a törvénytől. Azt az érvelést azonban, hogy miért nem lehet ezt megtenni, közelebről is meg kell vizsgálni:

A jog és a jogalkalmazás közötti különbségtétel a hatalmi ágak szétválasztásának működését követeli meg. Ez az előfeltétel a totalitárius

76 Biopolitika és történelmi
igazságosság

igazságosságban nem teljesült. [...]

A totalitárius államgyakorlat háttérében a törvényi rendelkezések és az ezek alapján végrehajtott kényszersterilizációk nem választhatók el egymástól. (BT Drs. 16/3811 2006, 3)

Ezért csak egy totalitárius állam körülményei között ítélték el magát a törvényt, és nem csak annak alkalmazását. Vajon a nemkívánatosak, a "haszontalanok", a nem produktívak szelektív sterilizálásának ~~plak~~ kevésbé lenne megvetendő, ha egy nem totalitárius állam folytatná? Elfogadható lenne-e valakinek a testi épségének, személyes szabadságának, a gyermekvállaláshoz és -neveléshez való jogának megsértése, ha az illetőt alsóbbrendűnek nyilvánítanák? A nyilatkozat szerint a náci állam kontextusában az örökös egészségügyi törvény "az első lépés volt az "eutanázia" tömeggyilkossági program felé vezető úton" (BT Drs. 16/3811 2006, 3). Bizonyára lehet érvelni amellett, hogy ez helyes, amennyiben ma már jelentős személyes, gyakorlati és ideológiai folytonosságot ismerünk a náci sterilizációs politika és az intézményes gyilkosságok között (Friedlander 1995). Mégis nem világos, hogy valójában mit fejez ki az érv: azt, hogy a szelektív sterilizáció szükségszerűen tömeggyilkossággal jár - ami történelmileg helytelen lenne -, vagy azt, hogy a kényszersterilizáció problémamentes, ha nem így történik.

A *Bundestag* érdeme, hogy elítélte a náci sterilizációt a "nép testének megtisztítására" irányuló biopolitikai cél miatt, és kijelentette, hogy a cél mint olyan ellentétes az emberi méltóság tiszteletben tartásával. Mégis, továbbra sem világos, hogy a *Bundestag* véleménye szerint elítélendő-e a szelektív sterilizálás *gyakorlata*, hogy helytelen-e, ha egy politikai rendszer az embereket a közösség számára való alkalmasságuk, produktivitásuk és hasznosságuk alapján eltérő erkölcsi státuszba sorolja, és ettől a státusztól teszi függővé a tisztelethez és állami védelemhez való jogukat. Azzal, hogy a kérdéses kérdést a náci korszakra korlátozza, a *Bundestag egyszerre* több dolgot is tesz: elismeri az elődrendszer súlyos vétkeit, megnevezi az elkövetőket, az áldozatokat, a bekövetkezett rosszat, az általa okozott szenvedést és a rossz okát. Ugyanakkor kitért a kérdés elől, hogy a helytelen - a szelektív sterilizáció - eleve helytelen-e, vagy csak bizonyos körülmények között helytelen. Bizonyos értelemben ezáltal elkerüli a megismétlődés tilalmára tett ígéretet, amennyiben nem ítéli el a szelektív sterilizáció alkalmazását az alkotmányos demokrácia feltételei között. Továbbá nem foglalkozik az 1945 után történt másodrendű igazságtalanságokkal, és felmenti a Szövetségi Köztársaságot a saját hibáival való szembenézés alól. Röviden, a *Bundestag* elmulasztotta kifejezetten és egyértelműen elhatárolni a Szövetségi Köztársaságot attól a biopolitikai racionalitástól, amely a múltban a szelektív sterilizációs politikát motiválta,

kijelenteni, hogy ez a biopolitikai racionalitás összeegyeztethetetlen azzal, akik mi mint állam és társadalom vagyunk a jelenben, és elkötelezni magunkat a jövőbeni meg nem ismétlődés mellett.

Utólag visszatekintve, valószínűleg ez volt az utolsó szó a kényszersterilizálásért folytatott küzdelemben. 2007 után a vita megszűnt; mivel az érintettek közül már nagyon kevesen élnek, nem valószínű, hogy újraindítják. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy a biopolitikai racionalitás összeegyeztethetőnek vagy összeegyeztethetetlennek tekinthető-e azzal a társadalommal, amilyenné válni szeretnénk.

4 Végre igazságszolgáltatás: A homoszexuális férfiak üldözése és a jóvátétel politikája

---

A német *Bundestag* 2017. június 22-én elfogadta az 1945. május 8. után közös megegyezésen alapuló homoszexuális cselekményekért elítélt személyek büntetőjogi ~~elítél~~ szóló törvényt (StrRehaHomG), azaz a rehabilitációs törvényt (BT PLP 18/240 2017). A törvény a BRD büntető törvénykönyvének 175. és 175a. paragrafusára, illetve az NDK büntető törvénykönyvének 151. paragrafusára alapján hozott, 1945. május 8-a után a Német Szövetségi Köztársaságban, illetve a Német Demokratikus Köztársaságban hozott ítéleteket helyezte hatályon kívül. A náci rezsim megszűnése után rehabilitálta azokat a férfiakat, akiket a német bíróságok közös megegyezéssel elkövetett homoszexuális cselekmények miatt ítélték el¹. Ezen túlmenően jóvátételi jogot biztosított, amelynek összege elítélésenként 3000 euró, valamint 1500 euró minden olyan év vagy annak egy részé után, amelyet az érintettek őrizetben töltöttek. Később a jóvátételhez való jogot kiterjesztették azokra a férfiakra is, akiket homoszexuális cselekményekkel vádoltak, de nem ítélték el.

A törvényt a kormány és a közvélemény is úgy üdvözölte, mint a homoszexuálisokkal szembeni diszkrimináció megszüntetését és a homoszexuálisok által a múltban elszenvedett hátrányos megkülönböztetést elszenvedők igazságtételét célzó jelentős lépést. Az akkori szövetségi igazságügyi miniszter, Heiko Maas "jogállami visszasságoknak" nevezte az ítéleteket (SZ 2017), és fenntartotta: "Mai szemmel nézve a korábbi ítéletek kirívóan helytelenek. Mélyen sértik minden elítélt emberi méltóságát" (SZ 2017). Manuela Schwesig szövetségi családügyi miniszter hozzátette, hogy a törvény "fontos jelzés minden németországi homoszexuális számára, hogy a velük szembeni megkülönböztetésnek és előítéleteknek nincs helye társadalmunkban sem ma, sem a jövőben" (SZ 2017).

---

1 A törvény azonban nem függesztett fel minden elítélést: nem rehabilitálta azokat a férfiakat, akiket 16 év alatti fiúkkal való szexuális érintkezésért ítélték el. Mivel Németországban a különböző nemű személyek közötti beleegyezési korhatár nem 16,

710 Biopolitika és történelmi

igazságosság

hárem 14 év, ezt egyesek folyamatos diszkriminációnak tekintették (BT PLP 18/240
2017, 24606 C).

A rehabilitációs törvény - érvelésem szerint - egyszerre kivételes és paradigmátikus. A (nyugat)német jóvátételi politikában kivételesnek számít abban, hogy az 1945 *utáni* állami sérelmek miatt károsult személyeknek hivatalos rehabilitációt és jóvátételt biztosít. Így a rehabilitációs törvény megalkotásával a demokratikus állam elismerte saját szisztematikus sérelmeit - és nem csak elődje, a náci állam sérelmeit. Sőt, a demokratikus állam elismerte, hogy valójában évtizedeken át folytatta a náci politikát: a Szövetségi Köztársaság továbbra is alkalmazta az 1935-ös törvényt, és továbbra is üldözte a homoszexuálisokat, bár enyhített formában. E folytonosság elismerésével az állam eltért attól a bináris osztályozási rendszertől, amely addig a nyugatnémet kárpótlási politikát strukturálta, nevezetesen a kárpótlási igényeknek a "tipikus náci igazságtalanságokra" és azokra, amelyek nem ilyenekre vonatkoztak, történő osztályozásától. Ebben a rendszerben az előbbi jogosnak számított, az utóbbi nem; az előbbi jóvátételre való jogosultságot jelentett, az utóbbi legfeljebb a nehézségi kárpótlás igénylésének lehetőségét. A "tipikus náci igazságtalanság" kategóriáját időbeli és szemantikai szempontból körülhatárolták: Időbelileg a náci uralom időszakához kötődött, amelyet pontos kezdő és befejező dátumokkal határoltak le. Szemantikailag a "tipikus náci igazságtalanság" kizárólag a náci ideológia által motivált cselekményekre vonatkozott. Ez fordítva azt jelenti, hogy az elnyomás, a jogsértések és az üldözés olyan formái, amelyeket nem kizárólag a náci állam követett el, mint például a homoszexuálisok bebörtönzése, definíció szerint nem számítottak tipikus náci igazságtalanságnak, és így nem alapoztak meg jóvátételre való jogosultságot. A definíció szerint tehát a háború utáni német állam nem követhetett el jogtalanságokat, legalábbis nem olyan jellegűeket, amelyek jóvátételre való jogosultságot jelentenének. A náci államot a kivételes gonosz államaként, a háború utáni (nyugat)német államot a demokratikus normalitás államaként konstruálták, és mindkettő egymást kizáró. A rehabilitációs törvény szakít ezzel a kettősséggel, ami kivételes eset a német jóvátételi politikában. Nincs még egy olyan eset, amelyben a Szövetségi Köztársaság elismerte volna a náci gyakorlatok folytatását és jóvátételt nyújtott volna érte.

Ugyanakkor a törvény paradigmátikus, amennyiben a jóvátételi politika performatív erejét mutatja be: ahogy Maas és Schwesig nyilatkozatai világossá teszik, a német társadalom erkölcsi, jogi és politikai önértékelése a tét: milyen társadalom akarunk lenni? Milyen társadalom *nem* akarunk többé lenni? Melyek az alapvető jogi és etikai elveink? Mint minden jóvátételi politika, a rehabilitációs törvény is a múltat, a jelent és a jövőt foglalja össze. A rehabilitációs törvény elfogadásával a német állam kijelentette, hogy a közös megegyezésen alapuló szexuális kapcsolat alapvető egyéni jog, amely védelmet élvez.

a német alkotmány szerint, és ez a homo- és heteroszexuális tevékenységekre egyaránt vonatkozik. Az állam megerősítette a törvény előtti egyenlőség elvét, és következképpen elítélte a férfi homoszexualitás kriminalizálását, mint súlyos és alkotmányellenes diszkriminációt. A homoszexualitás - jelentette ki - az egyéni szabadság kérdése. Ez nem jelent veszélyt a társadalmi és politikai rendre; éppen ellenkezőleg, a homoszexualitással szembeni diszkrimináció az, ami ezt teszi.

Az állam részéről azonban hosszú út vezetett ehhez a következtetéshez. Hogy megmutassam, hogy mennyi ideig, röviden felidézem a homoszexuális náci üldözését és annak folytatását a Szövetségi Köztársaságban, majd rekonstruálom a jóvátételért folytatott küzdelmet. Amellett érvelek, hogy a férfi homoszexuálisok náci üldözését egy olyan biopolitikai racionalitás vezérelte, amely sokáig fennmaradt a Szövetségi Köztársaságban, és amelynek középpontjában az az elképzelés állt, hogy a férfi homoszexualitás veszélyt jelent a test egészségére, erejére és teljesítményére (*Leistungsfähigkeit*), és ezért ki kell irtani. Az állam mindaddig nem ismerte el a homoszexuálisok üldözését annak, ami volt - súlyos és szisztematikus állami bűncselekménynek -, amíg a homoszexualitásnak ez a biopolitikai konstrukciója fennállt. A 2017-es rehabilitációs törvény nyilvánvalóvá tette, hogy ez már nem így van, és hogy bizonyos embereknek a nemzeti egészségre, erőre és teljesítményre veszélyt jelentő biopolitikai konstrukciója már nem vonatkozik a homoszexuális férfiakra.

4.1 "A betegség kiirtása: A homoszexuális férfiak náci üldözése

Amikor a Szövetségi Köztársaság létrejött, többek között átvette a büntető törvénykönyv 175. és 175a. paragrafusát, amelyet 1935-ben, a náci uralom alatt hoztak. 1935 előtt a 175. paragrafus már büntetett a férfiak közötti "természetellenes paráznaságot", de 1935-ben a "természetellenes" szót eltávolították, így a férfiakat minden olyan tevékenységért el lehetett ítélni, amely "az általános szerénység és erkölcs ellen valónak" minősült, beleértve például a "kéjes pillantásokat" (*Reichsgerichtshof* 1940, idézi Rinscheid 2013, 254). Ezen túlmenően egy új 175a. bekezdést hoztak létre, amely kifejezetten a homoszexuális tevékenységek bizonyos formáinak büntetésére szolgál, nevezetesen a férfi fenyegetése homoszexuális cselekményekre, a függőségi viszonyban, például szolgálati vagy munkaviszonyban ~~úgy~~ homoszexuális cselekmények, valamint a 21 év feletti és a 21 év alatti férfiak közötti homoszexuális cselekmények. Ezek a rendelkezések a német történelemben elsőként vezették be a beleegyezési korhatárt a

férfi homoszexuális aktusokat, amelyek eltértek a heteroszexuális szexre vonatkozóaktól (Zinn 2018, 282). A 175a. paragrafusban meghatározott homoszexuális cselekmények tíz évig terjedő szabadságvesztéssel voltak büntethetők. 1936 októberében Himmler létrehozta a Homoszexualitás és az *abortusz* elleni küzdelem *birodalmi* központi hivatalát, amely a birodalom egész területén a homoszexuális férfiak felderítésére és nyilvántartásba vételére szolgált. A felülvizsgált 175. paragrafus életbe lépésével és a Hivatal létrehozásával a büntetőeljárások, elítélések, razzikiák és letartóztatások száma ugrásszerűen megnőtt.

1935 és 1945 között csak a rendes bíróságok közel 100 000 eljárást indítottak a 175. és 175a. paragrafus alapján, és a vádlottak mintegy felét el is ítélték (Zur Nieden 2009, 289). További mintegy 6500 ítéletet hoztak különleges bíróságok, például hadbíróóságok (Grau 2014, 44). 1940-ben Himmler egyébként elrendelte, hogy a bűnügyi rendőrségnek minden homoszexuális férfit, aki egynél több partnert csábított el, "*megelőző fogságba*" kell helyeznie, miután letöltötték börtönbüntetésüket (Bastian 2000, 58). Ezeket deportáltak koncentrációs táborokba, és csak egy kisebbségük maradt életben (BT Drs. 14/2984 (neu) 2000, 1). A történelmi kutatások szerint a homoszexuális férfiak halálozási aránya a táborokban körülbelül 60 százalék volt (Zinn 2018, 319). Pontos adatok azonban még mindig nincsenek.

Az üldözés céljait és logikáját illetően van némi vita². A meleg mozgalmak körében az 1980-as években a "homokausztról" szóló beszédek azt sugallták, hogy a homoszexuálisok teljes kiirtását célozza, hasonlóan a zsidók kiirtására tett kísérlethez. Bár a történelmi kutatók ma már hajlamosak egyetérteni abban, hogy ez nem így volt (Bastian 2000, 87ff.; Grau 2011, 145), vezető náci funkcionáriusok, mindenekelőtt Heinrich Himmler, valóban a homoszexuális férfiak kiirtására szólítottak fel. Célja nem volt más, mint "a nép parazitáinak kiirtása" és "a hajlamos, azaz a járvány központjának eltávolítása a nép testéből" (Himmler idézi Zinn 2018, 295). A homoszexuális férfiaknak azonban csak kis hányadát fogták el és vették őrizetbe (Bastian 2000, 88f.; Grau 2014; Zinn 2018, 304). A tényleges politika inkább a homoszexualitás, mint látható életforma felszámolására irányult, mintsem minden egyes homoszexuális férfi felszámolására. Himmler 1934-től kezdve a kérdést kiemelt prioritássá tette. Számára és más náci vezetők számára a homoszexualitás abnormális, deviáns és beteges volt, a homoszexuálisok pedig idegenek voltak az etnikai közösségtől (*Gemeinschaftsfremde*), a prostituáltakkal, a hajléktalanokkal és a hajléktalanokkal együtt.

---

2 A náci homofóbiáról és a szexualitás faji megkülönböztetéséről lásd Herzog 2005.

emberek, csavargók és mások, akiket "aszociálisnak" vagy "munkaszegénynek" bélyegeznek. Ahelyett azonban, hogy egyszerűen az "aszociálisok" alkategóriájaként kezelték volna őket, a férfi homoszexuálisokat külön célcsoportként képviselték, akiket a felderítés, a nyilvántartásba vétel és a kiirtás kifejezetten aláírt eszközeivel üldöztek. Mi határozta meg a sajátosságát?

A náci homofóbia egyik átható jellemzője a népesedéspolitikával való foglalkozás volt (Pretzel 2002, 25; 34). Ennek szellemében a 175. paragrafus 1935-ös felülvizsgálatának hivatalos indoklása a következőket hirdette: "Az új államnak, amely számban és erőben erős és erkölcsileg egészséges nemzetre törekszik, erőteljesen szembe kell szállnia minden természetellenes szexuális tevékenységgel". (Idézi BT Drs. 14/2984 (neu) 2000, 1) Himmler különösen a népesedéspolitika megszállottja volt, amit többek között az is jelez, hogy a homoszexualitás elleni háborút összekapcsolta az abortusz elleni háborúval (Grau 2011, 40). 1937 februárjában Himmler Bad Tölzben beszédet tartott SS-csoportvezetők előtt, amelyben a homoszexualitás felszámolását indokolta³ és kijelentette, hogy egy-két millió homoszexuális létezésének eltérése azt jelentené, hogy "népünket ez az epidemia tönkreteszi", mert a "szexuálisan alkalmas férfiak hiánya megzavarja Németország nemi gazdaságát és katasztrófává válik" (Himmler idézi Zinn 2018, 291).

A népesedéspolitika iránti érdeklődés azonban nem magyarázza meg, hogy miért csak a homoszexuális férfiak kerültek célkeresztbe. A női homoszexualitást is kiközösítették (Eschebach és Ley 2012; Schoppmann 1997), és természetellenesnek és erkölcsileg egészségtelennek ítélték. A ~~lesz~~ szubkultúra klubjait, folyóiratait és találkozóhelyeit megsemmisítették, de a homoszexuális nőket nem regisztrálták, nem vádolták meg, nem vették őrizetbe és nem gyilkolták meg ~~erősen~~ az azonos neműek tevékenységéért. A férfi homoszexualitás nem jelentett fenyegetést. A férfi homoszexualitást ezzel szemben olyan járványként állították be, amely a *Volksgemeinschaft* és az állam aláásásával fenyegetett. A női homoszexuálisokkal ellentétben a férfi homoszexuálisoknak csábító erőt tulajdonítottak, különösen a fiatalok körében, és ez az erő tette őket olyan veszélyessé (Zur Nieden 2005). A náci ebből azt a következtetést vonták le, hogy az államnak:

... a férfiak közötti azonos nemű paráznaság ellen különösen erőteljesen kell küzdeni, mivel a tapasztalatok azt mutatják, hogy ez járványszerűen terjed, és jelentős befolyást gyakorol az emberek egész gondolkodására és érzéseire.

---

3 Alexander Zinn kutatásai szerint ez volt Himmler legfontosabb beszéde ebben a

80 Biopolitika és történelmi
témában (Zinn 2018, 291).
Igazságosság

érintett körök. (A BT Drs. 14/2984 (új), 2000, 1. számában idézett 1935. évi 175. paragrafus hivatalos indoklása).

Hasonlóképpen, a *Fekete Korps* című SS-újság 1937-ben kijelentette: "Negyvenezer abnormális, akit nagyon jól ki lehetne iktatni az etnikai közösségből (*Volksgemeinschaft*), ha szabadon hagyják, kétmillió ember megmérgezésére képes" (*Das Schwarze Korps* idézi Zinn 2018, 310).

Így a férfi homoszexualitást fertőző betegségnak állították be, amely, ha nem harcolnak ellene erőteljesen, elterjed a férfi lakosság körében. Mint Zinn rámutat, a náci állam nagymértékben támaszkodott a kizárólag férfiakból álló szervezetekre, például az SS-re, és ezeket a szervezeteket úgy képzelték el, mint amelyek különösen sebezhetőek a járvánnyal szemben. Himmler ragaszkodott hozzá, hogy Németország a férfiak állama, és a férfi homoszexualitás miatt az önpusztítás szélén állt (Zur Nieden 2005). E képzeletvilág szerint a férfi homoszexualitás a maga csábító erejével felvértezve titkos közösségeket hozott létre a szervezeteken belül, államot az államban (Zinn 2018, 291f.; 295). Himmler számára mégis az volt a legzavaróbb, hogy a homoszexuális férfiakat puhának, gyengének, gerinctelennek, gyáva és elmebetegnek tartotta, aki hajlamos a teljesítmény (*Leistungsprinzip*) helyett erotikus elvet alkalmazni (Zinn 2018, 292; 294): "A homoszexualitás így minden teljesítményt (*Leistung*), minden haladást (*Aufbau*) ledönt az államon belül, és lerombolja az állam alapjait". (Himmler idézi Zinn 2018, 292)

A "*Leistung*" szót nem könnyű lefordítani angolra. Nemcsak teljesítményt, hanem érdemet és teljesítményt is jelent; így utalhat az eredményekre, de az erőfeszítésre irányuló tevékenységre vagy az eredmények elérésére való képességre is. A *teljesítmény* fogalma tehát a hatékonyság, a produktivitás, a funkcionalitás és az erő fogalmaira utal, és egyszerre utal az eredményekre, a tevékenységekre és a képességekre. Himmler és más náci vezetők számára a férfi homoszexualitás veszélyeztette a *teljesítményelvet*, az erős, erős, egészséges állam alapját. Himmler ezért követelte, hogy az SS homoszexuális tagjait minősítsék le, zárják ki és börtönözzék be. Büntetésük letöltése után koncentrációs táborokba kell őket küldeni, és "menekülés közben agyon kell őket löni" (Himmler idézi Zinn 2018, 292). A férfi homoszexualitást tehát nemi alapú biopolitikai fenyegetésként konstruálták, olyan fertőző betegséggé, amely aláássa mind az államot, mind a *Volksgemeinschaftot* és azok egészségét, erejét és alkalmasságát. Ez a biopolitikai képzelgés motiválta a homoszexuálisok náci üldözését. Mint látni fogjuk, nem szűnt meg 1945-ben, sőt, mind az 1945-ös, mind pedig a folyamatos fejlődését befolyásolta.

a férfi homoszexualitás kriminalizálásának politikája, és közvetve a homoszexuális náci áldozatok kizárása a háború utáni jóvátételi rendszerből.

4.2 Normális üldözés: 175. bekezdés a Szövetségi Köztársaságban

Hetven évvel a rehabilitációs törvény elfogadása előtt, 1957-ben a szövetségi alkotmánybíróság határozatot hozott a férfi homoszexualitás kérdésében. A Bíróság úgy ítélte meg, hogy a büntető törvénykönyv 175. és 175a. paragrafusai nem sértik a személyes szabadság és a törvény előtti egyenlő védelem alkotmányos elvét. Ennek a következtetésnek a fő indoklása az volt, hogy a férfiak homoszexuális cselekedetei sértik az *erkölcsi* törvényt (BVerfGE 6 1957, 1).

A döntés elutasította két, Günther R. és Oskar K. néven említett férfi alkotmányjogi panaszát, akiket 1952-ben a hamburgi kerületi bíróság a 175. és 175a. paragrafus alapján homoszexuális cselekmények miatt ítélte el. A felperesek szerint ezek a paragrafusok 1935-ből származnak, tehát náci jog, és mint ilyenek, összeegyeztethetetlenek az alaptörvénnyel, a nyugatnémet alkotmánnyal. Következésképpen, érvelésük szerint, a 175. és 175a. bekezdést hatályon kívül kell helyezni, és elítélésüket hatályon kívül kell helyezni. Az Alkotmánybíróság azonban mindkét állítást cáfolta; tagadta, hogy a 175. paragrafus náci törvény lenne, azzal az indokkal, hogy az 1935-ös törvény, bár a náci uralom alatt hozták, nem volt tipikus náci törvény. Nem minden, a náci időszakból származó törvényt tekintettek tipikus náci törvénynek. Ezért a bírák arra a következtetésre jutottak, hogy a 175. és 175a. paragrafus fenntartása nem jelentené a náci törvények folytatását, és ennek megfelelően megtagadták a két férfi jogi rehabilitációját.

Fontos, hogy a Bíróság nem foglalkozott a homoszexuálisok sorsával a náci uralom alatt; a bírák egyáltalán nem törekedtek arra, hogy megállapítsák az üldözés tényeit, nem is beszélve a mögötte álló logikáról. Ehelyett hosszasan bizonyították, hogy a férfi homoszexualitás tiltásának hosszú hagyománya van a német jogban, és hogy a náci tiltás ezért csak egy epizód volt a többi között. Az Ószövetségre, a *Constitutio Criminalis Carolinára*, a porosz jogra, különböző más 1871 előtti német állami törvényekre és egyebekre hivatkoztak annak alátámasztására, hogy a férfi homoszexualitás büntetése teljesen normális egy politikai entitás számára. Ily módon a Bíróság végül normalizálta a férfi homoszexualitás kriminalizálását, elhatárolta azt a náci múlttól, és a normális államhatalom gyakorlásának minősítette.

A Bíróság emellett rámutatott arra a tényre, hogy a 175. és 175a. bekezdés nem szerepel az Ellenőrző Tanács 1. számú törvényében.

Ellenőrző Tanács 1945 szeptemberében kifejezetten hatályon kívül helyezett számos náci törvényt és jogszabályt, mivel azok "politikai vagy diszkriminatív jellegűek voltak, amelyeken a náci rezsim nyugodott" (1945. évi 1. számú Ellenőrző Tanács törvény). Nem sorolta fel a Büntető Törvénykönyv 175. és 175a. paragrafusát, sem például az örökletes betegségben szenvedő utódok megelőzéséről szóló törvényt, amely lehetővé tette az erőszakos sterilizációt. Az Alkotmánybíróság tehát arra a következtetésre jutott, hogy a szövetséges erők a 175. és 175a. bekezdést nem tekintették a náci jog sajátosságainak. Végül a Bíróság kimondta, hogy a 175. és 175a. paragrafusokat az Alaptörvény nem érvénytelenítette. A Szövetségi Köztársaság a náci állam jogutódja volt, és mint ilyen örökölte az 1949 előtti időkből származó hatályos törvényeket - kivéve azokat, amelyeket az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek találtak (BVerfGE 6 1957, 20). Sem a Parlament, sem az Alkotmánybíróság nem találta a 175. és a 175a. bekezdést az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek, így azok hatályban maradtak.

Tartalmilag a felperesek azzal érveltek, hogy a férfi homoszexualitás és a női homoszexualitás eltérő kezelése sérti a törvény előtti egyenlőség alkotmányos garanciáját (GG 3. cikk). A Bíróság azonban ezt a kérelmet is elutasította. Az orvosok, pszichiáterek, szociális munkások, rendőrök és törvényszékiek számos szakértői véleményre hivatkoztak, amelyek egyöntetűen megerősítették, hogy a férfi homoszexualitás különbözik a női homoszexualitástól. Az erőszakosok, a tanúvallomások megegyeztek, intenzívebbek, agresszívebbek, vizuálisabbak, promiszkuzívebbek, a házasságtól és a gyermekvállalástól idegenkedőbbek, és nem utolsósorban fertőzőbbek, és így veszélyesebbek a társadalomra (BVerfGE 6 1957, 21ff.). Érvelésük szerint a férfi homoszexualitás fertőző ereje miatt a férfi homoszexualitás elterjedtebb, szorosabban kapcsolódik a nemi betegségekhez, a prostitúcióhoz és a bűnözéshez, és így veszélyesebb a társadalomra nézve. Hacsak az állam nem tesz lépéseket a megfékezésére és ellenőrzésére, akkor a népességből kiszívja az életet, és méretét, erejét, egészségét és erkölcsi állapotát tekintve legyengíti. A fiatalok - ahogyan azt a meghívott szakértők közül többen is állították - különösen kiszolgáltatottak a homoszexuális csábításnak, ezért az államot arra kérték, hogy védje meg a fiatalokat ettől a közvetlen fenyegetéstől.

A személyi szabadság alkotmányos garanciájával kapcsolatban a Bíróság csak annyit mondott, hogy az csak az erkölcsi törvény (*Sittengesetz*) keretein belül érvényes, míg a férfi homoszexualitás egyértelműen sérti az erkölcsi törvényt (BVerfGE 6 1957, 30). A Bíróság tehát kijelentette, hogy a személyes szabadság elvileg alapvető jog, és ugyancsak elvileg a korlátlan személyiségfejlődéshez való jog magában foglalja a szexualitást is, de ez nem vonatkozik a homoszexuális férfiakra. A homoszexuális férfiaktól megtagadták a személyes szabadsághoz és az egyenlő bánásmódhoz való

jogot. A norma az implicit logika szerint csak a "normálisakra" vonatkozik, nem pedig a "normálisakra".

gazdasági
s

a "rendelleneseknek". A bíróság gyakorlatilag megfosztotta a homoszexuális férfiakat alapvető alkotmányos jogaiktól, és ennek következtében társadalmi státuszuktól, megélhetésüktől és életlehetőségeiktől. Ebben az értelemben a homoszexuális férfiak a háború utáni Németországban *homini sacri* (Agamben 1998) voltak: a jog által irányított és alávetett, de jogi státusztól és védelemtől megfosztott emberek. Érvelésének alátámasztására az Alkotmánybíróság az 1927-es büntető törvénykönyv tervezetét idézte:

A jogalkotónak fel kell tennie magának a kérdést, hogy a 175. bekezdés - annak ellenére, hogy alkalmazása nehéz hajókhöz vezethet, és korlátozottan alkalmazható - nem jelent-e olyan akadályt, amelyet nem lehet eltávolítani anélkül, hogy ne sérülne népünk (*unseres Volkslebens*) egészségének és életének tisztasága. [...] Ha ez az aberráció tovább terjed, a nép elfajulásához és erejének csökkenéséhez vezet [...] (BVerfGE 6 1957, 30f.).

Itt láthatjuk, hogy a férfi, és csakis a férfi homoszexualitás biopolitikai fenyegetésként való konstruálása nem a náci politikából ered. A náci tömeggyilkosságok indoklásaként használták, de a konstrukció mint olyan nem a náci rendszerrel keletkezett és nem is ért véget.

Az 1957-es ítélet meghatározta a következő évek alaphangját, és a kérdéssel kapcsolatos jogi és politikai döntések fő hivatkozási alapjául szolgált. Ennek minden kulcselemét megtaláljuk az Adenauer-kormány által 1962-ben előterjesztett büntető törvénykönyv-tervezetben. A tervezetet végül a *Bundestag* elutasította, de tanulmányozásra érdemes, mivel a 175. paragrafus fenntartását motiváló biopolitikai logika kulcselemeit tartalmazza. Elismerte, hogy az azonos neműek tevékenysége mint olyan nem sért semmilyen törvényes jogot vagy érdeket (*Rechtsgüter*). Mindazonáltal - folytatta a tervezet - az államnak joga van büntetni az etikailag megvetendő és szégyenteljes viselkedést, mint például a férfi homoszexualitást. Elvégre a betegség eredendően fertőző volt, és különösen a fiatalok körében terjedt. Következésképpen homoszexuális közösségek alakulnának és szaporodnának a közszolgálatokon és intézményeken belül, mint például a rendőrség vagy a hadsereg, és belülről korrumpálnák ezeket (BT Drs. 4/650 1962, 377). A női homoszexualitásnak nem lenne ilyen burjánzó, közösségépítő, intézményrontó ereje (BT Drs. 4/650 1962, 378). Ezért a kormány arra a következtetésre jutott:

A jogrendnek a jog más területeinél jobban kötelessége a férfi homoszexualitással szemben a büntetőjog erkölcsformáló erejével gátat építeni egy olyan ördögi tevékenység terjedése ellen, amely, ha elharapódná, komoly veszélyt jelentene az emberek életének egészséges és természetes rendjére. (BT Drs. 4/650 1962, 377)

Hiszen a történelmi tapasztalat azt mutatta: "Ahol az azonos neműek paráznsága elterjedt és hatalmas méreteket öltött, ott az eredmény a nép elfajulása és erkölcsi erejének hanyatlása lett" (BT Drs. 4/650 1962, 377).

A 175. és 175a. bekezdések nem csak papíron léteztek, hanem széles körben alkalmazták őket. A büntetőeljárás nagymértékben folytatódott: a szövetségi Re- nyilvánosságban 1945 és 1965 között a 175. és 175. paragrafus alapján mintegy 100 000 vádiratot és több mint 44 000 ítéletet hoztak - ez megközelítette a náci uralom alatti büntetőügyek számát (Zur Nieden 2009, 289). Összehasonlításképpen: a weimari köztársaság tizenöt éve alatt "csak" 9375 elítélésre került sor (Burgi és Wolff 2016, 22). Fontos megjegyezni, hogy nem csak egy elítélés, de még egy vádemelés is pusztító hatású lehet. Az emberek elveszíthetik állásukat és lakásukat; kizárhatják őket a vallási vagy más civil társadalmi szervezetekből. Az öngyógyító csoportok és szubkulturális vagy politikai egyesületek nem voltak megengedettek, így a homoszexuális férfiakat súlyosan megfosztották állampolgári és politikai jogaiktól (Burgi és Wolff 2016, 31).

A 175. és 175a. bekezdés a büntető törvénykönyv 1969-es általános felülvizsgálataig érvényben maradt a Szövetségi Köztársaságban. 1973-ban további felülvizsgálatokkal a büntetendő bűncselekmények listáját a tizennyolc éven felüli férfiak és tizennyolc év alatti fiúk közötti szexuális tevékenységekre csökkentették. A heteroszexuális tevékenységek esetében a beleegyezési korhatár akkoriban tizenhat év volt. Az Alkotmánybíróság 1973 októberében hozott határozatában megerősítette, hogy ez a megkülönböztetett bánásmód alkotmányos, hivatkozva az 1957-es határozatra. A férfi homoszexualitás, ismételte meg, alapvetően különbözik mind a lesbikus, mind a heteroszexuális szexualitástól, ahogy azt 1957-ben több tudományos szakértő is igazolta. A fő indokként ismét azt hozták fel, hogy a fiatal férfiaknak állami védelemre van szükségük a homoszexuális csábítással szemben, amely egyébként elterjedne és károsítaná a személyes életüket és fejlődésüket (Burgi és Wolff 2016, 31).

Az NDK 1968-ban teljesen eltörölte a 175. és 175a. paragrafust, és ezzel - mint Günter Grau rámutat - a német történelemben az első olyan állam volt, amely dekriminalizálta a férfiak közötti, közös megegyezésen alapuló szexuális kapcsolatot (Grau 2011, 154). A Szövetségi Köztársaságban a 175. paragrafus 1994-ig volt hatályban. Kizárólag a német egyesítés és a két német büntető törvénykönyv harmonizálásának szükségessége miatt törölték el (Grau 2011, 157).

A Szövetségi Köztársaság tehát szándékosan fenntartotta az 1935-ös náci törvényt, és megfosztotta a homoszexuális férfiakat alapvető alkotmányos jogaiktól. A főbb állami intézmények azt a biopolitikai konstrukciót vallották, hogy a férfi homoszexualitás ~~van~~ fertőző erő, amely mentális betegségeket, gyengeséget, nemi betegségeket, prostitúciót és bűnözést

fenntartották a náci törvényt, mert osztották az azt megalapozó biopolitikai racionalitást.

A biopolitikai racionalitás e folytonosságának köszönhető, hogy a náci üldöztetés homoszexuális áldozatait kizárták a háború utáni jóvátételből, amint azt a következő oldalakon bemutatom.

4.3 Kitélva a jóvátételből

1945 után a homoszexuális férfiakat gyakorlatilag kizárták a jóvátételből. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan és miért történt ez, meg kell értenünk a nyugatnémet jóvátételi rendszer felépítését, és a normális államhatalom és a kivételes gonoszság közötti beépített különbséget. Ebben a keretben az általam a normalitás sérelmének nevezett jogsértések, mint például a homoszexuálisok üldözése, a szelektív sterilizálás és az "aszociálisok" üldözése, normális állami tevékenységnek minősülnek, nem pedig kivételes rossznak. Amint azt az 1. fejezetben kifejtettük, a normalitás sérülésének fogalma az emberi jogok szisztematikus megsértésére, valamint olyan személyek lealacsonyítására, megbélyegzésére és üldözésére utal, akikről úgy ítélik meg, hogy nem felelnek meg a normalitás, az egészség, az alkalmasság, a termelékenység vagy a közösség számára való hasznosság alapvető normáinak. A normalitás sérülései a kollektív test alkalmasságának, funkcionálisának és termelékenységének megőrzésére és javítására irányuló biopolitikai racionalitást követik, amely racionalitás mint olyan nem korlátozódott a náci rezsimre. A náci biopolitika kivételesen gyilkos volt, de az a biopolitikai racionalitás, amely a normalitás szisztematikus sérüléseire épült, nem volt teljesen idegen a német kormányoktól sem 1945 előtt, sem utána. Valójában az a mód, ahogyan a nyugatnémet bíróságok és kormányok a normalitás ilyen sérülései által érintettek jóvátételi igényeit kezelték, azt mutatja, hogy osztották a mögöttes racionalitást, és teljesen normálisnak tartották például, hogy egy állam megvédje magát a férfi homoszexualitás gyengítő ereje ellen. Ez az alapvető hozzáállás tükröződik a nyugatnémet jóvátételi rendszer felépítésében.

A náci áldozatok számára a Szövetségi Köztársaságban kétféleképpen volt és van lehetőség a kártérítésre: az 1953-as szövetségi *kártérítési törvény* (*Bundesentschädigungsgesetz*, BEG)⁴ és az 1957-es általános törvény a kártérítésről (General Law on

---

4 Az első szövetségi szintű jóvátételi törvény az 1953. szeptember 18-án elfogadott szövetségi kiegészítő törvény (*Bundesergänzungsgesetz*) volt, amely azonban elégtelennek bizonyult, és helyébe a szövetségi *kártalanítási törvény* lépett,

A háború következményei (*Allgemeines Kriegsfolgenesetz*, AKG) és az ennek alapján az 1980-as években létrehozott Hard-ship Alapok. Fontos, hogy csak a szövetségi in- demnifikációs törvény biztosít jogosultságot az elszenvedett *igazságtalanságok* jóvátételére, területi korlátozásokkal.⁵ mivel az AKG célja a háborúval összefüggésben bekövetkezett *kár* megtérítése volt. A ~~jogok~~ jól tudták, hogy a BEG nem biztosít jogot a jóvátételre *minden* náci áldozatnak; ez soha nem is volt deklarált szándékuk (Hockerts 2001). Ezért különbséget kellett tenni aközött, hogy mi az, ami jóvátételre való jogosultságot jelent, és mi az, ami nem. A jogalkotók szándékosan döntöttek úgy, hogy a BEG szerinti jóvátételeket csak a tipikus náci igazságtalanságok esetében teszik elérhetővé, és csak a náci üldöztetés bizonyos formái minősülnek tipikus náci igazságtalanságnak. Ezért a BEG egyértelműen meghatározza, hogy ki minősül a náci üldözés áldozatának, nevezetesen az, akit a náci rendszerrel szembeni politikai ellenállás, vagy faji, vallási vagy ideológiai (*Weltanschauung*) okokból üldöztek (BEG 1. § (1) bekezdés). Ez a meghatározás kizárta a kényszersterilizáció áldozatait, a homoszexuálisokat, az úgynevezett "aszociálisokat", az úgynevezett "hivatásos bűnözőket", a dezertőröket, a kényszermunkásokat és sok más, függetlenül attól, hogy mit szenvedtek el. Még ha deportálás, koncentrációs táborban való fogva tartás, sérülések, csonkítás vagy gyilkosság is érte őket, ezek a cselekmények önmagukban nem minősültek náci üldözésnek. A BEG számára nem az volt a kérdés, *hogy* történt-e üldözés, hanem *az, hogy milyen alapon*. A BEG számára nem a bűncselekmények súlyossága, hanem a mögöttük álló szubjektív indíték volt a döntő különbség (Giessler 1981, 9). Másképp fogalmazva, az 1950-es évek törvényhozói különbséget tettek az üldözés legitim és illegitim indítékai között - ez a különbségtétel azon múltott, hogy ők maguk el tudták-e fogadni azokat, vagy sem.

A homoszexualitás, az örökletes betegségek vagy az aszociális viselkedés visszaszorítására irányuló állami intézkedések *nem számítottak* tipikus náci igazságtalanságnak (Hockerts 2001, 201). Az 1945 utáni jogirodalom kifejezetten indokolta, hogy a BEG alapján kizárják őket a jóvátételből. Végül is, az érvelés szerint a 175. bekezdést nem

---

BEG), amelyet 1956. június 29-én fogadtak el, és amely visszamenőleges hatállyal 1953. október 1-jén lépett hatályba (Szövetségi Pénzügyminisztérium 2019, 10).

5 A törvény az úgynevezett területiség elvén alapul, amely megköveteli, hogy az igénylőknek "térbeli kapcsolatban" kell állniuk a Német Birodalommal. Ez nagyjából a német állampolgárokat és az 1937-es német határokon belül élő személyeket foglalja magában. Nem tartalmazza azokat a személyeket, akik máshol szenvedtek a náci bűnök miatt (Brunner, Frei és Goschler 2009, 25ff.).

faji vagy politikai ellenállás, hanem célszerűségi vagy biztonsági okokból (Burgi és Wolff 2016, 33). A német kormány beleegyezett. Még 1986-ban a szövetségi kormánynak a *Bundestaghoz* intézett jelentése kifejtette:

A homoszexuális tevékenység büntetése a büntetőjogi rendelkezések szerint lefolytatott büntetőeljárásban nem náci igazságtalanság és nem is összeegyeztethető a jogállamisággal. [...] Ezért a jogszerűen lefolytatott büntetőeljárásban hozott és az igazságszolgáltatás szabályos menetében végrehajtott elítélések nem kompenzálhatók szabadságelvonásként. (BT Drs. 10/6287 1986, 40)

Az a tény, hogy a konszenzuális szexualitást üldözték, nem jelentett igazságtalanságot, mert elfogadható okok motiválták - olyan okok, amelyeket a szövetségi köztársaság döntéshozói és jogászai osztani tudtak. Ők is úgy gondolták, hogy a férfi homoszexualitás veszélyt jelent a fiatalságra, hogy fertőző és gyengítő, erkölcsi gyengeséget, testi és lelki betegségeket, prostitúciót és bűnözést okoz. Röviden, osztották a férfi homoszexualitás biopolitikai konstrukcióját, amely aláássa az állam és a társadalom egészségét és alkalmasságát.

A BEG után a háború következményeiről szóló általános törvény (AKG) a jóvátétel második lehetséges útját jelentette. Ezt 1957 novemberében fogadták el, és célja az volt, hogy szabályozza azoknak a követeléseit, akiket a náci rezsim károsított, de a BEG alapján nem jogosultak jóvátételre. Azonban, mint Hans Günter Hockerts megállapítja, az akadályok magasak voltak, a kérelmezési határidők pedig szorosak; ennek eredményeként a BEG-ben nem említett csoportokból származó kedvezményezetttek száma az 1980-as években létrehozott új nehézségi alapok létrehozásáig a nullához közelített (Hockerts 2001, 201). Az 1980-as években létrehozott nehézségi alapok keretében az igénylők egyszeri, 5000 márka összegű támogatásban, vagy különösen súlyos esetekben havi támogatásban részesülhettek. A homoszexuális férfiak sikeres pályázatainak száma azonban még ekkor is elenyésző maradt. 2018. december 31-ig összesen húsz kérelmet nyújtottak be homoszexuálisként üldöztetést elszenvedett személyek, és ezek közül nyolcnak adtak be kérelmet (Szövetségi Pénzügyminisztérium 2019, 29). Összesen öt kérelmet nyújtottak be havi juttatásra, kettőt jóváhagytak (Szövetségi Pénzügyminisztérium 2019, 30).

Összefoglalva, a jóvátételre jogosultak és a jóvátételre nem jogosultak közötti különbségtétel végső soron az új államnak az előbbieket üldözési indítékaihoz való hozzáállásán múltott. A férfi homoszexualitással kapcsolatban a Szövetségi Köztársaság politikai és jogi elitje túlnyomórészt osztotta azt a náci feltevést, hogy a férfi homoszexualitás gyengítő és

fertőző, és így veszélyt jelent az államra és a társadalomra. Számukra a homoszexualitás kriminalizálása és ellenőrzése teljesen ésszerű dolog volt, még akkor is, ha egyes intézkedések, mint például az emberek koncentrációs táborokban való fogva tartása, egyes esetekben indokolatlanul nehézséget jelentettek. A férfi homoszexualitás büntetését motiváló konstrukció lényegében ugyanaz volt, mint a náci államé; ebben a tekintetben a demokratikus állam osztotta a náci állam indítékait, ha nem is egészen annak módszereit.

4.4 Megbánás és vonakodás

Több évtizedes küzdelem után 1994-ben végül eltörölték a 175. paragrafust. A Szövetségi Köztársaság csak ekkor kezdett elhatárolódni a homoszexuálisok büntetésétől, és elismerte, hogy súlyos, orvoslásra szoruló jogtalanságról van szó. Újabb négy év elteltével, 1998-ban a *Bundestag* elfogadta a nemzetiszocialista büntető igazságszolgáltatás során hozott igazságtalan ítéletek megsemmisítéséről szóló törvényt (NS megsemmisítési törvény; NS-AufG), amely minden igazságtalan NS-büntető ítéletet esetenkénti felülvizsgálat nélkül hatályon kívül helyezett. A törvény függeléke azonban, amely meghatározta, *hogy mely* büntetési tételek minősülnek "igazságtalannak", *nem* tartalmazta a 175. és 175a. paragrafust, ami azt jelenti, hogy a 175. és 175a. paragrafus szerinti ítéleteket, akár 1945 előtt, akár utána, nem semmisítették meg ezen a ponton.

Két évvel később, 2000 decemberében a *Bundestag* egyhangúlag elfogadott egy határozatot, amely kimondta, *hogy a* homoszexuális tevékenységek 1945 utáni kriminalizálása az emberi méltóság megsértése volt (BT PLP 14/140 2000). A *Bundestag* bocsánatot kért:

A német Bundestag megerősíti meggyőződését, hogy a náci rezsim homoszexuális áldozatainak becsületét helyre kell állítani. A Német Bundestag sajnálja, hogy a 175. paragrafus nemzetiszocialista változata 1969-ig változatlanul érvényben maradt a Német Szövetségi Köztársaság büntetőjogában. Bocsánatot kér azért, hogy 1969-ig továbbra is büntetőjogi felelősségre vonták a homoszexuális állampolgárokat, akiknek emberi méltóságát, személyes fejlődési lehetőségét és életminőségét súlyosan csorbította a büntetőjogi felelősségre vonás veszélye. (BT Drs. 14/2984 (új) 2000, 2)

A döntésnek azonban nem voltak azonnali következményei a rehabilitáció vagy a jóvátétel szempontjából; a képviselők többsége akkoriban nem volt hajlandó megsemmisíteni a náci bíróságok által hozott ítéleteket, nemhogy a szövetségi bíróságok ítéleteit.

Köztársaság. Az egyik aggály az volt, hogy ez precedenst teremthet a további rehabilitációs kérelmek számára, amint azt Jörg van Essen MdB (FDP) kifejtette:

... 1945 után is szörnyen szenvedtek az emberek az elítélés következményeitől, amelyek messze túlmutattak azon, amit a büntetésnek valójában tennie kellene, nevezetesen az élet minden lehetőségének megsemmisítéséhez, társadalmi kiközösítéshez vezettek. El kell ismernünk, hogy sajnos ez sok más területen is hasonló módon történt. Szörnyen megdöbbenő mondatokat kaptunk [...], amelyek miatt a kezünket a fejünk fölé szorítjuk. Az embereket hétköznapi bűncselekményekért több hónapra börtönbe küldték. Különösen ezen a területen voltak hihetetlenül szigorú ítéletek, mert a Harmadik Birodalom alatt elvetett igazságtalanságnak sok utóhatása volt. Ezért rendkívül nehéz számunkra, mai szemmel nézve, az 1945 utáni időszakot úgy megítélni, hogy azt mondjuk: ezt rossznak nyilvánítjuk; ha egy területen kezdtük el, de nem terjesztettük ki más területekre, akkor nem igazán valósítottuk meg az igazságosságot. Gyanítom, hogy sok olyan terület van, ahol mai szemmel nézve azt kell mondanunk, hogy nem érthetünk egyet az akkori ítéletekkel. (BT PLP 14/140 2000, 13744 A-B)

A tét tehát az az időbeli-szubsztantív elhatárolás volt, amelyet azért emeltek, hogy elválasszák a jelent a múlttól, a jogállamot az igazságtalanság állapotától, a közönséges államhatalmat a rendkívüli gonoszságtól. A parlamenti képviselők többsége még nem tudta rávenni magát, hogy elismerje e határvonal átjárhatóságát, és elismerje, hogy az igazságtalanság számos formája áthaladt rajta, és az új demokratikus rendszerben is tovább működött.

A homoszexuálisokként náci üldöztetést elszenvedett férfiaknak további két évet kellett várniuk arra, hogy 2002 májusában a *Bundestag* végül - a CDU/CSU és az FDP szavazatai ellenében - elfogadja a nemzetiszocialista büntető igazságszolgáltatás során hozott igazságtalan ítéletek megsemmisítéséről szóló törvényt (Burgi és Wolff 2016, 34). E törvény révén azok, akiket a náci állam a 175. és 175a. paragrafus alapján ítélt el, rehabilitációban részesültek, de azok nem, akiket 1945 után ugyanezen törvény alapján ítélték el.

A következő években a zöldek és a parlamenti baloldal ismét kísérletet tettek arra, hogy elérjék az 1945 utáni, közös megegyezéssel elkövetett homoszexuális cselekményekért elítéltek rehabilitációját és jóvátételét (BT Drs. 16/11440 2008; BT Drs. 16/10944). 2009-ben indítványaikat a CDU/CSU, az SPD és az FDP szavazataival elutasították a *Bundestagban*. A CDU/CSU, az SPD és az FDP hajlandó volt megsemmisíteni a náci bíróságok által hozott ítéleteket, de a szövetségi bíróságok által hozott ítéleteket nem, annak ellenére, hogy a *Bundestag*

2000-ben kijelentette, hogy az 1945 előtti és utáni elítélések sértik az emberi méltóságot. Nyilvánvalóan nem az volt a kérdés, *hogy* súlyos emberi jogi jogsértést követtek-e el, hanem az, *hogy ki* követte el.

Az 1945 utáni ítéletek hatályon kívül helyezése ellen szóló érvek elsősorban alkotmányos kérdésekre hivatkoztak. Az ellenzők szerint egy jogállamban a parlament nem jogosult a bíróságok döntéseinek hatályon kívül helyezésére, mivel ez a hatalmi ágak szétválasztásának és a jogbiztonság elvének megsértését jelentené (Senatsverwaltung für Arbeit und Integration und Frauen 2011, 41). A következő évek eseményei azonban megmutatták, hogy ahol van politikai akarat, ott van alkotmányos út is.

4.5 A normalitás sérüléseitől a szexuális kivételességig

2011-ben a berlini szenátus konferenciát tartott, amelyen alternatív véleményt fogalmazott meg az 1945 után homoszexuális tevékenységért elítélt férfiak rehabilitációjával és jóvátételével kapcsolatos alkotmányos kérdésekről. A szenátus olyan érvelést terjesztett elő, amely szerint az 1945 utáni elítélések megsemmisítése valóban alkotmányos (Senatsverwaltung für Arbeit und Integration und Frauen 2011). 2015-ben a Bundesrat határozatot fogadott el, amelyben felszólította a szövetségi kormányt, hogy dolgozzon ki egy új törvényt az 1945 után közös megegyezéssel elkövetett homoszexuális cselekményekért elítélt férfiak rehabilitálására, azzal az indokkal, hogy ezek az ítéletek sértették az emberi méltóságot (BR Drs. 189/15 (Beschluss) 2015).

Ebben a tekintetben meghatározó volt Martin Burgi és Daniel Wolff jogi szakvéleménye is a Szövetségi Diszkriminációellenes Ügynökség nevében az 1945 utáni elítéltek rehabilitációjáról és az alkotmányosság kérdéséről (Burgi és Wolff 2016). A vélemény komolyan vette a jogbiztonsággal és a hatalommegosztással kapcsolatos alkotmányos aggályokat, de azt is tisztázta, hogy az általános megsemmisítés egyiket sem sértené. Az első aggály arra vonatkozott, hogy egy alkotmányos demokráciában sem a kormány, sem a parlament nem avatkozhat bele az igazságszolgáltatás döntéseibe. Ha a parlament a bírósági határozatok egész sorának általános megsemmisítését írná elő, az a hatalmi ágak szétválasztásának megsértését és a jogbiztonság elvének megsértését jelentené. Burgi és Wolff azonban ellentetette, hogy egy ilyen beavatkozás ebben az esetben indokolt lehet, mivel kivételes ügyre vonatkozik. Először is azzal érveltek, hogy a szóban forgó ítéletek egy egyértelműen körülhatárolható személyi kört érintettek, másodsor pedig azzal, hogy e személyek alapvető jogainak kivételesen súlyos megsértését jelentették, nevezetesen

"beavatkozás az egyén magánéletének sérthetetlen magterületébe, amelyet az Alaptörvény 2. cikkének (1) bekezdésében foglalt, az Alaptörvény 1. cikkének (1) bekezdésével összefüggésben a személyiség szabad kibontakoztatásához való alapvető jog biztosít" (Burgi és Wolff 2016, 10).

Noha 1945 után más, ma már nem büntetendő bűncselekményekre, például kerítésre és házasságtörésre vonatkozó elítélések is történhettek, a 175. és 175a. paragrafus alapján elítélt férfiak általános rehabilitációja nem teremtene precedenst, és nem vonná maga után a rehabilitációra vonatkozó további követelések sorát, mivel e jogsértések hatása eltérő volt: "A megbélyegzés és az intenzív társadalmi és társadalmon belüli elnyomás, amelyet túlnyomórészt és jellemzően a StGB 175. paragrafusa alapján elítélt személyek szenvedtek el, ebben a tekintetben páratlan" (Burgi és Wolff 2016, 11).

Végül a kormány és a parlament is elfogadta ezt a megközelítést. 2016-ban Heiko Maas (SPD) szövetségi igazságügyi és fogyasztóvédelmi miniszter bejelentette, hogy a kormány előkészíti az 1945 után, közös megegyezéssel elkövetett homoszexuális cselekményekért elítéltek jogi rehabilitációját és jóvátételét (BMJ 2016). A *Bundestag* 2019. június 22-én egyhangúlag elfogadta a rehabilitációs törvényt.

A rehabilitáció és a jóvátétel hívei támogatást meríthettek az Emberi Jogok Európai Bíróságától, amely 1981-től kezdődően egy sor olyan ítéletet hozott, amelyek elítélték a közös megegyezésen alapuló homoszexualitás kriminalizálását (Johnson 2013). A Bíróság nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a homoszexualitás emberi jogi kérdéssé váljon, különösen a magánélethez, a szabad véleménynyilvánításhoz és a megkülönböztetésmentességhez való jogra hivatkozva, ahogyan azt az Emberi Jogok Európai Egyezménye rögzíti. A Bíróság által kidolgozott új megközelítés a szexualitásnak mint "az emberi személyiség alapvetően magánjellegű megnyilvánulásának" (Johnson 2010) fogalma körül forgott. Ezekben a határozatokban a szexualitás az emberi élet alapvető és elidegeníthetetlen aspektusává vált, amely elválaszthatatlanul kapcsolódik az intimitáshoz és az identitáshoz, és mint ilyen értékes és állami védelemre érdemes. A konszenzusos homoszexualitás többé már nem erkölcsi kérdés vagy az államra jelentett veszélyt, hanem a magánélet kérdése volt. A homoszexualitásnak az állam erejét aláásó, régebbi, biopolitikai felfogása átadta helyét egy liberális-expresszivistá felfogásnak, amelyben a homoszexualitást egyéni életmódnak tekintették, amely lehetővé teszi a saját autentikus személyiség kifejeződését. A 2000-es években ez az új keret egyre inkább teret nyert a német politikában is. A férfi homoszexualitás a betegségek biopolitikai regiszteréből a személyiség pszichológiai regiszterébe került, és a meleg férfiak személyes identitásának központi elemévé vált, ahogy Dilek Kolat berlini szenátor kijelentette: "A 175. paragrafus fenyegeti

meleg férfiak személyiségének, szexuális identitásának magját" (Senatsverwaltung für Arbeit, Integration und Frauen 2011, 6).

A homoszexualitásnak mint a személyiség alapvető elemének és így a személyi szabadsághoz való jog által védettnek a felfogása képezte a rehabilitációs törvény indoklásának alapját (BMJ 2016, 1). Bár az a nézet, hogy a homoszexualitás a magánélet és nem a büntetőjog tárgya, addigra már eldőlt, mégis kivételes lépés volt, hogy a *Bundestag* elítélte saját korábbi törvényét, megsemmisítette annak következményeit és jóvátételt ítélt meg, arra hivatkozva, hogy az alkotmányellenes volt. Ezért, ahogyan Sabine Sütterlin-Waack MdB (CDU/CSU) a *Bundestag* plenáris vitájában helyesen kijelentette: "Ma egy egyedülálló és példa nélküli jogpolitikai folyamatot zárunk le, amellyel bizonyos értelemben új alkotmányos területre lépünk" (BT PLP 18/240 2017, 24606D).

Valójában a német parlament először fogadott el egy törvényt, amelyben sajnálkozását és jóvátételét fejezte ki a náci politika folytatása miatt. A kivételes önkritika gesztusával az állam nem csak elődje hibáitól, hanem saját hibáitól is elhatárolódott. Elismerte, hogy saját demokratikus intézményei súlyos emberi jogi jogsértéseket követtek el, amelyek csak mértékükben különböztek a náci állam jogsértéseitől. Elismerte, hogy csak fokozatos különbség van a normalitás és a kivételes rossz állapota között. A mai napig a náci áldozatok egyetlen más csoportja sem kapott hasonló gesztust.

Azt mondhatnánk, hogy a 175. paragrafus esetében a folytonosság a leginkább érezhető, mivel itt *ugyanaz a politika* folytatódott; az embereket ugyanazzal a törvénnyel vádolták, gyózték meg és börtönözték be, és ugyanannak a törvénynek a segítségével tették tönkre az életüket. Ez igaz, de a háború utáni német állam is tovább működtette a munkaházakat, évtizedekig fenntartotta a sterilizációs ítéleteket, megtagadta az áldozatoktól a repa- rációt és a rehabilitációt, és ezeket a kizárásokat orvosi, biztonsági vagy célszerűségi okokra hivatkozva indokolta. Az állam elhatárolódhatott volna ezektől a döntésektől, de nem tette. A homoszexuálisok üldözése esetében az állam valójában szakított az üldözés eredeti indítékaival, más esetekben viszont nem. 2017-ben a német állam már nem osztotta azt a biopolitikai indítékot, amely a férfi homoszexualitás kriminalizálását oly sokáig vezérelte. Ez az indíték összeegyeztethetlenné vált a jelenlegi állam politikai identitásával. A férfi homoszexualitásnak mint az állam és a társadalom egészségét, erejét és teljesítményét fenyegető veszélynek a biopolitikai konstrukcióját többé nem idézték fel: halott volt. Ehelyett, ahogyan az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéleteiben is, a homoszexualitást úgy fogalmazták meg, mint egy olyan kérdést, amely

az intimitás, a magánélet és a személyes fejlődés. Ebben a tekintetben az uralkodó diskurzus szerint a szexualitás az emberi tevékenység egy különleges, sajátos, kivételes aspektusa volt, amely szorosan összefüggött az egyén személyiségének lényegével. Éppen a szexualitásnak mint a magánélet és a személyes lét alapvető magjának az eszméje tette lehetővé, hogy a kormány a 175. és 175a. paragrafus szerinti elítéléseket megsemmisítse anélkül, hogy precedenst teremtené az esetleges további perek számára.

A szexualitás, a magánélet és az autentikus szubjektivitás ilyen artikulációjának köszönhetően a homoszexualitás ügyét el lehetett különíteni az 1945 utáni állami jogsértések bármely más lehetséges területétől. Ahogy Paul Johnson (2010) az Emberi Jogok Európai Bírósága esetében kimutatta, a homoszexualitás emberi jogi kérdésként való újraértelmezését egy "igaz, hiteles és kon- genitális énnel" rendelkező "európai homoszexuális szubjektum" megalkotása kísérte, sőt tette lehetővé (Johnson 2010, 72). Ugyanez az értelmezési lépés lehetővé tette a német kormány számára, hogy eloszlassa azokat az aggodalmait, amelyek szerint a homoszexuálisok általános rehabilitációja más csoportok további rehabilitációs követeléseinek sorozatát indíthatja el. A homoszexualitásnak a személyiség belső, sérthetetlen magjához való kötése lehetővé tette a törvényhozók számára, hogy ezeket a rehabilitációs igényeket elhatárolják a lehetséges másoktól, és elfogadható kivételt képezzenek az igazságszolgáltatásba való be nem avatkozás általános szabálya alól. Ami egyfelől az azonos neműek tevékenységének normalizálásaként jelenik meg, az másfelől egyfajta szexuális kivételezettséget feltételez, amely a szexualitást a személyes élet alapvetően privát aspektusává teszi. A szexualitás és a magánélet új megfogalmazása lehetővé tette az indokolt és az indokolatlan jóvátételi igények közötti határvonal újrarajzolását, és védelmet nyújtott az államnak a további jóvátételi igények esetleges lavínájával szemben. Ezzel kapcsolatban Sabine Sütterlin-Waack MdB (CDU/CSU) kifejtette, hogy az állam valóban más esetekben is alkalmazta a náci jogot, például a házasságtörés és a házasságközvetítés esetében, és ez jelentős nehézségeket okozott, de "sem a házasságtörés, sem a házasságközvetítés nem jelent tömeges beavatkozást a saját magánélet alakításához való személyes jog központi területére" (BT PLP 18/240 2017, 24608A).

A homoszexualitás így politikai ügyből magánügy lett, az államot és a társadalmat fenyegető veszélyből értékes, védelmet érdemlő erőforrássá vált. 2017-ben ez inkább erőforrás, mint fenyegetés a társadalomra nézve. Ennek megfelelően az állami védelem tárgya már nem az állam és a társadalom erkölcsi és fizikai egészsége, hanem az ~~egyén~~ személyiség egészséges fejlődése. Egy spekulatívabb megjegyzéssel hozzátehetnénk, hogy a személyiségfejlesztés kulcsfontosságú erőforrássá vált egy olyan állam számára, amely egyre inkább

olyan emberi képességekre támaszkodik, mint a tudás, a kreativitás és az intelligencia. A férfi homoszexualitás új, individualista, személyre szabott változata nem politikai erő, amely megfosztja a társadalmat és az államot erejétől és termelékenységétől, hanem maga az erő és termelékenység forrása. A homoszexuális férfiak többé nem közellenségek; többé nem ők azok, akik ellen "nekünk" meg kell védenünk a fiatalságunkat, az államunkat és a társadalmunkat. A többiek most inkább a többi államot jelentik, amelyek a homoszexuálisokat közellenségnek nyilvánítják, amint azt Gudrun Zollner MdB (CDU/CSU) kijelentette:

De társadalmunk jelzést is küldünk. Németország fellép a diszkrimináció és a kirekesztés ellen. Szeretnénk pozitív jelzést küldeni a nemzeti határainkon túlra is, olyan országokba, ahol a homoszexualitás még mindig erősen kiközösített. (BT PLP 18/240 2017, 24612 C)

A rehabilitációs törvény tehát egy üzenet a világnak: Nézzte: Németország liberális, modern, demokratikus állam; erejét polgárai szexuális önkifejezéséből és személyes fejlődéséből meríti. A homoszexualitás már nem járvány, hanem életforma, amely tökéletesen összeegyeztethető a jelenlegi állam erkölcsi, társadalmi és politikai rendjével.

4.6 Következtetés

Miért nem kapott jóvátételt szinte senki a homoszexuálisok náci üldözésének áldozatai közül, míg a 175. paragrafus 1945 utáni áldozatai megkapták? Igaz, ez a fejezet nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy 1945 és 2017 között ki milyen harcokat folytatott és hogyan - vagy hogy egyes harcok miért voltak sikeresebbek, mint mások. Itt csak arra tudok rámutatni, *hogy mi* volt az, ami megváltozott.

A náci üldöztetés homoszexuális áldozatai azért maradtak ki a háború utáni jóvátételi rendszerből, mert az új, demokratikus állam igazságszolgáltatási és politikai elitje osztotta a nácik üldözési indítékait. Lehet, hogy nem vették át a náci módszerek teljes skáláját (bár a 175. paragrafussal fenntartották e módszerek kritikus részeit), de osztották azt a logikát, amely a homoszexuális férfiakkal szembeni náci politikát motiválta. Ezt az érvelést nem a nácik találták ki, hanem legalább a weimari köztársaság idejére nyúlik vissza. A nácik, elsősorban Himmler, ezt egy hatalmas biopolitikai téveszmévé fejlesztették, amely a következő feltételezésekből állt össze: minden azonos nemű szexualitás természetellenes és szégyenletes, de a férfi homoszexualitás különösképpen.

rendkívül gonosz, gyengítő és agresszív; olyan, mint egy járvány, amely, ha nem lépünk fel ellene határozottan, terjedni fog, és károsítja az emberek egészségét és erkölcsi érzékét. Ez promiszkuitást, prostitúciót és bűnözést okoz, és ezáltal károsítja a társadalmat. Ez nem veleszületett tulajdonság, hanem nagyrészt a csábítás, az utánzás és a megszokás által kiváltott, szerzett viselkedés. E feltételezés szerint a fiatalok különösen érzékenyek. Ezen túlmenően a homoszexuális férfiak hajlamosak arra, hogy titkos azonos nemű közösségeket hozzanak létre a meglévő intézményeken belül, ami különösen sebezhetővé teszi a férfiak államának központi intézményeit - a rendőrséget és a hadsereget. A homoszexuális közösségek előbb-utóbb aláássák a meglévő intézményeket, és a férfi homoszexualitás ördögi és gyalázatos jellegéből adódóan az állam erejét és teljesítményét (*Leistungsfähigkeit*) is elszívják. Ismét láthatjuk, hogy a náci biopolitika nem volt szükségszerűen biológus; gyilkos ereje nem függött a biológia-alapú ismeretelmélettől.

Ez a biopolitikai konstrukció nem szűnt meg 1945-ben. 1957-ben az Alkotmánybíróság, 1962-ben pedig az Adenauer-kormány a büntető törvénykönyv tervezetében aktívan megerősítette. A Szövetségi Köztársaság elitje fenntartotta a náci törvényeket, amelyek emberek tízezreinek deportálására, fogva tartására, megalázására és megölésére szolgáltak, mert ezek az elitek továbbra is hittek abban az indoklásban, amely ezeket az atrocitásokat motiválta. Ugyanezen okból a homoszexuális náci áldozatoknak nyújtott jóvátételt is megtagadták. A nyugatnémet jóvátételi rendszer olyan elveken alapult, amelyek a jóvátételi igények számának térbeli, időbeli és tartalmi korlátozására irányultak: a területiség elve, az 1933 és 1945 közötti időszakra való korlátozás, valamint a náci üldöztetés áldozatának meghatározása: politikai ellenzékiiség, faji, vallási vagy ideológiai okokból üldözött személy. Minden jóvátételi rendszer különbséget tesz aközött, hogy mi az, ami érvényes jogosultságot jelent a jóvátételre, és mi az, ami nem. Ebben az esetben a különbségtétel végső soron az elkövetők indítékaira vonatkozott; csak a tipikus náci indítékon alapuló atrocitások és jogsértések alapozhatnak meg újabb jogosultságot. Ezzel szemben a náci rendszeren időbeli, politikai-földrajzi és/vagy tartalmi értelemben túlmutató motívumok, például olyanok, amelyek időben távolabbra nyúlnak vissza, más országokban is működőképesnek bizonyultak és/vagy összhangban vannak a jelenlegi állam uralkodó elitjének motívumaival, eleve kizárásra kerülnének. A múltbeli és jelenlegi elit közös indítékai közé tartozott például a kommunizmus elleni harc, valamint az állam és a társadalom erejét és termelékenységét aláássó biopolitikai fenyegetések és terhek (mint például a mentális betegségek, a fogyatékoság, a hajléktalanság és a férfi homoszexualitás) elleni küzdelem. A háború utáni jóvátételi rendszeren belül,

A normalitás sérülései, mint például az "aszociálisok", a mentálisan betegnek vagy fogyatékosnak minősített emberek, illetve a férfi homoszexuálisok üldözése nem jelentett jóvátételre való jogosultságot, mert és amennyiben a háború utáni politikai és jogi elit ténylegesen osztotta a náci indítékait ezen emberek üldözésére. 1945 után nem folytatták a táborrendszert, nem alkalmazták a náci sterilizációs törvényt az emberek sterilizálására, nem ölték meg embereket azért, mert mentálisan betegek vagy homoszexuálisok voltak, de elvben osztották azt a felfogást, hogy ezek az emberek veszélyt vagy terhet jelentenek a társadalomra, amit meg kell fékezni. A homoszexualitással kapcsolatban az új állam a náci politikát döntő pontokon egyenesen folytatta.

Ebben az esetben azonban az állam az eddigi legegységesebb szakítást hajtotta végre a korábbi politikával, amikor elismerte, hogy ez a folyamatosság szisztematikus emberi jogi jogsértést jelentett, amely orvoslást igényel. Ezt a szakítást a korábbi politikai logika felbomlása tette lehetővé: a férfi homoszexualitást többé nem tekintik biopolitikai fenyegetésnek. A bűnözés, a klubok és a titkos közösségek alvilágából a személyiség magjába költözött, ahol a személyes fejlődés, az önkifejezés és a növekedés lényeges elemét képezi; ez az elmozdulás a mai, modern liberális államnak leginkább megfelelő értékeket képviseli. A szexuális identitás szabad kifejezésének lehetőségét - legyen az homoszexuális vagy nem homoszexuális - ma inkább a termelékenység és a teljesítmény forrásának, mint veszélyének tekintik, és így tökéletesen összeegyeztethető a liberális állam társadalmi, erkölcsi és politikai értékeivel. Nem történt megfelelő önkritika és elismerés az "aszociálisakkal" vagy azokkal szemben, akiket erőszakkal sterilizáltak. Ami az utóbbit illeti, a jelenlegi állam hivatalosan soha nem ismerte el és nem fejezte ki sajnálatát amiatt, hogy hosszú éveken keresztül megtagadta a rehabilitációt és a jóvátételt az áldozatoktól azzal az indokkal, hogy nem ítélte vagy nem ítéli el az elkövetők indítékait.

5 A marginális igazságszolgáltatás: az "aszociálisok" üldözésének feldolgozása

---

1933 és 1945 között férfiak és nők, fiúk és lányok tízezreit bélyegezték meg és üldözték úgynevezett "aszociálisokként". Megbízható számok még ma sem állnak rendelkezésre (Hörath 2017, 11). Heinrich Himmler 1943 októberében egy beszédében azzal dicsekedett, hogy 70 000 "aszociális" és "hivatásos bűnözőt" tartottak addig koncentrációs táborokban fogva (Hörath 2017, 319; WD 2016, 15). A *Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten* adatai szerint 1945-ig több mint 11 500 személyt tartottak fogva "aszociális" vagy "munkaszegény" személyként a Sachsenhauseni koncentrációs táborban, akik közül 2600-an ott haltak meg, és mintegy 9 173-an voltak fogva Dachauban (WD 2016, 16). Ezen kívül Monika Grütters államtitkár nemrégiben kelt levelében a flossen-bürgi koncentrációs táborban 1680 "aszociális" személyt tartottak fogva, akik közül 204-en ott haltak meg, Bergen-Belsenben 250 személyt, akik közül legalább 38-an haltak meg, és Neuengamme-ban legalább 1196 személyt, akik közül legalább 230-an nem éltek túl a táborot. Amint Anne Alex, az *Arbeitskreis Marginalisierte - gestern und heute* civil társadalmi kezdeményezés képviselője rámutat, ezek a számok nem tartalmazzák mindazokat, akiket munkásotthonokban, munkakolóniákban, "koldustáborokban" (koldustáborokban), büntetés-végrehajtási intézetekben, ifjúsági táborokban vagy pszichiátriai intézményekben tartanak fogva, sem azokat, akiket a rendőrség bebörtönzött vagy kényszermunkára ítélte, mert hajléktalanok, "munkakerülő", prostituált, csavargó vagy más módon "aszociálisnak" minősültek vagy minősülnek (Alex 2015, 33; WD 2016, 15). Nem tudjuk, hány embert öltek meg ezekben az intézményekben. Fontos azonban látni, hogy a náci uralom alatt nem volt egyértelmű meghatározása az "aszociális" kategóriának, és ez a kategória átfedésben volt más kategóriákkal. Az "aszociális" magatartás miatt őrizetbe vettek között sokan voltak, akiket cigánynak, zsidónak, homoszexuálisnak, elmebetegnek vagy fogyatékosnak is bélyegeztek. Ezekben a náci áldozatokban kevés közös volt, kivéve, hogy nem feleltek meg a náci normáknak, amelyek szerint a német népközösség (*Volksgemeinschaft*) produktív, jól beilleszkedett tagjának kellett lenniük.

A Német Szövetségi Köztársaságban a náci uralom alatt "aszociálisként" üldözöttek az úgynevezett "elfelejtett áldozatok" kategóriájába tartoznak, amely kifejezés az 1980-as években született és azokat a náci áldozatokat jelöli, akik az 1953-as szövetségi kárpótlási törvény (*Bundesentschädigungsgesetz*, BEG) értelmében nem részesültek jóvátételben. Az "elfelejtett áldozatokat" azonban soha nem "kapták meg", hanem tudatosan kizárták őket a háború utáni jóvátételi politikából. A (nyugat)német jóvátételi politika számára nem az volt a döntő, hogy ki mit szenvedett el a náci államtól, hanem az, hogy milyen okból. Nem számít tipikus náci igazságtalanságnak az az üldözés, amely azon az alapon történik, hogy valaki nem felel meg az egészségre, alkalmasságra, szexuális életmódra, termelékenységre vagy hasznosságra vonatkozó náci normáknak. Ebben a fejezetben amellet fogok érvelni, hogy az úgynevezett "aszociálisok" még ma is különösen marginális státuszban vannak a németországi történelmi igazságszolgáltatási politikában, még az "elfelejtett áldozatok" más csoportjaihoz képest is. Ma Berlinben hivatalos, államilag támogatott emlékművek vannak a homoszexuálisok, a szintik és romák, valamint az "eutanázia" program áldozatainak, és a *Bundestag* hivatalosan is náci igazságtalanságnak minősítette a náci sterilizációs és "eutanázia" programot, valamint a homoszexuálisok per-secutionját. Az "aszociálisok" náci üldözésének áldozatai ezzel szemben nem kaptak hivatalos bocsánatkérést, és nincs államilag támogatott emlékhely vagy történelmi emlékhely, amely megemlékezne szenvedéseikről. A fejezet azt vizsgálja, hogy a szövetségi köztársaság hivatalos állami politikája hogyan foglalkozott az "aszociálisok" náci üldöztetésével, és milyen kárpótlási és megemlékezési intézkedéseket tett - vagy nem tett. Azzal érvelek, hogy a hivatalos német politika nagyrészt elmulasztotta azonosítani és szembesülni az üldözés e típusának jellegzetes vonásaival, nevezetesen azzal, hogy az áldozatokat a náci termelékenység, a gazdasági hasznosság és a társadalmi konformizmus normái szerint célozták meg. Ez tehát egyfajta üldözésként értelmezhető, amely a kollektíva, jelen esetben a *Volksgemeinschaft* életerőinek fokozására irányuló biopolitikai racionalitáson alapul, a rendezett, hasznos és produktív életek előmozdítása és támogatása, valamint a haszontalan, nem produktív vagy már nem produktív életek megszüntetése révén. A Szövetségi Köztársaság a náci bűnök mögött meghúzódó egyes motivációkat a saját normatív alapjaival összeegyeztethetetlennek nyilvánította, másokat pedig nem. A rendezett, hasznos, produktív életre nem hajlandónak találták fegyvelmezésének és számuk csökkentésének motivációja *nem* tartozott az összeférhetetlenek közé, nem volt olyan, amely súlyos történelmi igazságtalanságot jelentett, és így megkövetelte, hogy jóvátétel.

Ez a fejezet a *Bundestagot* a Német Szövetségi Köztársaság történelmi

igazságszolgáltatási politikájának kulcsfontosságú helyének és szereplőjének tekinti, mivel a *Bundestag* az egyetlen, közvetlenül a nép által választott szövetségi alkotmányos testület. Ez nem csak a

testület, amely elfogadhat vagy elutasíthat jogi kárpótlási programokat, vagy rövid úton érvénytelenítheti a náci bírósági ítéleteket, de elítélheti a náci bűnöket és hivatalos bocsánatkérést is megfogalmazhat a nép nevében. A *Bundestagnak* tehát megvan a hatalma ahhoz, hogy valóban történelmi igazságot tegyen - vagy ne tegyen. Ezért az "aszociálisok" üldözésével kapcsolatos tevékenységére fogok összpontosítani.¹

A fejezet a következőképpen szerveződik. Először is, a történelmi igazságosság performatista szemléletét javaslom, és azt kérdezem, hogy a politikai döntéshozók valójában mit tesznek, amikor "igazságot szolgáltatnak" a múltban elkövetett állami sérelmek áldozatainak, például jóvátételi rendszerek, bocsánatkérések vagy megemlékezési gyakorlatok formájában. Ebből a nézőpontból azt állítom, hogy a történelmi igazságosság politikái olyan performatív aktusok, amelyek szükségszerűen összekapcsolják a múltat, a jelent és a jövőt sajátos módon. Másodszor, röviden utalok a történelmi háttérre, hogy rámutassak, milyen jogértésekről van szó, amikor az "aszociálisok" üldözéséről beszélünk. A harmadik fejezet a nyugatnémet jóvátételi rendszer felépítését vázolja fel, és kifejti, hogy milyen értelemben zárták ki az "aszociálisakat". Negyedszer a *Bundestagban* és a *Bundestag* által az "aszociálisok" üldöztetésének feldolgozására irányuló tevékenységeket és a kormány erre vonatkozó válaszait vizsgálom. A fejezet arra a következtetésre jut, hogy az "aszociálisok" náci üldözésének áldozataival szembeni történelmi igazságtétel a német politikában marginális maradt. Sem a *Bundestag*, sem a szövetségi kormány nem hozott hivatalos aktust, amely pontosan meghatározta volna, hogy mi volt a hiba az "aszociálisok" üldözése során, és hogy ennek következtében mi nem ismétlődhet meg. A náci igazságtalanság e típusát illetően a Szövetségi Köztársaság nem szakított egyértelműen a múlttal.

Az "aszociálisok üldözése" kifejezést fogom használni, bár ez legalább két szempontból problematikus. Először is, az "üldözés" kifejezést németül többnyire a vallási, etnikai vagy politikai kisebbségek ellen az állam által elkövetett vagy elnézett tömeges erőszakos cselekményekre használják. Ebben az esetben azonban nem volt semmilyen csoport, legyen az vallási, etnikai vagy politikai. Másodszor, az "aszociálisok" kifejezés használata a náci kifejezés átvételét jelenti. A fekete háromszöggel jelölt táborokban lévő foglyokra utal; ez a háromszög és a gyakorlat.

---

1 Források: törvénytervezetek, parlamenti indítványok, parlamenti meghallgatások, plenáris ~~ülések~~ a kormányhoz írásban benyújtott kérdések vagy plenáris ülésen megvitatandó kérdések, a kormány válaszai ezekre, valamint a kormány által a *Bundestagnak* nyújtott információk. A dokumentumok a *Bundestag* elektronikus archívumában, a <http://pdok.bundestag.de/> címen érhetők el. Érdekes módon az

"Asozialenverfolgung" keresés nem hozott eredményt. 5 Marginális a
"Homosexuellenverfolgung" keresés 28 találatot hozott (2017. június 12-én).
gazsagossag

tások, amelyek oda vezették őket, amelyek együttesen alkotják az "aszocial" kategóriát, semmi más. Ezért az "aszociálisok üldözése" kifejezést fogom használni a náci gyakorlat rövidítéseként arra a náci gyakorlatra, hogy embereket megbélyegeztek, deportáltak vagy fogházakban, munkásotthonokban vagy koncentrációs táborokban tartottak fogva, és végül megölték őket azon az alapon, hogy hajléktalannak vagy munkakerülőnek, csavargónak, koldusnak vagy prostituálnak minősítették őket, vagy más módon nem feleltek meg a náci normáknak, amelyek szerint a *Volksgemeinschaft* értékes tagjainak kell lenniük.

5.1 Németországi modell?

A Szövetségi Köztársaságot gyakran dicsérik a "múlt feldolgozásának" mintaképeként (Wolfrum 2009). Timothy Garton Ash szerint a "múltidézés" 1989 óta valóságos iparággá vált, és Németország világszinten vezető szerepet tölt be (Garton Ash 2002, 32). A háború utáni Németország - gyakran mondják - olyan módon nézett szembe náci múltjával, amely modellként szolgálhat más országok számára, amelyek szintén nagymértékű emberi jogi jogsértéseket követtek el a múltban (Buruma 1994; Cunningham 2004). Ennek jegyében a német kormány régóta dicséri magát példaeértékű jóvátételi politikájáért: "Összességében a *Wiedergutmachung* egyedülálló történelmi teljesítménynek tekinthető, amely a náci áldozatok nemzeti és nemzetközi szervezetei részéről is elismerést kapott". (BT Drs. 10/6287 1986, 11)

Ugyanakkor az is igaz, hogy a német *Aufarbeitung* és *Wiedergutmachung* politika sokáig kizárta a náci áldozatok számos csoportját, akikre az 1980-as évek elején megjelent az "elfelejtett áldozatok" kifejezés, amely azokra vonatkozott, akik a náci üldöztetés szisztematikus elszenvedői voltak, de a BEG értelmében nem voltak jogosultak ~~kárpótlásra~~ kárpótlásra. Ez vonatkozik a kényszermunkásokra, a romákra és szintikre, a homoszexuálisokra, a kényszersterilizáltakra és az úgynevezett "eutanáziaprogram" során megöltekre. Az "aszociálisok" az "elfelejtett áldozatok" közül a leginkább "elfelejtett" áldozatok közé tartoznak. Míg az "eutanázia", a kényszersterilizálás és a homoszexuálisok üldözésének áldozatai hivatalos bocsánatkérést kaptak a német kormánytól, addig történt hivatalos bocsánatkérés vagy megemlékezés azokról, akiket megbélyegeztek, deportáltak, bebörtönöztek, dologházakban vagy koncentrációs táborokban tartottak fogva, vagy végül megöltek, mert állítólag munkakerülők, hajléktalank, koldusok voltak,

prostituáltak vagy egyszerűen csak "aszociálisnak" minősülnek.² Az utóbbi években Németországban gombamód szaporodtak a náci áldozatokra való megemlékezés kezdeményezései, de - a parlamenti baloldali frakció néhány elszigetelt törekvésétől eltekintve - ezek mind a civil társadalomból származnak, nem pedig a *Bundestag*ból vagy más kormányzati szervekből. Röviden, ez a fajta üldözés még mindig marginális szerepet játszik a múltbeli német politikában, és a hivatalos politika alig foglalkozott az ezt alátámasztó logikával.

5.2 Igazságot tenni - vagy nem. A történelmi igazságosság performatív politikája

A német emlékezeti diskurzusban a nem faji vagy politikai, hanem társadalmi üldöztetést elszenvedett embereket gyakran a *gesellschaftliche Randgruppen*, angolul marginális csoportok szociológiai kifejezéssel illetik (pl. Tümmers 2009). A *marginális csoportok* diskurzusa azonban itt problematikus, mivel a célcsoport ontológiai elsőbbségét feltételezi; azt sugallja, hogy e "csoportok" létezése megelőzi a megbélyegzés és az üldözés gyakorlatát, mint például a begyűjtés, az intézményesülés, a fogva tartás, a bebörtönzés és a gyilkosság. A célcsoportot azonban valójában ezeken a gyakorlatokon keresztül hozták létre. Nem létezett ilyen "csoport", amíg az állami szereplők nem kezdtek ~~küzd~~ küzdeni normális és abnormális, megfelelő és deviáns, alkalmazkodó és alkalmazkodási zavarokkal küzdő, egészséges és kóros, produktív és nem produktív, felsőbbrendű és alsóbbrendű, értékes és értéktelen emberkategóriák között. A jótéteti politikák kontextusában a *marginalizált csoportok* fogalma elhomályosítja azt a kérdést, hogy mikor, hogyan és kik alkottak meg bizonyos kategóriákat az üldöztetés céljaira, és hogy ezek a kategóriák 1945 után hogyan érvényesültek a jótéteti politikában. Nem annyira azt próbálom megmagyarázni, hogy az "aszociálisok" miért maradtak ki a jótéteti és megemlékezési politikákból, hanem azt, hogy ez mit jelent. A középpontban az áll, hogy mit tesznek a politikai döntéshozók, amikor elfogadják vagy újraszabályozzák a történelmi igazságosság politikáját. A történelmi igazságosság politikáján olyan politikákat értek, amelyek önkritikusan foglalkoznak a nemzet saját múltjával. A történelmi igazságosság politikája ebben az értelemben magában foglalhat politikai jótéteti programokat, hivatalos bocsánatkéréseket, hivatalos emléknapokat, államilag támogatott emlékműveket, bizottságokat és egyéb intézkedéseket.

104 Biopolitika és történelmi

2 A fejezet egy 2017-ben írt cikk alapul. 2020-as frissítésről lásd a végén található igazságság
kiegészítést.

kutatási programok vagy kutatási programok. Így a történelmi igazságosság politikái, ahogy Ludi Reg- ula (2005) megállapítja, elkerülhetetlenül performatív megkülönböztetéseket tesznek: a jóvátételre vonatkozó jogos és jogtalan követelések, a "megérdemelt" és a "nem megérdemelt" áldozatok, az elítélendő visszaélések és az államhatalom igazolható aktusai, a megemlékeznivalók és a felejtendő dolgok között. Erre építve azt javaslom, hogy a történelmi igazságosság politikáját performatív aktusokként kellene megközelíteni, ahogyan a bocsánatkérés teoretikusai is performatív aktusokként értelmezik a bocsánatkérést (Lazare 2004; Tavuchis 1991). Ebből a szempontból a bocsánatkéréshez bizonyos elemek szükségesek: a sértés, a sértett és az elkövető azonosítása, a felelősségvállalás a sértésért és az általa okozott szenvedés elismerése. A bocsánatkéréssel az elkövetők elismerik, hogy megsértettek egy alapvető erkölcsi vagy jogi normát vagy elvet, vagy egy korábbi társadalmi szerződést a sértettel. Ezzel az elkövető egyidejűleg megerősíti e normák, elvek, szerződések vagy ígérek érvényességét, és kifejezetten vagy hallgatólagosan ígéretet tesz arra, hogy nem sérti meg azokat többé. A nyilvános bocsánatkérés esetében az állam az, aki felelősséget vállal a bűncselekményért. Ebben az esetben döntő fontosságú, hogy az állam nevében felszólaló személy vagy testület alkotmányos joggal rendelkezik-e erre. Egy olyan parlamentáris demokráciában, mint a Szövetségi Köztársaság, ez minden bizonnyal a parlament lenne, amelyet a nép választ, vagy esetleg a kancellár, akit a parlament választ.

Ahhoz, hogy a történelmi igazságszolgáltatás megfelelő aktusainak minősüljenek, az olyan politikai intézkedéseknek, mint a jóvátételi programok vagy a megemlékezések, ugyanazoknak a követelményeknek kell megfelelniük, mint a nyilvános bocsánatkérésnek, vagyis meg kell nevezniük a bűncselekményt, a sértettet és a tettet. A nyilvános bocsánatkérésekhez hasonlóan az igazságszolgáltatás politikái is olyan performatív aktusok, amelyek révén a szereplők ténymegállapításokat tesznek a történeletről, erkölcsi ítéletet hoznak, megállapítják, hogy rossz cselekedet történt, vállalják az állam felelősségét a rossz cselekedetért, meghatározzák, mi volt a rossz, és mely normákat vagy elveket sértették meg, megerősítik e normák és elvek tartós érvényességét, és azt állítják, hogy azok alapvetőek a jelenlegi politikai rend szempontjából, elkötelezik magukat e normák és elvek mellett, jóvátételi lehetőségeket kínálnak, és ígéretet tesznek a meg nem ismétlődésre. Ezzel szemben, amikor a kormányok úgy döntenek, hogy nem ítélnék el egy bizonyos múltbeli állami tevékenységet, és nem ismerik el, hogy súlyos sérelmek történtek, akkor közvetve azt állítják, hogy ez a tevékenység nem áll ellentétben a jelenlegi politikai renddel. A történelmi igazságosság politikái tehát nem csupán a "múlttal" küzdenek, hanem egyúttal az alapvető jogi normákról és elvekről, valamint a nemzet politikai képzeletvilágáról is tárgyalnak a

106 Biopolitika és történelmi
igazságosság. Mindezt egyszerre teszik, ugyanazon a performatív

cselekedet. Így a múltbeli atrocitásoknak nincs olyan belső logikája vagy minősége, amely meghatározná, hogy a kormányok megteszik-e, mikor és milyen mértékben a jóvátételt - vagy sem; mivel az, hogy mi számít elítélendő visszaélésnek, és mi számít az államhatalom igazolható aktusának, erkölcsi és politikai megítélés és politikai vita kérdése (Sandner 2001; Teitel 2000; Wahl 2012). Egy olyan parlamentáris demokráciában, mint a Szövetségi Köztársaság, a parlament egyszerre kulcsfontosságú helyszín, ahol ezek a viták zajlanak, és kulcsfontosságú szereplő, aki részt vesz bennük. Ezen túlmenően, mivel a parlament jogosult kötelező érvényű döntéseket hozni az államrend alapvető normáiról és elveiről, a parlament rendelkezik a legmagasabb szintű felhatalmazással arra, hogy a múltbeli állami intézkedéseket a jelenlegi normák és elvek fényében ítélje meg, és a jövőre nézve kötelező érvényű kötelezettségvállalásokat tegyen. A parlamenti viták és döntések tehát nem csupán a létező különböző nézeteket és ítéleteket tükrözik, hanem ténylegesen kötelező érvényű ítéleteket és kötelezettségvállalásokat hoznak.

Ami a náci uralom alatt az "aszociálisok" üldözését illeti, a történelmi igazságszolgáltatás politikája nagyrészt hiányos vagy meghíúsult. A szövetségi nyilvánosság nem adott ki semmilyen nyilatkozatot, amely megnevezi a bűncselekményt, a sértetteket és az elkövetőket, és nem vállalja a felelősséget a bűncselekményekért. Így nem határolódott el attól a logikától, amely az "aszociálisok" üldözésének alapjául szolgált; nem ítélte el az emberek elleni állami erőszakot azon az alapon, hogy munkaszegénynek, haszontalannak, hajléktalannak vagy más módon a termelékenység és a gazdasági hasznosság normáihoz és normáihoz rosszul alkalmazkodónak minősítették őket. Az ilyen jogsértéseket nem tartotta összeegyeztethetetlennek alapvető erkölcsi és jogi rendjével.

5.3 Az "aszociálisok" náci üldözése

Az "aszociálisnak" minősített emberek marginalizálása, diszkriminációja és megbélyegzése nem 1933-ban kezdődött, és nem is 1945-ben ért véget. A koldulás és a csavargás már az 1871-es birodalmi *büntető* törvénykönyv (*Reichsstrafgesetzbuch*, RStGB) szerint is bűncselekménynek számított, és hat hétig terjedő szabadságvesztéssel (RStGB 361. §) vagy két évig terjedő dologházi elzárással (RStGB 362. §) volt büntethető (Ayaß 1995, 44). A weimari köztársaság végére azonban a dologházak használata majdnem teljesen megszűnt.

1933 után a rendőrség túlzott mértékben alkalmazta az RStGB 361. és 362. §-ait, és 1933 őszén már nagy razziák zajlottak a hajléktalank, koldusok és csavargók ellen, és sok ezer ember, Wolfgang

Ayaß legalább 10 000 embert küldtek munkásotthonokba vagy koncentrációs táborokba (Ayaß 1995, 23ff.; 41). Legtöbbjüket hat hét után ismét szabadon engedték. A helyzet az 1934 januárjában életbe lépett, a "Veszélyes megrögzött bűnözők elleni törvény" által súlyosbodott, amely lehetővé tette a határozatlan idejű munkaházi fogva tartást. A mai napig nem rendelkezünk megbízható számadatokkal arról, hogy 1933 és 1945 között hány embert tartottak fogva dologházakban, munkatáborokban vagy úgynevezett *Bewahrungsanstaltenben* (WD 2016, 15). A hivatalos statisztikák szerint 1934-től 1940 végéig 7956 személyt ítéltek munkaházi elzárásra az 1934-es törvény 42d. §-a alapján (Ayaß 1988, 27).

Sok rabot hosszú évekre munkásotthonokba zártak, és sokakat a következő években koncentrációs táborokba küldtek. 1934-től számos önkormányzat a munkásotthonok mellett kényszermunkatáborokat (*Lager der geschlossenen Fürsorge* vagy *Arbeitszwanglager*) is létrehozott (Ayaß 2005).

Továbbá, a dologházak és munkatáborok rabjait rendszeresen célba vették a kényszersterilizálás céljából (Ayaß 1995, 47). 1937-ben az 1937. december 14-i bűnmegelőzési rendelet felhatalmazta a rendőrséget, hogy a bíróságok megkerülésével az úgynevezett "aszociálisakat" "megelőző jelleggel" koncentrációs táborba zárja. A rendelet ürügyet szolgáltatott a nagyszabású rendőrségi razziákhoz. Az "aszociális személyeket" olyan személyként határozta meg, akik "anélkül, hogy hivatásos vagy szokványos bűnözők lennének, aszociális magatartásukkal veszélyeztetik a közvéleményt" (Ayaß 1995, 139; 1998, 50. sz. dokumentum). 1938 áprilisában a rendelet végrehajtási irányelvei kimondták: "Aszociális az, aki antiszociális, de nem bűnözői magatartásával bizonyítja, hogy nem hajlandó alkalmazkodni a közösséghez". (Ayaß 1998, 142ff.) Az irányelvek a koldusokat, csavargókat, prostituáltakat, alkoholistákat, otthontalanokat, munkakerülőket, nemi betegségben szenvedőket vagy tartásdíjat nem fizető személyeket sorolták fel, bár ez a lista nem volt kimerítőnek tekinthető. A célpontok közül sokan szegények voltak, de az üldöztetés előtt nem létezett "társadalmi csoport"; a csoportot az emberekre rótt címkék alkották, a razziák, a bebörtönzések, a fogva tartás, a zaklatás és a megbélyegzés, sőt a táborokban rájuk ragasztott fekete háromszög is. A "bűnmegelőzésről" szóló rendelet alapján a Gestapo és a bűnügyi rendőrség 1938 áprilisában és júniusában több mint 10 000, többnyire férfi személyt tartóztatott le és küldött koncentrációs táborokba. A művelet ma *Aktion "Arbeitsscheu Reich"* néven ismert.

Elsősorban felnőtt férfiakra irányult, akiknek a munkaképességét a táborokban kihasználták, köztük sok szintit, romát és zsidót.

A nőket is "aszociálisként" vették célkeresztbe. Christa Schikorra szerint minden negyedik, 1939 eleje és 1940 eleje között a Ravensbrück-i női koncentrációs táborba deportált személyt "aszociálisnak" minősítettek (Schiko-

rra 2005). Összesen mintegy 120 000 nőt zártak be Ravensbrückbe 1939 és 1945 között, sokukat állítólagos prostitúció miatt, néhányukat háborús házasságtörésért (*Kriegsgehebruch*), néhányukat kisebb bűncselekményekért, néhányukat pedig abortusz miatt letöltött börtönbüntetés után. Becslések szerint az "aszociálisnak" minősített női fogvatartottak 25 százalékát korábban fiatalkorúak bentlakásos intézetében tartották fogva (Schikorra 2005, 110). A fiatalabb lányokat egy speciális, lányoknak és fiatal nőknek fenntartott koncentrációs táborba, az Uckermark koncentrációs táborba is bebörtönözték. 1942 és 1945 között mintegy 1200 14 és 21 év közötti lányt és fiatal nőt, valamint néhány fiút zártak be ide, köztük sok olyan lányt, akiket a náci jóléti intézmények "reménytelen esetnek" minősítettek. A lányokat mindenféle okból "aszociálisnak" lehetett minősíteni, például a jóléti intézményekből való szökés vagy a "szexuális romlás" miatt, amely kifejezés a zsidókkal vagy külföldi munkásokkal való kapcsolattartástól kezdve a promiszkuitásig vagy a női viselkedés szexuális normáitól való bármilyen más módon való eltérést jelenthetett. A szexuális romlottság kifejezést egyedülálló módon a nők kategorizálására használták (Initiative Uckermark 2009, 5). A moringeni ifjúsági koncentrációs táborba olyan fiúkat és fiatal férfiakat küldtek, akiket korábban párhuzamosan a férfi fiatalkorúak számára fenntartott intézményekben tartottak fogva. Egy 1944 áprilisában Himmler által kiadott rendelet kimondta, hogy az ifjúsági koncentrációs táborok célja:

...a közösséghez való alkalmazkodásra még képeseket úgy nevelni, hogy a népközösségben (*Volksgemeinschaft*) elfogalmassák helyüket, a nevelésre nem alkalmasakat pedig a végleges fogvatartásukig (gyógy- és gondozóintézetekben (*Heil- und Pflegeanstalten*), gondnokság alá helyezett intézményekben, koncentrációs táborokban) fogva tartani, lehetővé téve a la- boruk használatát. (Himmler idézi Ayaß 1998, 30)

A "gyógyító és gondozó intézmények" természetesen az elmebeteg vagy fogyatékos embereket rendszeresen gyilkoló intézmények kódja volt. Az "aszociálisnak" bélyegzettek üldözése így egybeolvad a mentális betegek és fogyatékkal élők likvidálásával, és ismét a produktív életek előmozdításának és a nem produktívák megszüntetésének biopolitikai összekapcsolódását látjuk, mindkét stratégia a kollektív test erejének és fittségének növelésére irányul. Martin Guse (2005) szerint azt kell feltételeznünk, hogy a moringeni ifjúsági koncentrációs tábor tíz foglya közül egy nem élte túl.

A Szövetségi Köztársaságban a koldulás, a csavargás és a prostitúció az 1970-es években végrehajtott nagyszabású büntető törvénykönyvi felülvizsgálatig továbbra is bűncselekménynek számított. Még a munkásotthonok is fennmaradtak az 1960-as évek végéig (Ayaß 1995, 210). Míg az "aszociálisnak" minősített embereket már nem küldték koncentrációs

1010 Biopolitika és történelmi
táborok igazsága

a Szövetségi Köztársaság intézményei sem ítélték el hivatalosan ezeket a gyakorlatokat. A jóvátételi kérelmeket folyamatosan elutasították, még akkor is, ha valakit hosszú éveken át tartottak fogva egy dologházban vagy koncentrációs táborban raboskodtak. Az ilyen cselekmények a hatóságok és a bíróságok számára nem jelentettek "tipikus náci igazságtalanságot".

5.4 Tartalmas munka és rendezett élet

Az 1950-es évek elején a *Bundestagban* a folytonosság és a megszakítottság kérdése felmerült, amikor a *Zentrum* frakciója kísérletet tett egy új gondnoksági törvény (*Bewahrungsgesetz*) bevezetésére, amely lehetővé tette volna a "szellemileg és erkölcsileg gyengék" zárt intézetekben való fogva tartását. 1951 júniusában a katolikus *Zentrum* párt frakciója törvényjavaslatot nyújtott be a *Bundestagnak* (BT Drs. 1/2366 1951). Kimondta, hogy a fogva tartás (*Bewahrung*) célja az egyén megóvása a romlástól (*Verwahrlosung*), valamint az értelmes munkához és a rendezett élethez való hozzászoktatás (BT Drs. 1/2366 1951, 1). A célcsoportot olyan nagykorú egyénekként határozták meg, akik kóros vagy szélsőséges szellemi vagy erkölcsi gyengeség vagy az erkölcsi érzések tompasága miatt romló vagy romlással fenyegetett állapotban vannak (BT Drs. 1/2366 1951, 2). A törvény lehetővé tette volna ezeknek az embereknek az átmeneti vagy végleges intézményi elhelyezését. A vonatkozó parlamenti vita során Helene Wessel MdB ismertette egy ilyen intézkedés indoklását, nevezetesen, hogy vannak olyan emberek, akik mentálisan vagy érzelmileg "abnormálisak", és ezért képtelenek beilleszkedni a társadalomba (BT PLP 1/163 1951, 6606B). Igaz, ismerte el Wessel, hogy a náci állam visszaélt a személyes szabadság korlátozásával, de véleménye szerint ez nem zárta ki az új gyámsági törvényt (BT PLP 1/163 1951, 6606C). Más szóval, amit a náci állam tett a szerinte "aszociálisnak" minősített emberekkel, az nem állami bűncselekménynek, hanem elvileg a szokásos államhatalom gyakorlásának minősült. A személy személyes szabadsághoz való jogának megsértése akkor tűnt elfogadhatónak, ha az illető képtelen volt alkalmazkodni a társadalomban az "értelmes munkához és a rendezett élethez", egyszóval a kollektíva hasznos, produktív tagjává válni.

Mások arra figyelmeztettek, hogy a romlás fogalma rosszul definiált, és ezért hajlamos a visszaélésekre (BT PLP 1/163 1951, 6610D), és hogy "nekünk Németországban" különleges kötelességünk megakadályozni az ilyen visszaéléseket, hogy a múlt "rossz örökségét" leküzdjük. A legélesebb kritikát egy kommunista MdB, Thiele asszony fogalmazta meg, aki egymillió fiatal munkanélküligéről beszélt.

a vita idején. Ahelyett, hogy olyan törvényt hozna, amely a *védőőrizet* (a náci eufemisztikus kifejezése az emberek bírósági döntés vagy ellenőrzés nélküli fogva tartásának) visszaállítását jelentené, az államnak intézkedéseket kellene hoznia a tömeges munkanélküliség és a társadalmi nyomor ellen (BT PLP 1/163 1951, 6612A-D). Az új gyámsági törvényre vonatkozó javaslatot végül elutasította a parlament. Egy másik esemény azonban azt mutatja, hogy a szellem, amely mögötte állt, még néhány évvel később is élt. 1962-ben, amikor a szövetségi *szociális* ellátásokról szóló törvényt elfogadták, az úgynevezett *gondnokság alá helyezési rendelkezéseket tartalmazott*, amelyek lehetővé tették a hatóságok számára, hogy munkásotthonban intézményesítsék azokat az embereket, "akik többszöri felszólítás ellenére is kitartóan megtagadják az elfogadható munka felvételét" (idézi Stegemann 2013, 18). A rendelkezést azonban az Alkotmánybíróság 1967-ben végül érvénytelenítette.

Mindkét eset azt mutatja, hogy a Szövetségi Köztársaság számára nem volt elképzelhetetlen a személyes jogok és szabadságok megtagadása, ha valaki nem felel meg a gazdasági hasznosság, a termelékenység és a "rendezett élet" társadalmi normáinak.

5.5 Kizárt áldozatok

Nem vitás, hogy az "aszociálisok" náci üldözése az állam által elkövetett tömeges, szisztematikus és súlyos emberi jogi jogsértéseknek minősült. Mégis, az intézményes gyilkosságokkal, a kényszersterilizálással és a homoszexuálisok üldözésével egyetemben, ez nem felelt meg a náci üldözésnek az 1953-as szövetségi kárpótlási törvényben meghatározott definíciójának. A törvény a náci üldöztetés áldozatai számára jogot teremtett a jóvátételre, amelyhez nagyon szigorú tartózkodási feltételek szükségesek. A törvény meghatározza, hogy ki számít náci üldözés áldozatának, nevezetesen az, akit "faji, vallási és politikai okokból vagy az áldozat világnézete miatt üldöztek" (BEG

§1(1)). Így kimondja, hogy az ilyen okokból - de más okokból nem - történő üldözés a Szövetségi Köztársaság alapvető erkölcsi normáinak és elveinek súlyos megsértését jelenti. Ezzel megerősíti, hogy az egyén faji, vallási, politikai vagy világnézeti okokból történő üldözés összeegyeztethetetlen a köztársaság erkölcsi, jogi és politikai rendjével. Ezzel szemben a törvény azt is meghatározza, hogy ki nem érdemtelen áldozat, nevezetesen az, aki aktívan hozzájárult a náci rendszer létrejöttéhez, vagy aki 1949 után "az Alaptörvény szabad demokratikus alkotmánya ellen harcolt" (BEG 6. § (1)2)). Ez utóbbit leginkább a kommunistákra alkalmazták. A kommunisták elleni harc, a mögöttes arány szerint...

nale, az államhatalom legitim gyakorlását képezi, ezért a jelenlegi állam nem ítélné el elődjét azért, mert a múltban ugyanezt tette. A kárpótlási törvény kiemeli bizonyos állami cselekvési logikákat, amelyeket összegegyeztetetlennek tart a jelenlegi politikai renddel, nevezetesen az emberek megbélyegzését, bántalmazását és megölését azért, mert egy faji, vallási vagy politikai csoport tagja (kivéve a kommunistákat), vagy egy bizonyos világnézetet osztó csoport tagja.

Ezáltal a háború utáni jóvátételi rendszer gyakorlatilag kizárta az "aszociálisokat" a jóvátételből, mivel őket nem üldözték a fenti okok bármelyike miatt - ez a sorsuk az általam a normalitás sérüléseivel kapcsolatos sérülések más áldozataival közös. A Szövetségi Köztársaság háború utáni jóvátételi rendszere két alapfeltevéésre épült. Először is, nem az a döntő, hogy ki mit szenvedett és mit tett az állam, hanem az, hogy milyen okokból tette ezt. Másodszor, feltételezi, hogy az államnak kötelessége tiszteletben tartani és védeni az etnikai, faji, vallási vagy politikai kisebbségi csoportok jogait. Az "aszociális" kategóriába soroltak azonban nem alkottak "kisebbségi" csoportot; a Gestapo, a rendőrség vagy a helyi hatóságok a népközösséget fenyegető vagy veszélyt jelentő személyeket jelölték meg, nem pedig egy bizonyos csoporthoz való tartozásuk miatt. A jelölés és üldözés e gyakorlata megerősítette, radikalizálta és kivégezte a biopolitikai normákat és a megfelelés, a hasznosság és a pro- duktivitás normáit, így létrehozva az emberi életek differenciált értékelésének rendszerét. Ezeket a normákat és szabványokat azonban nem a náci hozták létre. Ezek egy olyan átfogó biopolitikai racionalitás részét képezték, amely megelőzte a náci rezsimet, és túlélte azt. A német jóvátételi rendszer azonban a "tipikus náci igazságtalanságokra" korlátozódott, és így kizárta a náci időszak időbeli határait átlépő állami jogsértéseket. Ezáltal definíció szerint kizárta annak lehetőségét, hogy a Szövetségi Köztársaság folytassa a náci állam bizonyos gyakorlatát. Mégis ez volt a helyzet, amennyiben a megbélyegzés, a dolgházakban való fogva tartás és a hajléktalanság miatti börtönbüntetés 1945 után is folytatódott.

Az 1980-as években a civil társadalom és a *Bundestag* számos résztvevője küzdött egy olyan kárpótlási rendszerért, amely túlmutat a szövetségi kárpótlási törvény keretein. Ezeket a küzdelmeket támogatták a Zöldek és a szociáldemokraták, akik akkoriban a Bundestagban a parlamenti ellenzékét alkották. A Zöldek új törvényjavaslatot terjesztettek elő, amely jóvátételre való jogosultságot állapított volna meg mindazok számára, akik 1933 és 1945 között Németországban vagy a Németország által megszállt területeken személyesen ~~szenvedtek~~ náci üldöztetésétől, az üldöztetés tág fogalmát javasolva, amely az elszenvedett sérelmeken alapul, nem pedig azon a csoporton, amelyhez tartozott (BT Drs. 11/141 1987). A szociáldemokraták a parlamentben inkább

a kormány által finanszírozott "Jóvátétel a náci igazságtalanságért" elnevezésű új alapítvány modellje, amely a náci bűnöket elszenvedett, de eddig kártérítést nem kapott személyeket hivatott kárpótolni (BT Drs. 11/223 1987). A parlamenti többség azonban nem fogadta el ezeket a javaslatokat, hanem 1988-ban egy új nehézségi alapot hozott létre a náci áldozatok számára, akik a BEG értelmében nem voltak jogosultak jóvátételre. A nehézségi alap kezelésével megbízott intézmény a szövetségi pénzügyminisztérium lett, nem pedig egy független szerv. Amikor a *Bundestag* 1989 júniusában ismét a náci áldozatok kárpótlásáról vitázott, az ellenzéki MdB-k kifogásolták, hogy a náci áldozatok kárpótlásának összegéből mindössze 1,6 millió márka

Az arra az évre előirányzott 47,2 millió eurót elköltötték (BT PLP 11/151 1989, 11340C). Antje Vollmer MdB a Zöld Párt részéről megjegyezte, hogy a fő probléma az, hogy "...a felelősséget egy olyan hatóságra bízták, amelynek saját érdeke a takarékoság, és amelynek képviselői most a kormányülésen ülnek" (BT PLP 11/151 1989, 11344B).

Amikor létrehozták a rászorultsági alapot, az "aszociálisként" üldözött személyek elméletileg 5000 márka egyszeri kifizetést igényelhettek. Kevesen próbálkoztak, és még kevesebben jártak sikerrel. A 2011. december 31-ig tartó időszakban összesen 354, a náciak által "aszociálisnak", csavargónak, munkára nem hajlandónak vagy munkaszegénynek minősített személy nyújtott be kérelmet nehézségi pótlékért, és csak 222-en voltak sikeresek (BMF 2012, 33).

5.6 Elfelejtett "elfelejtett áldozatok"?

Amikor az 1980-as években az "elfelejtett áldozatokról" szóló új diskurzus megjelent, volt némi utalás az "aszociálisok" üldözésére. Összességében azonban a téma marginális maradt. E diskurzus történetének és a történelmi igazságosság politikájának áttekintése az "aszociálisok" szemüvegén keresztül a kihagyások hosszú listájának összeállítását eredményezi. A *Bundestag* az 1980-as évektől kezdve számos kezdeményezéssel foglalkozott a náci bűnökkel, különösen az "elfelejtett áldozatok" ellen elkövetett bűnökkel való szembenézés, megemlékezés, elítélés és kártalanítás érdekében. Ezeket a diskurzusokat szemantikai és interlokúciós szempontból, a tartalom vagy a beszélgetés szempontjából is vizsgálhatjuk. Tartalmi szempontból először is megkérdezhetjük, hogy a politikai beszédakták - törvénytervezetek, javaslatok, a kormányhoz benyújtott kérdések és megkeresések, kormányzati válaszok és re portok, parlamenti viták, meghallgatások vagy beszédek, amelyek az *Aufarbeitung* és *Wiedergutmachung* témakörével foglalkoznak - említik-e egyáltalán ezt a fajta üldözést. Másodszor, hogy ezt névlegesen, csak felsorolással teszik-e,

vagy inkább

5 Marginális
igazságosság

111

a bűncselekmények, a sértettek és az elkövetők meghatározásával, és harmadszor, hogy látunk-e és mikor látunk-e kezdeményezéseket az üldöztetés e konkrét típusának kezelésére. Interlokúciós szempontból a fő kérdés az, hogy a politikai döntéshozók beszélgettek-e az ilyen típusú üldöztetést elszenvedett emberekkel, vagy csak beszéltek róluk, azaz, hogy a náci áldozatokat a politikai beszélgetések aktív résztvevőiként vagy bizonyos politikák passzív haszonélvezőiként kezelték.

Kezdjük az utóbbival. Az "aszociálisok" üldöztetésének túlélői soha nem vettek részt a történelmi igazságszolgáltatás politikájában, sem egyénileg, sem kollektíven. Amikor 1987-ben a szociáldemokraták a parlamentben benyújtották a náci igazságtalanságok kompenzálására létrehozott új alapítványra vonatkozó kezdeményezésüket, megnevezték az áldozatok számos szervezetét, amelyeknek a kuratóriumban képviseltetniük kellett volna magukat. Ez az alapítvány soha nem jött létre, de érdemes megjegyezni, hogy ebben a kontextusban nem említették az "aszociális" náci áldozatokat képviselő asszociációt (BT Drs. 11/223 1987). 1987 júniusában a Parlament belügyi bizottsága Bonnban fontos nyilvános meghallgatást tartott a *Wiedergutmachung und Entschädigung für nationalsozialistisches Unrecht* témájában (Deutscher Bundestag 1987). Ez volt az első nyilvános meghallgatás, ahol a náci üldöztetés áldozatai, beleértve a "megkeresett áldozatokat" is, elmondhatták történetüket a *Bundestag* tagjai előtt. Két évvel később, amikor a *Bundestag* a náci áldozatoknak szánt források elosztásáról vitázott, az MdB-k felidéztek, hogy a meghallgatás és a tanúvallomások maradandó nyomt hagytak bennük. Ahogy Antje Vollmer mondta, "...mintha sokan először tudatosult volna bennük, hogy a náci áldozatok hány csoportja él elismerés és kártérítés nélkül a Szövetségi Köztársaságban és külföldön. ... A meghallgatáson voltak könnyek." (BT PLP 11/151 1989, 11344A)

A résztvevők között voltak szintik és romák, erőszakkal sterilizált emberek, az "eutanázia" program túlélő áldozatai, homoszexuálisok és kényszermunkások - de nem voltak "aszociálisok" képviselői. A csoportot csak egy résztvevő, Wolfgang Ayaß történész képviselte. Vitatható, hogy abban az időben nem létezett a náci áldozatok "aszociális" társulása. Legalábbis egyetlen egyesület sem panaszkodott nyilvánosan, hogy nem hívták meg őket. Bármilyen is volt az oka, tény, hogy a nácik által "aszociálisnak" bélyegzetteknek nem volt szava a történelmi igazságszolgáltatás politikájában. A kontextumot tekintve az "aszociálisok" is sokáig hiányoztak. Amikor Richard von Weizsäcker elnök 1985. május 8-án megtartotta ünnepelt beszédét, és a Szövetségi Köztársaság első hivatalos képviselőjeként megemlékezett az "elfelejtett áldozatokról", mint például a homoszexuálisokról, a kényszersterilizáltakról és a megöltekről...

az elmeogyintézetekben, nem említette az "aszociálisok" üldözését (Bundespräsidialamt 1985).

A következő években számos parlamenti kezdeményezés indult az *Aufar- beitung und Wiedergutmachung* átfogóbb és befogadóbb politikája érdekében. A 10th és 11th *Bundestagban* a Zöldek olyan törvénytervezetet terjesztettek elő, amely szociális juttatásokat biztosítana a náci üldözöttek valamennyi áldozatának (BT Drs. 10/4040 1985), a szociáldemokraták azt javasolták, hogy a kormány nyújtson be jelentést a náci áldozatok kárpótlásának javításáról (BT Drs. 10/4638 1986), a Zöldek ismét törvénytervezetet terjesztettek elő a náci áldozatok megfelelő szociális juttatásairól (BT Drs. 10/4638 1986). 11/141 1987) 1987 áprilisában, a szociáldemokraták 1987 májusában törvénytervezetet terjesztettek elő a "Jóvátétel a náci igazságtalanságért" alapítványra (BT Drs. 11/223 1987), a Belügyi Bizottság 1987-ben jelentést nyújtott be egy új, az "elfelejtett áldozatok" számára létrehozott nehézségi alapról (BT Drs. 11/1392 1987), és 1987-ben a szociáldemokraták irányelveket javasoltak a náci áldozatok szélesebb körének juttatására (BT Drs. 11/1413 1987). Ezek közül az indítványok és jelentések közül kettő az "elfelejtett áldozatok" csoportjait említi, de az "aszociálisokat" nem (BT Drs. 10/4638 1986; BT Drs. 11/223 1987), három az "aszociálisokat" vagy a "szociálisan üldözötteket" említi többek között, anélkül azonban, hogy az őket ért sérelmeket részletezné (BT Drs. 10/4040 1985; BT Drs. 11/141 1987; BT Drs. 11/1413 1987), a többi pedig nem tesz említést konkrét csoportokról.

A szociáldemokraták a parlamentben a szociálisan *üldözöttek* (*Sozialverfolgte*) kifejezést használták, ami legalábbis utal az üldözés e típusának sajátosságára. Azt azonban nem mondták el, hogy ez mit jelent, kit sújtott, vagy kik voltak az elkövetők. Többet megtudhatunk a kormány által a *Bundestag* kérésére benyújtott jelentésből a *Wiedergutmachung*ról és a náci igazságtalanságok jóvátételéről, valamint a romák és szintik és a rokon csoportok helyzetéről. A jelentés megnevez néhány bűncselekményt és a sértetteket, nevezetesen:

olyan személyek, akiket "biztonsági okokból" koncentrációs táborba vagy más börtönbe szállítottak rendes tárgyalás és büntetés nélkül, vagy börtönbüntetésük letöltése után. Ilyen intézkedések irányultak például az orvvadászok, a szexuális bűnözők, a stricik, a csavargók, a részegek, a munkamániások, a veszélyes bűnözők, az úgynevezett aszociálisok, a tartásdíjat nem fizető személyek, a pszichopaták, az elmebetegek és a prostituáltak ellen. A homoszexuálisok is érintettek voltak. (BT Drs. 10/6287 1986, 39)

A jelentés néhány sort szentel annak a logikának, amely ezeket a jogsértéseket alátámasztotta:

A náci uralom idején az emberek ezen csoportja ellen is úgynevezett megelőző intézkedéseket hoztak. Ezek az intézkedések arra szolgáltak, hogy ezt a csoportot rendszeres munkára kötelezzék, és egyúttal olyan munkavállalókat toborozzanak, akik a munkaerőpiac feszült helyzete miatt hiánycikknek számítottak. [...]. 1938-ban két akciót is indítottak az úgynevezett munkaszegények ellen, és az ezek során bebörtönzötteket a buchenwaldi koncentrációs táborba vitték. A Kortárs Történelmi Intézet megállapításai szerint azonban azt kell feltételeznünk, hogy e foglyok többségét 1939-ben, Hitler születésnapja alkalmából tartott amnesztia keretében engedték szabadon. (BT Drs. 10/6287 1986, 41)³

A kormányjelentésből tehát az derül ki, hogy a náci állam megsértette ezeknek az embereknek a jogszerű eljáráshoz való jogát. Keveset tudunk meg arról a logikáról, amely ezeket a jogsértéseket vezérelte, azon kívül, hogy nyilvánvalóan köze volt az akkori munkaerőhiányhoz és az állam azon stratégiájához, hogy pótlólagos munkaerőt toborozzon. Röviden, a jelentés szerint a náci állam a gazdasági racionalitás jegyében cselekedett. Nem derül ki, hogy a kormány elítéli-e ezt az eljárást, és ha igen, milyen alapon.

A parlamenti zöldek más logikát véltek felfedezni. 1995-ben kezdeményezték egy új alapítvány létrehozását a náci bűnök jóvátételére, amely a náci üldöztetés valamennyi áldozatának jóvátételt nyújtana, nem csak a szövetségi kárpótlási törvényben felsoroltaknak:

Az alapítvány célja, hogy a náci üldöztetésnek kitett személyeket a nemzetiszocializmus áldozataiként ismerjék el, és elvileg folyamatos anyagi juttatásokat kapjanak kárpótlásként. A náci per- secution a náci igazságtalanság minden olyan intézkedése, amely az élet, a test, az egészség, a szabadság, a szakmaiság vagy a tulajdon ellen irányul. (BT Drs. 13/1193 1989, 1)

A jogszerű és jogtalan jóvátételi igények megkülönböztetésének legfontosabb kritériuma a jogtalanságok mint olyanok voltak, nem pedig az, hogy milyen alapon követték el azokat az embereket. A javaslat radikálisan átszervezte volna a nyugatnémet jóvátételi rendszert. A javaslatban a Zöldek leendő kedvezményezetteként többek között "olyan személyeket neveztek meg, akik az alábbi okok miatt

---

3 Wolfgang Ayaß, a németországi "aszociálisok" üldözésének vezető kutatója azonban azt állítja, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a fogvatartottak többségét Hitler 50. születésnapján szabadon engedték volna (Ayaß 1988, 22).

életmódjukat vagy élethelyzetüket a náci ideológia szerint a közösségre nézve parazitaként kezelték (pl. "griffendélesek", "munkakerülők", "hajléktalanok"), és mint ilyeneket bántották". (BT Drs. 13/1193 1989, 2)

Ha röviden is, de a javaslat így foglalkozik az üldözés e típusának sajátosságával, és bizonyos mértékig azonosítja a mögötte álló sajátos logikát, nevezetesen az emberek üldözésének logikáját egy olyan életmód miatt, amely - akár szabadon választott, akár nem - nem felel meg a náci ideológiának. A Zöldek azonban egy kis kisebbségi frakció voltak a *Bundestagban*, amelynek nem volt reális esélye a javaslat elfogadására. Később, amikor 1995-2005 között koalíciós kormányt alkottak a szociáldemokratákkal, és így parlamenti többséggel rendelkeztek, egyikük sem tért vissza korábbi javaslataikhoz.

Csak 2008-ban - az *akció 70. "évfordulójának"* évébenth és a pénzügyi válság évében -, amikor a baloldal megkérdezte az 1938-as *"Arbeitsscheu Reich"* akcióról való megemlékezést, foglalkozott a parlament külön, önálló témaként az "aszociálisok" üldözésével. A Kérdés kifejezetten összekapcsolta az 1938-as eseményeket a 2008-as helyzettel és fordítva: "Mivel az "aszociálisnak" bélyegzett emberek egyre inkább ki vannak téve az agresszív cselekményeknek, az ilyen típusú emberellenes ellenségeskedésnek helyet kell kapnia az emlékezés és a megemlékezés politikájában". (BT Drs. 16/9405 2008, 2)

Az itt benyújtott kérdések listája többek között a börtönökben, fegyházakban, koncentrációs táborokban vagy egészségügyi intézményekben sterilizált, bebörtönzött, fogyatékkal élő, halálra ítélt, kivégzett, de- tenzionált és/vagy megölt "aszociális" személyek számára vonatkozik. Továbbá érdeklődött a kormánynak az ilyen adatok megszerzésére irányuló terveiről, az eddig kifizetett jóvátételek összegéről, a minisztériumok, hatóságok és a kormányzat más részeinek a jogsértésekben játszott szerepének vizsgálatára irányuló tervekről (*Aufarbeitung*), valamint a bűncselekmények megemlékezését célzó további tervekről, projektekről és tevékenységekről. Bár röviden, de a vizsgálat megnevezi a bűncselekményt, a sértettet és az elkövetőt, nevezetesen a *Sturmabteilungot* és a rendőrséget. Ez volt az első ilyen parlamenti vagy kormányzati intézkedés.

A kormány válasza többnyire azt állítja, hogy a kormánynak nincsenek információi az áldozatok vagy a bűncselekmények számáról, nincs szándékában ezeket a számokat megőrizni, és nincsenek tervei vagy szándékai a megemlékezéssel kapcsolatban. Az egyetlen konkrét adatot a nehéz helyzetekben nyújtott kompenzációs kifizetésekről szolgáltatták. Eszerint 163 "aszociális", 17 *munkamegtagadó (Arbeitsver-refigerer)*, 24 munkaszegény és egy csavargó kapott egyszeri kifizetést, amelynek összege a következő volt

2556,46 euró az említett időpontig (BT Drs. 16/9887 2008).

116 Biopolitika és történelmi

2010. évi parlamenti baloldal ismét írásbeli kérdést nyújtott be a
gazdaság
kormányhoz, amelyben az egykori koncentrációs tábor területéről
érdeklődött.

Uckermark az "aszociális" kategóriába sorolt lányok és fiatal nők számára. A kérdés szerint a legtöbbjüket azért vették őrizetbe, mert viselkedésük nem felelt meg a náci társadalom normáinak:

A lakóhely megváltoztatása, a munkaviszony igazolása nélküli időszakok, a *Bund Deutscher Mädel* [Német Lányok Szövetsége] szolgálatának újbóli összekapcsolása, vagy a megbélyegzett vagy diszkriminált férfiakkal való ismerkedés "lógás" vagy "szexuális romlás" vádját és koncentrációs táborban való fogva tartást vonhatta maga után. (BT Drs. 17/1493 2010, 1)

A kérdés megnevezi azokat a megpróbáltatásokat és igazságtalanságokat is, amelyeket a foglyok elszenvedtek, például az alultápláltságot és a Siemens vállalatnál végzett kényszermunkát. Amikor a baloldal megkérdezte, hogy a kormány tervezi-e egy, a náci áldozatok e csoportjának szentelt emlékhely kialakítását, a kormány azt válaszolta, hogy az illetékes hatóság nem a szövetségi kormány, hanem Brandenburg tartomány. Arra a kérdésre, hogy milyen emlékhelyek vagy megemlékezési helyek léteznek, amelyek kifejezetten az "aszociálisként" megbélyegzett és üldözött embereknek szenteltek, a kormány így válaszolt: "Szövetségi szinten nem ismertek olyan emlékhelyek vagy megemlékezési helyek, amelyek kifejezetten a náci áldozatok "aszociálisként" üldözött csoportjának szenteltek volna". (BT Drs. 17/1721 2010, 4)

A baloldal e két parlamenti felszólalása a következő években elszigetelt maradt. Összefoglalva, az elmúlt évtizedekben a német kormány tényként ismerte el, hogy férfiak és nők, lányok és fiúk ezreit, tízezreit fosztották meg szabadságuktól, egészségüktől, méltóságuktól és/vagy életüktől, mert életmódjuk nem felelt meg a náci pro- duktivitás vagy a társadalomhoz való alkalmazkodás normáinak. A kormány nem tagadta e jogsértések tényszerűségét. Nem tagadta az állam felelősségét sem. Ugyanakkor nem tekintette ezeket a jogsértéseket tipikus náci igazságtalanságnak, és ennek megfelelően nem nyújtott jóvátételt a szövetségi kárpótlási törvény alapján. A német kormány és a *Bundestag* sem kért soha hivatalos bocsánatot ezekért a jogsértésekért. A szövetségi kormány soha nem hozott létre a náci múlt ezen aspektusait vizsgáló bizottságot, és nem támogatta olyan különleges megemlékezési gyakorlatokat sem, mint például egy emlékhely kialakítása és fenntartása. A Szövetségi Köztársaság hivatalosan soha nem pontosította, hogy mi volt a baj az emberek "aszociálisnak" bélyegzésével, fogva tartásával és üldözésével. Nincs hivatalos nyilatkozat, amely megnevezné a sértetteket, a sértetteket és a sértetteket. Ilyen nyilatkozat hiányában a Szövetségi Köztársaság nem húzott határvonalat a múlt és a jelen között, nem azonosította és nem ítélte el a múltat és a jelent.

logika, amely az ilyen típusú üldözés hátterében állt, nem határozta meg a megsértett erkölcsi vagy jogi normákat és elveket, és következőképpen nem kötelezte el magát ezen normák és elvek mellett a jelenben, és nem ígérte meg a megismétlődés elmaradását.

5.7 Emlékezés az államon túl

Az elmúlt években lenyűgöző számú civil társadalmi kezdeményezés küzdött az "aszociálisok" üldöztetésére való megemlékezésért. Napjainkban számos egykori erőszakos cselekmény helyszínét, például az egykori ifjúsági koncentrációs táborok helyszínét Uckermarkban és Moringenben, valamint a Berlin-Lichtenbergben található Rummelsburg (Irmer 2013; Irmer, Reischl et al. é.n.y.) nevű egykori munkásszálló helyszínét a helyi civil társadalmi csoportok emlékhelyekké alakították át. Konferenciákat, előadásokat és workshopokat szerveznek, emlékhelyeket fedeznek fel és őriznek meg, valamint cikkek, könyvek és weboldalak formájában információkat és elemzéseket nyújtanak. Azáltal, hogy az "aszociálisok" üldözését az ökológiai válság, a társadalmi egyenlőtlenség, a marginalizáció és a kirekesztés kontextusába helyezik, emlékezést és társadalomkritikát artikulálnak. Kontinuumot húznak a múlt és a jelen között, és az utóbbi igazságtalanságait az előbbi fényében problematizálják. Egy nagyon aktív csoport a *Arbeitskreis Marginalisierte - gestern und heute*, amely név szándékosan összekapcsolja a múltat a jelenel. Ezen túlmenően a név németül egyszerre jelenti a "marginalizáltakkal foglalkozó munkacsoportot" és a "marginalizáltak munkacsoportját"; tehát a marginalizáltakkal mint alanyokkal és mint aktív résztvevőkkel egyaránt foglalkozik. A csoport világossá teszi, hogy a náci korszak előtti, alatti és utáni társadalmi marginalizáció folyamatosságát kívánja feltárni és elítélni, és ez a folyamatosság szerintük legalább részben a kapitalizmusnak köszönhető. A kapitalizmus marginalizáló hatásait igyekeznek előtérbe helyezni - egy olyan projekt, amelyet a kormányzat nem különösebben támogat. Mindazonáltal, ha a kormány beszélgetőpartnereket keresne az "aszociálisok" üldözéséről való megemlékezésről, itt megtalálhatná őket. Ezek az aktivisták a társadalmi marginalizáció által érintett embereknek vallják magukat, sokan közülük első kézből tudják, mit jelent szegénynek, munkanélkülinek vagy hajléktalannak lenni, és így kiszolgáltatottnak lenni a megbélyegzésnek, kriminalizációnak vagy erőszaknak, sokan közülük a náci uralom alatt az "aszociálisok" üldözésének szakértőivé váltak, és azt tűzték ki célul, hogy megakadályozzák, hogy hasonló dolgok megismétlődjenek.

5.8 Következtetés

Férfiak és nők, fiúk és lányok tízezreit bélyegezték meg, deportálták, börtönökben, munkásotthonokban vagy koncentrációs táborokban tartották fogva. Sokakat végül azért öltek meg, mert életmódjuk nem felelt meg a náci normáknak és normáknak, amelyek szerint a *népközösség* produktív, értékes, hasznos és jól beilleszkedett tagjának kell lenniük. A náci bűnök más "elfeledett áldozataihoz" hasonlóan ők is ki vannak zárva a szövetségi kárpótlási törvény szerinti jóvátételből, mivel szenvedéseik nem számítanak a törvény értelmében vett náci üldöztetésnek. Csupán néhány százan kaptak csekély összegű nehézségi pótlékot. Az "elfelejtett áldozatok" sok más csoportjától eltérően az "aszociálisként" kategorizált és üldözöttek nem kaptak hivatalos bocsánatkérést, és nincs államilag támogatott emlékhely, múzeum, alapítvány vagy történelmi helyszín, amely megemlékezne szenvedéseikről. Az ő esetükben sem a *Bundestag*, sem a szövetségi kormány nem tett olyan nyilatkozatot, amely megnevezi a bűncselekményt, a sértettet és az elkövetőt. Annak ellenére, hogy a jogsértéseket, az erőszakot és az őket ért megaláztatást az 1980-as évek óta tényként ismerik el és az üldözés egyik típusaként említik a többi között, 2008-ig semmilyen parlamenti vagy kormányzati intézkedés nem utalt külön az üldözésnek erre a típusára. Az a két kezdeményezés, amely a *Bundestagban* végül mégis megtette, maga is marginális maradt. Pragmatista szempontból ez azt jelenti, hogy a Szövetségi Köztársaság nem tudta pontosan meghatározni, hogy mi volt a baj ezekkel a jogsértésekkel, hogy ez az államhatalommal való visszaélés volt-e, miért és milyen módon, és nem az államhatalom gyakorlása. Ennek elmulasztásával a Szövetségi Köztársaság nem tudott elhatárolódni attól a biopolitikai és produktivista logikától, amely az "aszociálisok" üldözésének alapjául szolgált. A Szövetségi Köztársaság az emberek elleni állami erőszakot ~~humusuk~~ fogyatékoság vagy mentális betegség miatt ítélte el, de nem azért, mert hajléktalanok, munkanélküliek, szegények, munkakerülő, haszontalanok vagy egyszerűen a termelékenység és a gazdasági hasznosság normáihoz és szabványaihoz rosszul alkalmazkodók voltak. Az állam elkerülte annak tisztázását, hogy a társadalmilag kirekesztettekkel való bánásmód mely módjai elfogadhatóak, és melyek nem, és ezzel elkerülte, hogy kötelezettséget vállaljon a társadalmilag kirekesztettekkel való bánásmódra vonatkozóan. Az állam tehát nem nyilvánította az ilyen alapon elkövetett jogsértéseket az alapvető erkölcsi és jogi rendjével összeegyeztethetetlennek. Ez viszont nemcsak a múlttól, hanem a jelenről is mond valamit.

5.9 Kiegészítés

2020. február 13-án, a Corona-válság kezdetén és a közvélemény által nagyrészt észrevétlenül a *Bundestag* többsége nyilatkozatot fogadott el az "aszociálisok" és "megrögzött bűnözők" náci üldöztetés áldozatainak elismeréséről. Valamennyi képviselő a nyilatkozat mellett szavazott, kivéve a szélsőjobboldali *Alternativa Németországért* párt képviselőit, akik ellene szavaztak. A *Bundestag* ezzel a nyilatkozattal reagált a 2018 áprilisában indított, "Az "aszociálisok" és "habituális bűnözők" náci áldozatokként való elismerése" című petícióra, amelyet számos parlamenti képviselő, művész, tudós és a közélet más szereplői széleskörűen támogattak, és amelyet több mint 21 000 ember írt alá. Megállapítja, hogy a nácik üldözték, megbélyegezték, bebörtönözték és meggyilkolták a hajléktalanokat, koldusokat, alkoholistákat és vendégmunkásokat, és "egyfajta szociobiológiai erőszakmegelőzést hajtottak végre a büntetett előéletűek körében" azzal, hogy a börtönbüntetés letöltése után koncentrációs táborokban tartották őket fogva, feltételezve a bűnügyi gének meglétét (BT Drs. 19/14342 2020, 2; 3). A *Bundestag* kijelentette, hogy ezeknek az áldozatoknak a sorsáról még nem emlékeztek meg, és ezen változtatni kell: "Senkit sem börtönöztek be, kínoztak meg vagy gyilkoltak meg jogosan koncentrációs táborban". (BT Drs. 19/14342 2020, 3)

6 Hannah Arendt és Michel Foucault a biopolitikáról, az időről és a totalitarizmusról

---

Bár Hannah Arendt soha nem használta a "biopolitika" kifejezést, mégis ő dolgozta ki az egyik legkritikusabb meglátást az élet elsőbbségéről a modern társadalomban és az embereknek a 20. századi totalitarizmusban pusztá élőlényekké való lealacsonyításárólth. Ezek a felismerések - érvelésem szerint - alapvetően egy olyan tempo-th rálitási struktúrára utalnak, amelyet folyamatszerű időbeliségnek fogok nevezni, és amely a modernitás kezdeteitől a 20. századi totalitarizmuson keresztül egészen a háború utáni kapitalista tömegtársadalomig tart. Megmutatom, hogy Arendt modern időbeliségének vizsgálata nagymértékben átfedésben van Michel Foucault modern biopolitika diagnózisával. Foucault-val ellentétben azonban Arendt kiindulópontot kínál a politika egy másik, nem-biopolitikai koncepciójának kidolgozásához, amely az időbeliség egy nem-folyamatos formáján alapul: az intervallum időbeliségén.

A filozófia és a társadalomtudományok legújabb munkái számos kapcsolódási pontra és rokonságra világítottak rá Foucault és Arendt között, bár soha nem hivatkoztak egymásra (Allen 2002; Gordon 2002b). Mindketten elutasítják az emberi természet esz- szentialista felfogását és a történelem teleologikus felfogását, legyen az hegeli vagy marxista eredetű, és mindketten - bár másként fogalmazva - elkötelezettek a filozófiai és a történelmi perspektívákat ötvöző kutatás iránt. Nem lenne túlzás azt állítani, hogy nemcsak Foucault, hanem Arendt is rekonstruálta a "jelen történetét", Foucault kifejezésével élve. Mindkettő a történelem eszmei dimenzióját vizsgálja anélkül, hogy azt hagyományos eszmetörténetre redukálná. Míg Foucault-nál a test az, ami különösen fontos a jelen története szempontjából, addig Arendtnél a tapasztalat kategóriája. Azt is megjegyezték, hogy mind Arendt, mind Foucault túllép a hatalom weberi felfogásán (Allen 2002; Gordon 2002b), mindketten a hatalom relációs és performatív, és - mint hozzáteszem - ~~grat~~ jellegét hangsúlyozzák. Nem szabad azonban túlzásba vinni az analógiát, ahogy Richard Dana Villa (1992) megjegyzi, amikor Foucault és Arendt a hatalomról beszél.

a hatalomról, különböző dolgokról beszélnek. Míg a hatalom foucault-i fogalma kifejezetten kriptonormatív módon egy mindenütt jelenlévő, mindent átható, kissé sötét és nyugtalanító erőt jelöl, addig Arendtnél (1970) a hatalom összehangolt politikai cselekvésből ered. A hatalom Arendtnél az emberi cselekvés "gyenge" messianisztikus erejének nyilvános és látható megnyilvánulása, amely az időbeliség egy sajátosan messianisztikus struktúrájában, az intervallumban jelenik meg.

Giorgio Agamben volt az, aki a legnagyobb hatást gyakorolta a biopolitika Arendt és Foucault aspektusára, összehozva a biopolitika foucault-i koncepcióját Arendt totalitarizmus-elemzésével. Agamben (1998), aki a *Homo Sacer* című művében részletesen hivatkozik Arendt elemzésére arról, hogy a totalitarizmus hogyan redukálja a személyeket pusztá példányokká, sajnálja, hogy Arendt nem teremtett kifejezett kapcsolatot A modern társadalomról szóló elemzése (*The Human Condition*, 1958) és a totalitarizmusról szóló elemzése (*Origins*, 1968) között. Arra a következtetésre jut, hogy az *Origins* teljesen nélkülözte a biopolitikai perspektívát (Agamben 1998), míg Foucault - állítása szerint - soha nem foglalkozott a 20.th század totalitarizmusával. Mindkét állítás csak részben helyes. Foucault *A szexualitás története* (1980) utolsó részében és a Collège de France-ban 1976-ban tartott előadásában (Foucault 2003), ha röviden is, *de* utalt a totalitárizmusra, és ezek a részek, mint Alan Milchman és Alan Rosenberg (1998) kimutatták, tökéletesen összhangban vannak más műveivel. Ami Arendtet illeti, helyes, hogy az *Originsben* nem hivatkozik az "élet" vagy a "biopolitika" fogalmakra, és nem fejt ki kifejezetten az *Emberi állapot* és az *Origins* közötti kapcsolatot. A *The Human Condition*th című könyvében azonban intenzíven vizsgálja az élet fogalmát a társadalom kialakulásával és a politika hanyatlásával összefüggésben a nyugati történelemben a 20. századig. Furcsa módon Agamben kevéssé vagy egyáltalán nem használja fel ezeket a gondolatokat. Ebben a ~~íjben~~ nem vállalkozom Agamben politikai elméletének részletes tárgyalására, hanem inkább folytatom azt a projektet, amely Arendt és Foucault közelítését célozza a biopolitika kérdésében. Bár a "biopolitika" kifejezés nem jelenik meg Arendtnél, amellett fogok érvelni, hogy művében gazdag és mélyreható elemzést találunk a modern biopolitikát alkotó sajátos vonásokról, így Arendtet a biopolitika avant la lettre teoretikusaként olvashatjuk. Eddig úgy tűnik, hogy Arendt munkásságának ezt az aspektusát széles körben figyelmen kívül hagyták. Kivételt képez André Duarte (2005), aki szerint az *Eredet* és az *Emberi állapot* a biopolitikai erőszak elemzéseként olvasva - bár a biopolitika nem arendtiánus kategória - megtalálhatjuk a hiányzó láncszemet e két mű között, és megérthetjük a kapitalista piaci társadalom és a totalitárius erőszak közötti lineáris folytonosságot kortárs világunkban. Duarte szerint olyan világban élünk, amelyben

állandóan fennáll a veszélye annak, hogy az arendtiánus animal labourans átváltozik az agambiai homo sacerré. Saját Arendt-olvasatom nagymértékben megfelel ennek a tézisnek, de részletesebben fogom tárgyalni a Foucault biopolitikai koncepciója és Arendt totalitarizmus-elemzése közötti átfedéseket és átfedéseket. Ezek a metszéspontok - érvelésem szerint - a modern projekt bizonyos kritikus jellemzőinek elemzését érintik, amelyek a totalitarizmusban kulminálnának és konvergálnak: az emberek zoefikálása, a politika technokrata felfogása és nem utolsósorban a modern folyamatszerű időbeliség. Az időbeliség kérdése, amint azt mutatni fogom, különös jelentőséggel bír Arendt politikai gondolkodásában. Továbbá Arendt sajátos hozzájárulására fogok összpontosítani a biopolitika és a modernitás elméletéhez, és rámutatok az általa kínált további meglátásokra. Ezek véleményem szerint először is abban állnak, hogy a biopolitika megértésének egy további dimenzióját nyitják meg, amely az ő gondolkodásának egy vitatható, de egyben inspiráló egzisztencialista, ha nem is teológiai rétegére utal. Másodszor, és ehhez a dimenzióhoz kapcsolódva, a születés fogalmával az időbeliség, a politika és az élet felfogásának egy alternatív módját mutatja be, amely képes arra, hogy a biopolitika bűvkörébe vonjon bennünket.

6.1 Élet és munka

Arendt és Foucault is azok közé a gondolkodók közé tartozik, akik felhívják a figyelmet a modern projekt sötét oldalaira. Amit Jeffrey Isaac mondott Arendtről, az ugyanúgy igaz Foucault-ra is: mindkettőjüket zavarba ejtette az az ironia, "hogy a modern kor, amely az élet értékét mindenképp felett hirdeti, egyben a népi tömeggyilkosságok kora is" (Isaac 1996, 65). Vagyis mind Arendt, mind Foucault azt a kérdést teszi fel, hogy a 20.th század totalitarizmusának atrocitásai hogyan gyökereztek a modernitás talajában, és hogyan lehet ezeket a gyökereket feltárni. Míg Arendt mélyreható tanulmányt nyújt a totalitárius uralom működési elveiről és a *nép testének* formálása, szabályozása és felemelése, valamint a "nem életrevalónak" minősített emberek ~~szó~~ és megőlése közötti kapcsolatáról, addig Foucault művei, ahogyan Milchman és Rosenberg (1998) rámutat, inkább e kapcsolat kialakulási szakaszaira világítanak rá. Milchman és Rosenberg szerint az "életet nem érdemes élni" eszméje az egészség-betegség, nem-rossz-patológiai, alkalmas-kevésbé alkalmas osztályozási és kategorizálási gyakorlat egyik lehetséges, bár nem szükségszerű következményének tekinthető, amelyet Foucault a modern orvostudomány, pszichiátria, biológia és a testületi társadalom kialakulásáig vezetett vissza. A következőkben Foucault és Arendt munkásságának néhány további olyan aspektusát emelem ki, amely

megvilágítja a modern projekt kialakulásától a megsemmisítő táborokig tartó szájakat. A félreértések elkerülése végett ez nem azt jelenti, hogy a náciizmus valaminek az elkerülhetetlen, szükségszerű következménye volt. Csak azt akarom mondani, hogy a náciizmus olyan eszmei és gyakorlati elemekre tudott építeni, amelyek a modernitás szempontjából kulcsfontosságúak voltak és maradtak, és hogy érdemes ezeket az elemeket tanulmányozni, hogy tisztában legyünk azzal a lehetőséggel, hogy ismét valóságos rémálommá nőhetik ki magukat.

Az első szempont, amit ki akarok emelni, az a megfigyelés, amit az emberek politikai zoefikációjának nevezhetnénk.¹ A modern állam kialakulásának szakaszát vizsgálva Foucault megállapítja, hogy azt az a lépés kísérte, sőt jellemezte, amelynek révén az ember mint élőlény a politikai uralom alanyává és célpontjává vált:

A hatalomnak többé nem egyszerűen jogi alanyokkal lenne dolga, akik felett a végső uralom a halál lenne, hanem élő lényekkel, és az uralmat, amelyet felettük gyakorolhatna, magának az életnek a szintjén kellene alkalmaznia; az élet feletti uralom átvétele, nem pedig a halál fenyegetése adta a hatalomnak a testhez való hozzáférési eseményt" (Foucault 1980, 142f.).

Az élet, amelyről itt szó van, nem annyira az emberek élete, élettörténete, életrajza, hanem inkább a létezésük *zoe-aspektusa*. Foucault szerint a közpolitika és a jóléti állam a 18. század végénth és a 19. századbanth olyan gyakorlatokkal, intézményekkel és új tudásanyagokkal együtt jelent meg, amelyek célja az emberi élet fizikai aspektusainak - mint a termékenység, az egészség, a betegség, a hosszú élet vagy a morbiditás - gondozása volt, hogy növeljék a népesség termelékenységét és az állam iránti lojalitását (Foucault 1988). Foucault világossá teszi, hogy a lakosság felé való elmozdulás döntő előfeltétele volt a gazdaság mint különálló szféra megjelenésének, amit az állam kormányzati mentalizációjával hoz összefüggésbe (Foucault 2000a, 220), vagyis a politikának az irányítás értelmében vett kormányzásként való felfogásával.

Ez az elemzés részben átfedésben van Arendt *Az emberi állapot* című művében megfogalmazott vádjával, miszerint a modern társadalom inkább a munkára, mint a munkára vagy a politikai cselekvésre épül. Az ő terminológiájában a munka azt a fajta tevékenységet jelenti, amely az élet szükségleteit, valamint a fogyasztás és a reprodukció folyamatos körforgását szolgálja.

---

1 Agamben (1998) rámutatott, hogy a görögöknek nem volt egyetlen szavuk az életre, csak a két kifejezés, a *biosz* és a *zoe*. Ellentétben a bio előtag mai használatával olyan kifejezésekben, mint a biológia vagy a biopolitika, a *bios* azt az életet jelölte, amelyet valaki élt, míg a *zoe* az állat, az élőlény fizikai aspektusait foglalta magában.

A munka célja valójában nem az, hogy maradandó alkotásokat hozzon létre, hanem az, hogy fenntartsa az egyén, a társadalom és a faj életfolyamatait. A munka, a munka és a cselekvés arendtiánus kategóriái kétségtelenül problematikusak, ahogy Bronislaw Szerszynski (2005) érvel, különösen akkor, ha az emberi létezés univerzális, jól elkülöníthető jellemzőiként vagy a társadalmi fejlődésről szóló beszámolóként értelmezzük őket. Mégis úgy gondolom, hogy ha nem osztjuk Arendt "fenomenológiai esszencializmusát" (Benhabib 1996, 123ff.), hanem a munkát, a munkát és a cselekvést inkább a *modern társadalomban zajló* cselekvés tipológiájaként értelmezzük, akkor ezek a fogalmak hasznosak lehetnek ahhoz, hogy megértsük néhány alapvető jellemzőjét.

Ebből a szempontból Arendt a munka szerepének a munkával és a cselekvéssel való összevetése egyértelműen Marx kapitalista felhalmozásról szóló elemzéséből merít (Braun 2001); az emberi tevékenység csupán eszközként szolgál egy olyan folyamat folyamatos dinamikájának táplálására, amelyet Marx a kapitalista felhalmozás folyamataként elemzett. A munka minden cselekedete hajlamos átalakulni munkacselekvéssé, amennyiben azt nem önmagáért vagy egy tartós termék létrehozása érdekében végzi, hanem pusztán a gazdaság dinamikájának fenntartására szolgáló eszközként. Arendt "az ismétlésről és magának a folyamatnak a végtelenségéről" beszél, valamint a "sajátosan modern gyorsulásról", amely a munkát munkává változtatta (Arendt 1958, 125). Nem utolsósorban ebben az értelemben a modern társadalomban az élet vált a legfőbb jóvá; azonban nem az emberi egyének élete, hanem a társadalom "élete", az ökológiai folyamat folyamatos dinamikája az, ami a legfőbb jónak számít.

Így míg Foucault azt hangsúlyozza, hogy az élet egy erőforrás, amelyet mozgósítanak, addig Arendt arra mutat rá, hogy az életet folyamatosan (újra)termelik. Mindkettő azt állítja, hogy az ~~egyi~~ élet olyan erőként működik, amely egy nagyobb folyamat dinamikájába táplálkozik, legyen az erőforrás vagy termék, és hogy az újonnan kialakuló társadalmi szférát nem utolsósorban az élet állandó fogyasztása jellemzi, hogy fenntartsa e folyamat dinamikáját. Mindketten a kapitalista társadalom marxi elemzéséhez hasonlóan azt a diagnózist állítják fel, hogy a társadalom felemelkedése az egyéni élet bizonyos fokú lealacsonyodását vonja maga után, amely a gazdaság fenntartásának és táplálásának pusztá eszközévé válik. Így bizonyos mértékig azt mondhatjuk, hogy az emberek politikai zoefikációja kezdettől fogva a modern társadalom velejárója.

A 20. század totalitárius rendszereith az emberek politikai zoefi- kációját a végsőkig vitték, amikor bizonyos embercsoportokat a pusztá élet *státuszára* redukáltak. Ezt úgy tették, hogy megfosztották ezeket az embereket polgári jogaiktól, társadalmi pozíciójuktól és politikai státuszuktól. A koncentrációs táborok, mondja Arendt, megmutatták, "hogy az embereket át lehet alakítani

126 Biopolitika és történelmi
különlegességké.
összegzés

imens of the human animal" (Arendt 1968, 455). Azt is világossá teszi, hogy az emberek jogi és politikai státuszuktól való megfosztásának gyakorlatát nem a náci *találták ki*. Ez már az első világháborút követően is előfordult, amikor emberek százezrei váltak menekültté, hontalanná vagy államtalanná a kitelepítés, menekülés vagy elűzés miatt. Ezek az emberek, mondja Arendt, "ugyanúgy tartoztak az emberi fajhoz, mint ahogyan az állatok egy bizonyos állatfajhoz tartoznak" (Arendt 1968, 302); az állatokéhoz hasonló státuszba kerültek; nem számított, hogy mit gondolnak vagy tesznek, csak az, hogy *milyenek* (Arendt 1981). Míg a náci állam volt az, amely egész embercsoportokat nyilvánított "életképtelennek", és ennek megfelelően elpusztította az életüket, addig a sztálini Szovjetunió, ahogy Arendt és Foucault is megjegyzi, a politikai ellenfeleket biológiai értelemben ~~osztotta~~ mint elmebetegeket (Foucault 2003) vagy "haldokló osztályokat vagy parazita fajokat" (Arendt 1996, 938).²

6.2 Teljes menedzsment

Az emberek politikai együttművelése szorosan kapcsolódik egy másik szálhoz, amely mind Arendt, mind Foucault szerint végigvonul a modern politikán és társadalmon egészen a totalitarizmusig: a politikának mint igazgatásnak, nevezetesen az élet igazgatásának a koncepciójához. Foucault (2003) rámutat, hogy a biopolitika megjelenése a politika alapvetően a háború folytatásaként való felfogásától a politikának a lakosság életének igazgatásaként, szabályozásaként, kiszámításaként és irányításaként való felfogása felé való elmozdulással jár. Ebben az új paradigmában a lakosságot olyan erőforrásnak tekintették, amelyet az állam megerősítése érdekében mozgósítani lehet. Ennek az erőforrásnak az igazgatása és kezelése a tudástól függött, és ebből alakult ki a népességstatisztika, a népességtudomány, a higiénia, a közegészségügy vagy az eugenika. Ezek a tudáshalmazok, ahogy Foucault rámutat, eredendően az osztályozás, minősítés, kategorizálás és rangsorolás logikáján alapulnak. A biopolitika Foucault-nál, ahogy Larry Reynolds (2005) megjegyzi, valójában biohivatalt jelent. Foucault tehát a modernítésban a politika sajátosan technokrata felfogását diagnosztizálja: a politika elsősorban a bizonyos célok eléréséhez szükséges technológiák összessége, mint például a növekedési

---

2 Itt a német változatra hivatkozom, mivel az *Origins* német változata, amelyet nem annyira lefordított, hanem inkább maga Arendt írt át, sokkal élesebb és erősebb a korábbi angol változathoz képest. Amikor a német változatra hivatkozom, akkor ez az oka.

a lakosság jóléte és termelékenysége, valamint az állam relatív ereje más államokhoz képest.

Arendt is úgy tekint a modern politikára, mint az élet szükségleteinek igazgatására vagy menedzselésére. A 19th és a 20th században szerinte a politikáról olyan felfogás alakult ki, amely a politikát a kormányzással teszi egyenlővé, és egyfajta házvezetésnek tekintti. Míg Foucault nem-normatív álláspontot képvisel, és egyszerűen a politika egyik nem vonzó felfogásának egy másikra való felcserélését állapítja meg, addig Arendt határozottan normatív nézőpontot képvisel, a nyilvánosság elvesztését siratja, és a politikának mint öncélú tevékenységnek a hangsúlyos eszméjére hivatkozik.

Ismét azt találjuk, hogy a modernitás általános jellemzője a totalitarizmusban csúcsosodik ki. A totalitárius uralom alatt nincs helye a politikának abban az értelemben, hogy különböző nézeteket és véleményeket fejezzenek ki és vitassanak meg, valamint hogy a parancs és az engedelmesség gyakorlásával szemben közösen cselekedjenek. Röviden, nincs helye a politikai cselekvésnek mint öncélúnak. A táborkok voltak azok a helyszínek, ahol a politikai cselekvés képességének legnagyobb mértékű megsemmisítésére került sor. Ezért azt találjuk, hogy mind Arendt, mind Foucault a totalitarizmust egy olyan rendszer szélsőséges esetének tekintik, amely a politikát az élet tudásalapú igazgatásává tette.

Arendt szerint a totalitarizmusban az életnek ez a tudásalapú adminisztrációja új dimenziót kap: a táborkok rendszerét a kísérletek és laboratóriumok, vagyis a technotudományos ismerettermelés szempontjából ábrázolja. A totalitarizmus itt egy gigantikus, embereken végzett kísérletként jelenik meg, a táborkok pedig olyan laboratóriumok, ahol az emberek pusztán élettel való átalakításának új technológiáit fejlesztik ki és tesztelik: "A totalitárius rendszerek koncentrációs és megsemmisítő táborkok olyan laboratóriumok, amelyekben a totalitarizmus alapvető meggyőződése, miszerint minden lehetséges, ellenőrzésre kerül" (Arendt 1968, 437).

6.3 Politika, élet és modern időbeliség

A modernitás és a totalitarizmus kapcsolatára vonatkozó utolsó megfigyelés Foucault-nál és Arendtnél az idő folyamatszerű szerkezetére vonatkozik. Itt Arendt döntő felismeréseket tud nyújtani a totalitarizmus természetéről, valamint a politika és az élet közötti modern kapcsolatról. Ezért a következőkben részletesebben rekonstruálom érvelését.

Foucault ismét felhívja a figyelmünket a hatalom és a politika egy sajátosan új, modern jellemzőjére, amely - amint azt Arendt elemzése világossá teszi - teljes mértékben és végzetesen a totalitarizmusban ölt testet. Rámutat, hogy a hatalom új, modern formája, amely az "emberre mint élőlényre" (Foucault 2003, 242) hivatkozik, nem igazán az egyént mint élőlényt célozza meg. Elsősorban nem a test feletti közvetlen ellenőrzés gyakorlásával vagy az egyéni életekbe való beavatkozással működik. Ehelyett olyan kollektív jelenségeket vesz célba, mint a születési *ráta* vagy a várható *átlagos* élettartam. Míg egyéni szinten ezek a jelenségek kormányozhatatlannak tűnnek, kollektív jelenségeként tekintve nem feltétlenül azok. Ez azonban a biopolitika egy másik jellegzetes új vonását is magában foglalja, nevezetesen azt, hogy *folyamatokat*, időbeli jelenségeket céloz meg, olyan jelenségeket, melyek

egy bizonyos idő alatt következnek be, amelyeket *egy bizonyos időn keresztül* kell vizsgálni: ezek sorozatjelenségek. A biopolitika által tárgyalt jelenségek lényegében olyan aleatórikus események, amelyek *egy bizonyos időn keresztül* létező populáción belül történnek (Foucault 2003, 246, kiemelés hozzáadva).

A biopolitika lényegében arról szól, hogy "átvegyük az élet és az ember mint faj biológiai *folyamatai feletti* ellenőrzést" (Foucault 2003, 247, kiemelés hozzáadva); "olyan technológia, amelyben a testek helyébe általános biológiai folyamatok lépnek" (Foucault 2003, 249). Más szóval, a folyamatok, amelyekről Foucault beszél, nem az egyén életében zajlanak le. Éppen ellenkezőleg, átmennek az egyéni életen. Az egyén születése és halála nem határolja el, hanem éppen ellenkezőleg, közvetíti és megkönnyíti a modern kormányzás tevékenységét. Ezért a biopolitika által megcélzott életnek nemcsak számszerű, hanem időbeli értelemben is van egy egyéni felüli dimenziója (Gerodetti 2005). A modern politika, ahogyan Foucault ábrázolja, olyan kormányzati technológiákból áll, amelyek egy tar- getre, a népesség biológiai folyamataira hatnak, amelyen belül az egyéni élet csak egy átmeneti pillanat.

Ezt a politika és élet közötti kapcsolatot és annak sajátos időbeli struktúráját radikalizált formában fedezzük fel újra Arendt totalitarizmus-elemzésében. Számára ez képezi a totalitarizmus sajátos természetének megértéséhez szükséges kulcsot. A megértés itt azt jelenti, hogy felismerjük azt az elvet, amely ezt a kormányzati formát mozgásba hozza (Arendt 2005). Azonban ez több is:

Amennyiben a totalitárius mozgalmak a nem-totalitárius világban keletkeztek (az ott található elemeket kristályosítva ki, mivel a totalitárius kormányokat nem a Holdról importálták), a megértés folyamata...

Az önmegértés egyértelműen, és talán elsősorban, az önmegértés folyamata is (Arendt 2005, 310).

A totalitarizmus megértésének próbája számára magában foglalja annak a kérdésnek a felvetését, hogy hogyan lehet vonzó az emberek számára, és ezt a kérdést vizsgálja mind a totalitarizmusról szóló műveiben, mind pedig *Az emberi állapot* című művében. Ezt azonban nem a politikai szociológia síkján teszi, hanem spekulatív, ha nem is teológiai síkon, a folyamatszerű időbeliség uralmát a halál, a végesség és a magány kérdéseire adott válaszként próbálja megérteni. Ezen a ponton Arendt és Foucault határozottan elválnak; Foucault nem ismerte volna el, hogy van értelme ilyen jellegű kérdésekkel foglalkozni. Szándékosan annak tanulmányozására szorítkozik, hogy mikor és hogyan alakultak ki és fejlődtek ki bizonyos kérdések. Az ilyen önkorlátozásnak azonban ára van: e korlátok között nem lehet feltenni a fellebbezés kérdését, ami bizonyosan korlátozza a történet megértésének körét, és nem lehet jobb, nem romboló válaszokat kidolgozni, vagy egyáltalán különbséget tenni rossz, rosszabb és jobb válaszok között. Ezért úgy gondolom, hogy érdemes közelebbről megvizsgálni Arendt elemzését a politika, az élet és az időbeliség azon konfigurációjáról, amely a totalitarizmus természetét jellemzi, és összekapcsolja a modern kényszerhelyzettel. Ennek fényében aztán rekonstruálhatjuk Arendt születésfogalmát, mint olyan útjelzőt, amely segít kitörni ebből a még mindig veszélyes konfigurációból.

Arendt szerint a totalitarizmus, mint kormányzati forma és mint ideológiatípus középpontjában az az elképzelés áll, hogy minden emberi cselekvés a természet vagy a történelem törvényeinek van alárendelve. Visszatekintve úgy látja, hogy az egyik ilyen vonal Darwintól a náci rasszizmusig, a másik Marxtól a sztálinizmusig vezet. Mindkettőjükben közös az az elképzelés, "hogy egy felsőbbrendű mozgásfolyamat ragadta magához a természetet és a történelmet" (Arendt 1996, 952). A totalitarizmus Arendt szerint nagyrészt a természet vagy a történelem törvényeinek végrehajtásáról szól. Mit jelent ez? Ez lényegében a folytonosság és a változás, az intranzisztencia és a mulandóság, az időtlenség és az idő közötti katasztrófálisan eltorzult, abszurd újra- és újrapcsolást jelenti. Arendt itt valójában néhány alapfeltevésből indul ki az emberi szükségletekről, valamint az intranzigencia és a transz- sience közötti olyan viszonyról, amely az embereknek jobban megfelelne. Feltételezése szerint az emberi cselekvések és azok eredményei szabadságuk és spontaneitásuk miatt elkerülhetetlenül rendelkeznek a kiszámíthatatlanság, az instabilitás és az átélhetőség egy pillanatával. Vagyis a mulandóság bele van építve az emberi létbe - ami olyan probléma, amellyel az embereknek elkerülhetetlenül meg kell küzdeniük. A pozitív jog és a politikai intézmények Arendt számára egyfajta megfelelő kompenzációs rendszert alkotnak.

válasz erre a problémára. Képesek folytonosságot és stabilitást biztosítani, hogy kiegyensúlyozzák az emberi cselekvés alapvető instabilitását és változékonyságát. A pozitív törvények a határok vagy a "stabilitás kerete" (Arendt 2005, 341), amely korlátozza, de egyben meg is engedi és védi a szabadság gyakorlását. Mint ilyen, a pozitív jog fedezi azt, amit ő "közös világnak, valamilyen transzcendens folytonosság valóságának" nevez (Arendt 2005, 342).

Két másik fontos fogalom ebben az összefüggésben az otthon és a hajléktalanság. Arendt egészen odáig megy, hogy feltételezi, hogy "az embereknek szükségük van a kaotikus és véletlenszerű körülmények állandó átforgatására egy ember alkotta, viszonylagos következetességű mintává" (Arendt 1968, 352). Az osztálytársadalom tömegtársadalommá alakulása és az ezzel kapcsolatos atomizálódási folyamat szerinte erodálta ezt a közös világot, és a tömegeket az "esszenciális otthontalanság" állapotában hagyta (Arendt 1968, 352). Még "társadalmi és szellemi otthontalanságról" is beszél (Arendt 1968, 352, kiemelés hozzáadva), ami aláhúzza, hogy itt erősen spekulatív síkon érvel.

A totalitárius válasz erre a szellemi otthontalanságra az volt, hogy kiforgatta a folytonosság és a változás viszonyát, így a totalitárius uralom alatt az emberi cselekvés statikussá válik (Arendt 2005, 342), miközben minden törvény a mozgás törvényévé válik. A terror, a totalitárius uralom legfőbb eszköze stabilizálja vagy megfagyasztja az embereket (Arendt 1968, 342) azáltal, hogy lezárja azokat a tereket, ahol a szabadság és a spontaneitás gyakorolható lenne, míg a természet vagy a történelem törvényei aláássák és végül megsemmisítik a stabilitás és a közös világ feltételeit. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a természet vagy a történelem törvényeit, szemben a pozitív, ember alkotta joggal, változatlan, állandó minőségük, időtlen jelenlétük jellemzi, ahogy Arendt fogalmaz. Ugyanakkor azonban a természet vagy a történelem törvényei az emberek politikai zoefikációjához kapcsolódó eredendő dinamikát mutatnak. Arendt érvelését úgy rekonstruálhatjuk, hogy háromféleképpen különböztetjük meg, ahogyan a természet vagy a történelem törvényei a mozgás törvényeit alkotják: először is, állítólag meghatározzák a történelem menetét és mozgását, ahogyan a természeti törvények meghatározzák a bolygók útját. Másodsor, a totalitárius mozgalmak a legfőbb tekintélyforrássá teszik őket, így ezek a mozgalmak törvényeivé válnak. Harmadszor, a totalitárius mozgalom, mint olyan, csak akkor haladhat előre, ha elkerüli bármilyen stabil intézményi rend kialakítását. Ahhoz, hogy fennmaradjon, meg kell őriznie politikai mozgalmi formáját az államfoglalás után is. Arendt hangsúlyozza, hogy a totalitarizmus távol áll attól, hogy monolitikus vagy hierarchikus állami struktúrát alkosson, hanem inkább az alaktalanság jellemzi (Arendt 1968, 395). Az olyan mechanizmusok révén, mint a zavaros együttélés

a párt- és állami hivatalok, a valódi és homlokzati hatalmi központok, az egymást átfedő és egymással versengő joghatóságok, és nem utolsósorban a hatalmi központ állandó áthelyeződése miatt elkerülhető a stabilitás megteremtése. Arendt hangsúlyozza, hogy egy totalitárius mozgalom célja *nem* egyszerűen a hatalom megtartása egy állam területi határain belül, hanem a világ meghódítása és egy új emberiség megteremtése. Különösen az utóbbi tekinthető dinamikus célnak. Míg a világ meghódítása elméletileg megvalósítható lenne - a Föld felszíne korlátozott -, ez nem igaz a fő faj vagy az "új ember" megteremtésére; ezek végtelen projektek, amelyek folyamatos tisztulási és kiiktatási folyamatot igényelnek. A mozgástörvények különböző dimenziói itt találkoznak egymással és az ember politikai zoefikációjával: az új emberi fajnak az emberfeletti mozgástörvények végrehajtása révén történő megteremtésének projektje, elkerülve ezzel a stabilizációt és megőrizve a politikai mozgást mint olyat, Arendt szerint a totalitarizmus lényegét alkotja.

6.4 Az élet javítása

Az új emberiség, az új emberi faj vagy faj megteremtése a természet vagy a történelem törvényeinek áthágásával azokat az általános jellemzőket mutatja és feltételezi, amelyeket Foucault a biopolitikanak tulajdonít: kollektív és sorozatos, időbeli jelenségeket céloz. Másképpen fogalmazva, a faj szintjén működik, és a nemzedékek sorozatát használja, ezáltal túllépve, felhasználva és mozgósítva az egyéni életet. Továbbá, amikor Foucault az evolucionizmust mint a 19. században kialakult általános paradigmát emeli kith, nagyon közel kerül Arendt processzuális gondolkodásra vonatkozó elemzéséhez:

Alapvetően a tág értelemben vett evolucionizmus - vagyis nem annyira Darwin elmélete maga, mint inkább fogalmak halmaza, kötege (pl.: a fajok hierarchiája, amelyek egy közös evolúciós fából nőnek ki, a fajok közötti létért folytatott küzdelem, a kevésbé alkalmasakat kiiktató szelekció) - a XIX. század folyamán néhány éven belül természetesen nem egyszerűen egy politikai diskurzus biológiai fogalmakba való átírásának módjává vált, és nem egyszerűen egy politikai diskurzus tudományos köntösbe öltöztetésének módjává, hanem a gyarmatosítás, a háborúk szükségessége, a bűnözés, az örület és az elmebetegség jelenségei közötti összefüggésekről való gondolkodás valódi módjává,

mert lehetővé tette számukra, hogy részt vegyenek egy állandó, nem múlandó, időtlen jelenlében. Ezeknek a törvényeknek az állítólagos intranzitivitása vagy állandósága azonban végzetes tévedés volt, mert valójában a működési elvük a mozgósítás, a dy- namizáció, a gyorsítás volt. A folyamatszerű időbeliség valójában azt eredményezte, hogy megsemmisítette az esélyét valamiféle evilági stabilitás, folytonosság vagy közös otthon megteremtésének. Végül a

A szupragantikus erők, amelyek mozgása végigszánguld az emberiségen, és minden egyes egyént akarva-akaratlanul magukkal rántanak - akár diadalmas kocsijuk tetején ülve, akár a kerekei alatt összezúzva -, sokfélék és bonyolultak lehetnek: mégis meglepő, hogy minden gyakorlati politikai cél érdekében ezek az ideológiák mindig ugyanahhoz a "törvényhez" vezetnek, az egyéneknek a folyamat vagy a faj fejlődése érdekében történő kiiktatásához. Az ártalmas vagy ártalmatlan egyének kiiktatásából a természeti vagy történelmi mozgás eredménye, mint a főnix a saját hamvaiból, úgy támad fel; de a mesebeli madárral ellentétben ez az emberiség, amely a Történelem vagy a Természet mozgásának végcélja és egyben megtestesítője, állandó áldozatokat követel, az ellenséges vagy élőszködő vagy egészségtelen osztályok vagy fajok állandó kiiktatását, hogy véres örökkévalóságába léphessen. (Arendt 2005, 341)

Az a fajta örökkévalóság, amelyet a totalitárius mozgalom kínál, halálos örökkévalóság, az általa létrehozott állandóság a "temető nyugalma" (Arendt 2005, 348). A totalitárius projekt tehát az időbeliség sajátosan folyamatszerű struktúráján alapul, amelyben a végtelenség kettős értelmet nyert: először is, a természet vagy a történelem törvényei által meghatározott és a terror által végrehajtott folyamatok nem érhetnek véget, mert céljuk, egy új emberi faj létrehozása, soha nem fejeződhet be. Másodszor, minden egyes egyén és minden egyes emberi tevékenység csupán eszközként szolgál a folyamat előmozdítására, nem pedig öncélúan. Ezeknek a folyamatoknak van irányuk, de nincs végük. Arendt számára ezt a struktúrát tömören kifejezi az SS maximája: "Egyetlen feladat sem létezik önmagáért" (Arendt 1968, 409). Ez a hozzáállás, mondja, "elpusztít minden valódi érdeklődést a konkrét munkák iránt, és olyan mentalitást hoz létre, amely minden elképzelhető cselekvést valami egészen más eszköznek tekint" (Arendt 1968, 409).

Itt azonban azt is látjuk, hogy a folyamatszerű időbeliség nem korlátozódik a totalitárius projektre, bár a totalitárius projekten belül éri el a leghalálosabb hatalmát. A cselekvések és a célok között korábban említett kapcsolat inkább jelentős hasonlóságot mutat Marxnak a csereérték és a használati érték közötti kapcsolat kapitalista viszonyok közötti elemzésével,

amelyben az emberi termelékenység lényegében a felhalmozási folyamat előmozdításának pusztá eszközévé válik. Arendt későbbi, a modern társadalomról szóló munkája vitathatóan a totalitarizmus előtti és utáni folyamatszerű időbeliség működéséről szóló tanulmányként is olvasható. *Az emberi állapot* című művében, amint arra a következőkben rámutatok, Arendt egyszerre tesz kísérletet a folyamatszerű időbeliség kialakulásának megértésére és egy alternatív modell, az intervallum időbeliségének bemutatására, az előbbi az élet elsőbbségében, az utóbbi a születés fogalmában kristályosodik ki.

6.5 Élet az intervallumban

Az emberi állapot című könyvében Arendt az "élet" legfőbb jóvá válását vizsgálja a nyugati kultúrában; megmutatja, hogy az "élet" változó fogalma hogyan kapcsolódik az időbeliség idevágó átalakulásához, és hogy ezek az átalakulások hogyan adnak választ bizonyos alapvető, traumatikus történelmi tapasztalatokra. Szerinte a *polis* egyfajta "világi halhatatlanságot" kínált polgárainak, mivel az emlékezés lehetőségének intézményes keretét alkotta (Arendt 1958, 314). Az életet olyan *élettörténetként* fogták fel, amely generációkon át öröklődhet, és az emlékezés az emberi erkölcsre adott válasz. Ehhez a válaszhoz szükség volt egy politikai testületre, amely azonban az elbeszélés és az emlékezés működő kontextusával rendelkezett. A *polis* hanyatlása tehát traumatikus tapasztalatot ~~járt~~ és az erre a tapasztalatra adott kulturális válasz az időbeliség új formájának, az örökkévalóságnak a feltalálása volt, amely a *vita contemplativa* felértékelődésével járt együtt a politikai cselekvéshez képest. Ez az elmozdulás azonban annak árán következett be, hogy leértékelődött az egyetlen olyan emberi képesség, amely képes a halál *előtt* közös világot teremteni.

Hasonlóképpen, Arendt a kereszténységet és a halhatatlan lélek eszméjét a Római Birodalom hanyatlására adott válaszként értelmezi. Ez az elmozdulás azonban a politikai cselekvés és a politikai szféra további leértékelődését jelentette, amennyiben a lélek halhatatlansága nem függött a működő politikai testtől. Éppen ellenkezőleg, a lélek megmentése és a halhatatlanság elérése érdekében az volt a fontos, hogy elforduljunk a világi politikai élettől. Arendt szerint ezért a halhatatlanság ezen új formájának ára a személyközi világtól való elidegenedés volt.

A modern kor kezdete és a modern tudomány fejlődése további felfordulást jelentett, mivel a tudomány olyan vizsgálati modellt jelentett, amely leértékelte a szemlélődést mint az igazsághoz vezető utat, így a szemlélődés elvesztette értelmét.

az élet legtekintélyesebb formájának státuszát. Arendt szerint egy rövid időre a munka átvette a szemlélődés helyét, a *homo faber* pedig a filozófusét. Abban a mértékben azonban, amilyen mértékben a vallás elvesztette a munka megfelelő céljainak meghatározására való képességét, elvesztette jelentőségét, és a folyamatelvű gondolkodás - legyen az evolucionizmus, történelmi materializmus, életfilozófia vagy a haladásba vetett hit - az időbeliség új fogalmának helyébe lépett. Az időbeliségnek ez a fogalma viszont - érvelése szerint - a biológiai életfolyamatra, illetve az élet biológikus felfogására épül. A *biosz* és a *zoe* szempontjából a *zoe* mintájára, egy olyan entitás eszméjére utalva, amely a fajjal analóg módon az egyének jövés-menésén keresztül tartja fenn magát. A faj ebben az értelemben túl van életen és halálon, és így az a feltételezett entitás, amely a folyamatszerű gondolkodás alapját képezi, legyen az természet, történelem, társadalom vagy haladás.

Azt is mondhatnánk azonban, hogy Arendt a folyamatelméleti gondolkodást válaszként értelmezi arra a "szellemi otthontalanságra", amely a nyugati világ lakóit az ókori görög metafizika felé fordulástól a háború utáni kapitalizmusig kísérte. A gondolkodás modellezése az életfolyamatról - tehát a halhatatlanság megkonstruálásának sajátosan immanentista törekvését jelenti. Megjegyzendő azonban, hogy Arendt a halhatatlanságra való törekvést nem tekinti az "emberi természet" lényegi vonásának. Az ő értelmezésében a halhatatlanság keresése nem ok, hanem inkább egy másik emberi szükséglet következménye vagy válasza, amelyről *azonban* feltételezi, hogy alapvető: az az igény, hogy otthonra találjon a világban, hogy e világi közösség tagjaként tiszteljék.

Egyébként Arendt szerint a 20. századi kapitalista gazdaság semmiképpen sem a munkán, hanem a munkán alapul, mivel minden emberi tevékenység a gazdasági dinamika fenntartására irányul. Ismét azt találjuk, hogy "egyetlen feladat sem létezik önmagáért"; egyetlen tevékenység sem képez öncélt, minden és minden tevékenység csupán arra szolgál, hogy táplálja az automatikusan előrehaladó dinamikát. Ebből a szempontból még mindig a folyamatszerű időbeliség uralma alatt élünk. Természetesen nem ölt olyan gyilkos formát, mint a náciizmusban és a sztálinizmusban, amennyiben nem egy új, egységes emberiség létrehozására irányul, és nem a terrort használja fő eszközként. Azonban, amennyiben az emberi tevékenységeket pusztán eszköznek minősítjük és kezeljük egy automatikus, kérélhetetlenül előrehaladó legfőbb folyamat táplálására, akár haladásnak, akár globalizációnak nevezzük azt, még mindig a folyamat alapú gondolkodás bűvöletében vagyunk. A háború utáni társadalomban, mondja Arendt, az emberfeletti folyamatok uralmának egyik formája a tudomány és a technológia kérélhetetlen fejlődése, amely "arra kényszerít minket, hogy a következményekre való tekintet nélkül

136 Biopolitika és történelmi
megteremtés mindent, amit csak tudunk" (Arendt 1970, 86), nem
utolsósorban a tudomány és a technológia területén.

a biotechnológia, amelyet Arendt szerint nyilvánvalóan az a vágy vezérel, hogy megszabaduljon a születés és a halandóság emberi állapotától.

6.6 A biopolitikán túl: a világba való beilleszkedés

Ezértth megjegyezzük, hogy Arendt és Foucault segít nekünk abban, hogy felismerjük a modern projekt bizonyos kritikus, egymással összefüggő elemeit, amelyek végzetesen tetőztek és konvergáltak a 20. század totalitárius projektjeiben, de nem tűntek el velük együtt. Ilyen jellemzőkként azonosítottuk az emberek politikai együttélését, a politika technokrata felfogását és a folyamatszerű időbeliséget. A biopolitika ezen elemek kombinációjaként értelmezhető. Amíg ezek az elemek megtalálhatók a kortárs gondolkodásban, tudományban, technológiában, társadalomban vagy politikában, addig célszerű figyelni a hatásukra és lehetséges konvergenciájukra. Arendt véleményem szerint egy kicsit tovább megy, mint Foucault, mivel határozottan felvázolja a politika, az élet és az időbeliség alternatív, nem-biopolitikai értelmezését, amelyet a születés fogalma fog meg. A születés gondolata egy másfajta és jobb választ kíván adni arra az egzisztenciális emberi igényre, hogy otthonra találjon a világban. Ez a válasz különbözne a különböző uralkodó válaszoktól, amelyeket a nyugati történelemben találunk, és amelyek mind a halandóság leküzdésére összpontosítottak. A nyugati gondolkodás története eddig a halandósággal volt elfoglalva (Arendt 1958). A metafizika, a kereszténység és a processzuális gondolkodás ebben a perspektívában valóban arra az igényre válaszol, hogy otthonra találjunk a világban, és arra a tapasztalatra, hogy ez az igény meghiúsul. A metafizika és a kereszténység egy sajátos időbeli forma kifejlesztésével válaszolt: az örökkévalóság, az állandóság és a személyközi világon túli, azt meghaladó és fölötte álló szféra. A folyamatszerű gondolkodásban azonban az örökkévalóság a transzcendenciából a természet vagy a történelem immanenciájába költözik, és ebben a mozgásban dinamizálódik, így ami az örökkévalóságból megmarad, az csak a folyamat állandósága. A folyamatszerűségth a 19. században megjelenő új időbeli forma. Arendt szerint tehát mind az örökkévalóság, mind a folyamatszerűség olyan időbeli struktúrákat alkot, amelyek a világban lévő otthontalanság problémájára reagálnak, amely problémát maga az emberi cselekvés természete okoz, de olyan módon reagálnak, amely inkább ront a helyzeten, mivel leértékeli és aláássák azokat az emberi képességeket, amelyek révén az ember képes otthont teremteni *ebben a világban*. A halandóság helyett a születésre összpontosítani azt jelentené, hogy elismerjük, hogy az emberi cselekvés és annak eredményeinek változékonyságára az egyetlen megoldás maga az emberi cselekvés, kiegészítve az ígéret és a megbocsátás képességével. Míg

A cselekvés egyben az újrakezdés képessége is, hogy másokkal együtt új politikai közösséget hozzunk létre. Arendt azzal a figyelmeztetéssel zárja az *Eredetet*, hogy a totalitarizmus örökké jelenlévő lehetőségként velünk marad, de azzal az optimistább kitekintéssel is, hogy a totalitarizmus vége egyúttal egy új kezdet ígéretét is magában hordozza: "A kezdet, mielőtt történelmi eseménnyé válna, az ember legfőbb képessége, politikailag azonos az ember szabadságával" (Arendt 1968, 479).

Bár a kezdet, az *initium* fogalma Augustinustól származik, Arendt sajátos fordulatot ad neki, amikor a születés faktumához kapcsolja: "Ezt a kezdetet minden újjászületés garantálja; ez valóban minden ember" (Arendt 1968, 479). A *The Human Condition* című könyvében továbbfejleszti ezt a gondolatot, és a születés fogalmának megalkotásával megragadja a kezdet, a szabadság és a cselekvés közötti kapcsolatot. A születés - németül *zur Welt kommen* - nem csupán egy fiziológiai esemény az élet kezdetén, bár ez is az, de az emberek esetében azt is jelenti, hogy belépnek abba a világba, amelyet már mások laknak. Arendt számára ez egy olyan lét kezdete, amely képes a kezdetre. A cselekvés egyfajta második születésként is felfogható, amelynek révén a személy ismét belép az interakciók és a közös projektek világába. A második születés sok más metaforájától eltérően ez a metafora nem értékeli le az első születést. A második születés nem az első ellenkezője, hanem annak megerősítése; a spontaneitás és a szabadság ajándékának elfogadását jelenti, amelyet már a születéskor és a születés által kaptunk. Míg a születés a fiziológiai élet kezdetét jelenti, amelyet munkával és munkával kell fenntartani, addig a cselekvés a politikai élet lényege. A fiziológiai élet így időt biztosít a jó élethez; a cselekvés *bioszokkal* tölti meg a *zoe-t*. Fontos azonban megjegyezni, hogy a politikai élet Arendtnél nem idill, nem elveszett és visszaszerezhető paradicsom; a születés átölelésének gondolata nem arra irányul, hogy visszavezessen bennünket a statikus időtlenség állítólagos állapotába. Tagadhatatlan, hogy az emberi cselekvés hibákat okozhat, és hogy a politikai intézmények változékonyak, ezért van szükségünk ígéretre és megbocsátásra.

A megbocsátás segítségével nem lehet visszacsinalni az emberi cselekedetek által okozott hibákat, de meg lehet akadályozni, hogy azok meghatározzák a jövőt. Az ígéret megtevése és betartása révén az emberek következetességet és kommunikációt tudnak belevinni ügyeikbe anélkül, hogy feladnák szabadságukat. A halandóság helyett a születésre összpontosítani azt jelenti, hogy értékeljük ezeket az emberi képességeket, és fenntartjuk azt az intézményi keretet, amely lehetővé teszi ezek gyakorlását. A születésre való összpontosítás azt is jelenti, hogy szakítunk az örökkévalósággal és a folyamatszerűséggel, és helyette egy új időbeli formát vezetünk be: az intervallumot. Így nem

legalábbis az időfelfogásunk felülvizsgálatát, amit a születés fogalma megcéloz, ahogy Julia Kristeva (2001) megjegyezte.⁴ Az emberi életet tehát nem az örökkévalóságba vezető átmeneti szakaszként vagy egy folyamatos folyamat dy- namikájának táplálására szolgáló eszközként, nem is időtlen idillként, hanem "a születés és a halál közötti időintervallumként" (Arendt 1958, 97) értelmezzük. Mint ilyen, van kezdete és vége, korlátozott, és időt biztosít a jó életre, amely viszont élettörténetként emlékezetes.

A születésre összpontosítani tehát azt jelentené, hogy véget vetünk a folyamatszerű időbeliségnek, és az intervallum idejével helyettesítjük azt. Itt találjuk meg azt, amit Susannah Young-ah Gottlieb Arendt gyenge vagy nem feltűnő messianizmusának nevezett (Gottlieb 2003, 160). Arendt gyakran hivatkozik Jézus alakjára, különösen akkor, amikor a cselekvés és a megbocsátás jelentőségét akarja hangsúlyozni. Szerinte Jézus távol állt attól, hogy a szemlélődés felsőbbrendűségét hirdesse a cselekvéssel szemben: "Az egyetlen tevékenység, amelyet a názáreti Jézus prédikációiban ajánl, a cselekvés, és az egyetlen emberi képesség, amelyet hangsúlyoz, az a képesség, hogy 'csodákat tegyen'" (Arendt 1958, 318).

Ezért nem feltétlenül Jézus az, aki messiási tulajdonságokkal rendelkezik, hanem Jézus inkább a cselekvés és a megbocsátás messiási, potenciálisan megváltó erejét mutatja be. Arendt szerint ezek az emberi képességet jelentik a csodák véghezvitelére. Az Újszövetség számos szakaszában elmondja nekünk,

a csodák nyilvánvalóan nem természetfeletti események, hanem csak azok, amiknek minden csodának - az emberek által véghezvitt csodáknak éppúgy, mint az isteni ágens által véghezvitteknek - mindig is lenniük kell, nevezetesen valamilyen természetes eseménysorozat, valamilyen automatikus folyamat megszakításai, amelyek összefüggésében teljesen váratlannak számítanak (Arendt 1968/1993, 168).

Az emberi cselekvésnek ez a csodálatos ereje messianisztikus jellegű, mivel véget vet egy időnek és megnyit egy másikat; megszakítja a folyamat idejét és megnyitja az intervallum idejét. A jelenlegi időt lezárja, amennyiben megállítja az idő száguldását a jövő felé, és a jelenben, a határok közötti időt nyitja meg.

A messianizmus eleme és a megváltás gondolata idegen Foucault-tól, és erre a messianisztikus perspektívára való tekintettel Arendt és a

---

4 Nem osztom azonban Kristeva (2001) nézetét, miszerint Arendt *Az emberi állapot című művében az élet vehemens védelmére törekszik*. Kristeva ebben a könyvében nem rendezi az élet fogalmának különböző jelentéseit.

Foucault időbeliségről alkotott elképzelései alapvetően eltérnek egymástól. Foucault idővel kapcsolatos gondolatai nem utalnak az idő végének messianisztikus eszméjére, míg Arendt elképzelése az emberi cselekvésről mint a nyilvánosságban megnyilvánuló messianisztikus hatalomról erős rokonságot mutat azzal, amit Gershom Sc holem a judaizmus messianisztikus eszméjeként azonosít:

A judaizmus minden formájában és megnyilvánulásában mindig is úgy tekintette a megváltást, mint olyan eseményt, amely nyilvánosan, a történelem színpadán és a közösségen belül zajlik. Ez egy olyan esemény, amely a látható világban történik, és amely nem képzelhető el a látható megjelenésen kívül (Scholem 1971, 1).

Arendt, akárcsak Foucault, szigorúan elutasítja azt az erős messianisztikus elképzelést, hogy a világ egyszer s mindenkorra megmenthető, amit ő, akárcsak Foucault, rendkívül veszélyesnek tart. Mindazonáltal mégiscsak messianisztikus üzenetet közvetít, csakhogy a messianisztikus erők, a cselekvés és a megbocsátás emberi képességei maguk is időlegesek; időben működnek, eredményeik instabilak, és minden, amit tehetnek, hogy megnyitják az időt egy új kezdet számára ebben a világban. Ezért a messianisztikus idő Arendtnél az intervallum struktúrájával rendelkezik, a megváltás szabadságot jelent, amelynek gyakorlása Arendtnél a hatalom szinonimája, és ez a hatalom, ahogyan Scholem fogalmazott, nyilvánosan, a közösségben valósul meg.

Foucault számára ezzel szemben a szabadság azt jelenti, hogy képesek vagyunk másképp gondolkodni és másképp felfogni önmagunkat, másképp, mint a szubjektivizálás követelményei, hogy a vallomás és az igazmondás révén autonóm szubjektummá válunk, és ezáltal az élők biopolitikai irányításához szükséges tudást termelünk. A szabadság, amelyet Foucault végül meghagy nekünk, *gondolkodási* gyakorlatokból és öngyakorlatokból áll; a szabadság Foucault számára "magatartás, ethosz, filozófiai élet" (Foucault 1997, 319), "történelmi korszakunk állandó kritikája" (Foucault 1997, 312), "önmagunk kritikai ontológiája", "önmagunk által önmagunkon végzett munka" (Foucault 1997, 316). Olyan szabadság ez, amely az énnel marad elfoglalva, ha nem korlátozódik a *vita contemplativa* határain belülre. Foucault módszere, ahogyan a történelmet faggatja, és a modernitás állítólagosan egyetemes, szükséges, racionális vagy emancipációs vonásait nemcsak történelminek, hanem eredendően kétértelműnek is mutatja, rendkívül hasznos előfeltételt biztosít számunkra a modern biopolitika logikájának elemzéséhez. Nehéz azonban belátni, hogy a szabadságnak ez az önközpontú, filozófiai felfogása hogyan mutathatna a politika alternatív felfogására, amely nemcsak a biopolitika elemzését, hanem annak meghaladását is lehetővé tenné.

A születés fogalma, ahogyan én érveltem, egy lépéssel továbbvisz bennünket, és a politika, az élet és az időbeliség alternatív értelmezését kínálja. Az emberi életet itt nem egy végtelenül száguldó folyamat egy pillanataként értelmezik, amelynek törvényeit az egyéneken kell végrehajtani, és nem is kezelhető egységként, hanem a születés és a halál közötti időtartamként. Az idő nem az emberfeletti folyamatok végrehajtásának közege, hanem az az intervallum, amely lehetőséget ad arra, hogy a tevékenységeket önmagukért végezzük. A politikát végül nem a népesség irányításaként vagy a gazdasági vagy tudományos fejlődés felgyorsításaként értelmeznénk⁵, hanem a másokkal való közös cselekvésként, és a politika célja nem valamilyen kollektív entitás minőségének javítása, egy jobb faj létrehozása vagy a gazdaság dinamikájának fenntartása lenne, hanem az, hogy a világot otthonná tegyünk.

---

5 Arendt kritikája a haladás eszméjéről és a folyamatszerű gondolkodásról egyértelműen Walter Benjamin *Tézisek a történelem fogalmáról* (1968) című művéből merít. Az Arendt és Benjamin időbeliség-felfogása közötti rokonságok és különbségek azonban egy másik tanulmányt igényelnének. Benjamin felhasználásának vizsgálatához a biopolitika kritikai elemzéséhez lásd Wehling 2019.

7 Az élet erőinek növelése: Biopolitika, kapitalizmus és idő Marxnál és Foucault-nál

---

Már nem a munkás foglalkoztatja a termelőeszközöket, hanem a termelőeszközök foglalkoztatják a munkást. Ahelyett, hogy termelőtevékenységének anyagi elemeiként fogyasztanák el, saját életfolyamatukhoz szükséges erjesztőként fogyasztják el, és a tőke életfolyamata kizárólag saját mozgásában, mint önértékesítő értékben áll. *(Marx 1990, 425)*

A klasszikus korszak óta a Nyugat e hatalmi mechanizmusok mélyreható átalakulásán ment keresztül. A "dedukció" már nem a hatalom fő formája, hanem csupán egy elem a többi között, amely az alatta lévő erők beidézésén, megerősítésén, ellenőrzésén, nyomon követésén, optimalizálásán és szervezésén dolgozik: egy olyan hatalom, amely inkább az erők létrehozására, növelésére és rendezésére törekszik, mint arra, hogy akadályozza őket, alávesse őket, vagy megfosztja őket a hatalomtól. *(Foucault 1980, 136)*

7.1 Hiányzik a kapcsolat: Biopolitika és kapitalizmus

A 21. század elejénst a fogalmak biofikációja végre bekerült a közgazdaságtan területére. Az olyan fogalmak, mint a biotechnológia, a biomedicina, a bioetika, a biojog és - kisebb mértékben - a biopolitika már az 1980-as és 90-es években elterjedtek, míg a biogazdaság, a bioérték és a biotőke fogalmai csak a 2000-es évek elején terjedtek el. A biopolitika kifejezéshez hasonlóan ezeket is nagyon eltérő módon használják, és vagy a tárgyat, amelyre utalnak, igyekeznek népszerűsíteni vagy kritizálni. Azok, akik kritikusan használják őket, így vagy úgy szoktak hivatkozni a biopolitika és a biohatalom fogalmaira, ahogyan azokat a következő fogalmakkal jellemzik

Michel Foucault.¹ Még ezen a hagyományon belül is viszonylag tisztázatlan azonban a viszony egyrészt a biohatalom és a biopolitika, másrészt a (bio)érték, a (bio)tőke és a (bio)kapitalizmus között. Ahogy Ute Tellmann (2017, 69) helyesen megjegyzi, a liberális közgazdaságtan és a biopolitika közötti kapcsolatot gyakran feltételezik, de ritkán vizsgálják. Ez még inkább igaz a biopolitika és a kapitalizmus kapcsolatára. Bár a szakirodalomban sok szó esik biopolitikáról és liberalizmusról, biopolitikáról és liberális kormányzásról, biopolitikáról és biováltozatról vagy biopolitikáról és biotőkéről, a biopolitika és a kapitalizmus kapcsolatára ritkán fókuszálnak. A kapitalizmus fogalma szinte soha nem szerepel ebben a szakirodalomban, és ha mégis, akkor általában vagy a liberalizmussal, vagy a gazdaság egy bizonyos szegmensével azonosítják, amely a biotudományokat és a biotechnológiát használja. A biopolitika és a kapitalizmus kérdéseinek a foucault-i hagyományban való összekapcsolására tehát két fő megközelítést különböztethetünk meg, amelyeket én "technológia-központú megközelítésnek" és "kormány-központú megközelítésnek" fogok nevezni.

7.2 A biopolitika mint biotechnológia

A technológia-központú megközelítés fogalmát itt Lars Thorup Larsen (2007) munkájától kölcsönözöm, amely a biopolitika és a gazdaság közötti kapcsolatról szóló munkáknak azt a vonalát jelöli, amely nem annyira a kormányzatra, mint inkább a biotudományra és a biotechnológiára összpontosít. A biogazdaság, biovalue, bioproperty és biocap- ital fogalmak itt vagy a 20th /21st -századi közgazdaságtan egy adott ágazatát vagy korszakát, vagy mindkettőt jelölik, nevezetesen azt, amely az életfolyamatokban rejlő lehetőségeket használja ki, a molekuláris szinttől az emberi testig, a műszaki tudományok fejlődésén alapulva.

---

1 Sajnos maga Foucault soha nem tisztázta a két koncepció közötti kapcsolatot. Néha úgy tűnik, mintha szinonimaként használná őket; máskor viszont a biopolitika a biohatalom gyakorlásának módjait jelöli. A zavart tovább fokozza a "biopolitika" kifejezés népszerűsége az ezredforduló óta, valamint az a tény, hogy a foucault-i és a nem-foucault-i használat gyakran keveredik a szakirodalomban. Míg a biopolitika az elterjedtebb kifejezés, addig a biohatalom Foucault-nál vitathatatlanul az alapvetőbb. A szuverén hatalom megfelelőjeként a biohatalom a hatalom új, korszakos formáját jelöli, amely a modern társadalom különböző rétegeit, szféráit és dimenzióit áthatja. Mivel ez az elméleti szint az, amit ez a fejezet megcéloz, ezért a biohatalom sok esetben a megfelelőbb kifejezés lenne. Mivel azonban a szakirodalomban a biopolitika az elterjedtebb, pragmatikus okokból itt általában ezt a kifejezést fogom használni.

a tudástermelés (Helmreich 2008). A hangsúly itt a biotechnológiai ipar politikai gazdaságtanának tanulmányozására helyeződik, beleértve a biológiai tárgyak vagy folyamatok szétválasztását és felértékelését, valamint az üzleti modellek és befektetési stratégiák kialakulását. Általános szinten ezekhez hozzáadhatjuk a piacok, a kutatási és fejlesztési stratégiák, a gazdasági diskurzusok, a víziók és elképzelések kialakulását - és ami fontos, a gazdasági struktúrák átalakulását a biomedicinális és biotechnológiai tudástermeléssel való kölcsönhatásban (Cooper 2008; Rose 2007; Sunder Rajan 2006; Waldby 2008; 2009; Waldby és Cooper 2010). A tőke és a kapitalizmus fogalmi akkor és annyiban kerülnek szóba, amikor és amennyiben a testek, az életfolyamatok, a biotudományok és a biotechnológiák felértékelődését úgy elemezzük, mint amelyek a kapitalista gazdaságban helyezkednek el, amelyet a verseny és a profitszerzés kapitalista elvei, valamint - bár a szakirodalomban ritkábban szerepel - a kizsákmányolás szabályoznak. A technológia-központú megközelítések esetében a biopolitika arra vonatkozik, hogy az életfolyamatok hogyan válnak hozzáférhetővé, mobilizálhatók és bejegyezhetőek, hogy kihasználják életfontosságú potenciáljukat (Waldby és Cooper 2008, 68). A kortárs biopolitika ebben az értelemben hajlamos egybeesni a vitalitás felértékelésének biotechnológiai alapú módjaival. Így a technológia-központú megközelítések felhívták a figyelmet arra, hogy a biotudományos tudástermelés, a biotechnológia és a biogazdasági felértékelődési stratégiák milyen bonyolult módon alakítják és erősítik egymást a késő kapitalizmusban, amit a Rabinow (1996) által "bioszocialitásoknak" nevezett egyéni és kollektív identitások, társadalmi kapcsolatok, hálózatok és közösségek új formáinak létrehozása kísér, és bizonyos mértékig újra informál.² A biopolitika és a kapitalizmus azonban csak a biotechnológiával vagy a biomedicinával összefüggésben kerül a figyelem középpontjába; a hangsúly a biotechnológia vagy a biomedicina köré szerveződő iparágakon, piacokon és üzleti stratégiákon van, vagyis az iparágakon, a piacokon és azon törekvésen, hogy a genetika, a biokémia vagy a reprodukciós orvostudomány legújabb vívmányai révén kihasználják a testben, testrészekben vagy testanyagokban rejlő életfolyamatokban rejlő lehetőségeket. Így végső soron a reprodukciós orvostudomány és az új genetika megjelenése jelzi a biotőke kialakulását. Míg ez a kutatási irányzat nagymértékben előmozdította az élettudományok területén a tudástermelés, az új piacok és iparágak kialakulása, az állami politikák, a tudományok és a tudományágak közötti kölcsönhatás megértését.

---

2 A biotudományok, a bioszocialitás és a gazdaság közötti kapcsolatról szóló vita áttekintését lásd Gibbon és Novas 2007; a bioszocialitás fogalmának alapjául szolgáló, implicit módon technodeterminista feltevések kritikáját lásd Gerhards 2020, 57.

és intézményi berendezkedések, valamint az identitás- és közösségformálás (Gibbon és Novas 2007, 13), a biopolitika és a kapitalizmus csak egy bizonyos szegmensét emeli ki, és nem tárgyalja a kettő közötti kapcsolatot fogalmi szinten. Problémát jelent, ha a biopolitikát fogalmilag a biotechnológia köré szerveződő politikai vagy gazdasági tevékenységekre szűkítjük le. Az ezzel ellentétes állítások ellenére ez az álláspont implicit módon a technológiai determinizmus irányába mutat, amennyiben a genetika, a biotechnológia és a reprodukciós orvostudomány 20. század végi fejlődését tekinti a mai biopolitika és annak a gazdasággal való összefonódása mögött meghúzódó hajtóerőnek és eredetnek.th Egy ilyen álláspont két kérdést is nyitva hagy: vajon ezeket az előrelépéseket maguk is a biopolitika logikája alakítja és hajtja-e, és hogyan viszonyul ez a kapitalizmus logikájához. Ehhez kapcsolódóan a biopolitika technológia-központú felfogása hajlamos figyelmen kívül hagyni vagy lekicsinyelni a biopolitikai stratégiákat, amelyek nem feltétlenül az élettudományok köré szerveződnek, hanem a szociális, foglalkoztatási, család- vagy bevándorlási politikák különböző formáin keresztül, a várostervezés, a szociális munka, a születésszabályozási kampányok és hasonlók állami, szubállami és globális szintjén működnek, és így figyelmen kívül hagyja a Foucault által a népesség biopolitikájának nevezett folyamatok nagy részét. Míg Nikolas Rose 2007-ben még azt feltételezte, legalábbis a késő modern liberalizmus számára, hogy az állam által vezetett beavatkozások a népesség szintjén a múlté, és hogy a biopolitika in- dividualizálódott és molekulárizálódott, a táborok visszatérése, a határok szelektív lezárása, a népességpolitika rehabilitációja (Schultz 2019) és a nyíltan eugenikus diskurzusok (Wehling 2010; 2019) nem hagynak kétséget afelől, hogy ez már nem igaz - ha valaha is az volt. A biopolitika technológia-központú koncepciója nem képes megragadni az emberi csoportok és populációk méretének, szerkezetének és tulajdonságainak szelektív kezelésének tartós, de folyamatosan változó gyakorlatait, diskurzusait és társadalmi technológiáit.

7.3 A biopolitika mint önkormányzat

A kormányközpontú megközelítések ezzel szemben nem a tudomány és a technológia kérdéseire, hanem a biopolitika, a liberalizmus és a kormányzati technológiák közötti kapcsolatra összpontosítanak. A liberalizmust ebben a szakirodalomban bá- sikusan a távoli kormányzás eszméin, technológiáin és mechanizmusain keresztül működő politikai racionalitásként fogják fel (Dean 2002; Larsen 2007; Lemke, Krasmann et al. 2000; Tellmann 2017). Az egyének, családok, szomszédságok és más kollektívák bekapcsolódnak az önkormányzati programokba.

és önfejlesztés, különösen az egészség, a fittség, a szexualitás, a nemzés és a testi élet egyéb aspektusai tekintetében. Ezáltal a közegészségügy, a közjólét és a közbiztonság iránti felelősséget az államról az egyénekre, családokra, csoportokra, szomszédságokra vagy más kollektívákra hárítja. A biopolitika ebben a kontextusban az öngazgatás és az önfejlesztés előmozdítására szolgáló mechanizmusok összessége, vagy - ennek ellentettjeként - az erre képtelennek tartott személyek fegyelmezésére szolgáló mechanizmusok összessége. Így a biopolitika és a liberalizmus végső soron az egyének fegyelmezésének és felelősségre vonásának terepén találkozik. A biopolitika, röviden szólva, a (neo)liberális kormányzás eszközeként működik. Ebből a szempontból azonban továbbra sem világos, hogy az olyan fogalmak, mint a biohatalom és a biopolitika milyen hozzáadott értéket képviselnek, ha egyáltalán van ilyen. Ha a biohatalom és a biopolitika alapvetően a fegyelmezés és a felelősségvállalás technológiáit jelöli, akkor miért ne tartanánk meg ezeket a fogalmakat? Röviden, mi a "bio" a biopolitikában, és miért fontos?

Nemrégiben Ute Tellmann javasolta, hogy ezt a kérdést szisztematikusabb ~~sítn~~ közelítsük meg. Tellmann szerint a foucault-i hagyomány hajlamos azt feltételezni, hogy a népesség biopolitikája egybeesik a liberális gazdasági kormányzati rendszerrel, és így metonimikus kapcsolatot hoz létre a népesség, a biopolitika és a gazdasági kormányzat között, amelyet azonban soha nem vetnek alá közelebbi elméleti vizsgálatnak (Tellmann 2011, 61). Javasolja, hogy ezt a kapcsolatot Thomas R. Malthus munkásságának közelebbi vizsgálatával vizsgáljuk meg. A Malthushoz való visszatérés - érvelése szerint - lehetővé teszi számunkra, hogy rekonstruáljuk a biopolitika és a liberális közgazdaságtan ~~közi~~ hiányzó kapcsolatát, amelyet a népesség és a szűkösség közötti kapcsolat alkot (Tellmann 2017). A szűkösség fogalma szerinte kulcspozíciót foglal el a modern gazdaságban, meghatározva annak határait mind a gazdasági diskurzus, mind a társadalom külön szférája szempontjából. Végül is a szűkösség problémájára való hivatkozás különbözteti meg a gazdasági szférát a politika szférájától (Tellmann 2017, 204). Tellmann szerint Malthusból kiindulva rekonstruálhatjuk a modern közgazdaságtan biopolitikai eredetét, amely a civilizált emberi élet és a vad élet eredendően rasszista és kolonialista megkülönböztetésén alapul. Szerinte ennek a kapcsolatnak a megértéséhez a kulcs a kapcsolat harmadik eleme: az idő. Míg a barbár élet az időtlen jelenben ragadt, képtelen előre gondolkodni, a bőség idején mértéktelenül fogyaszt és szaporodik, anélkül, hogy a jövőre gondoskodna, addig a civilizált élet megtöri a bőség és a hiány körforgását, ellenáll a túlzott fogyasztás és szaporodás kísértésének, és lehetővé teszi a gazdasági fejlődést. Malthus szerint tehát a vad élet és annak jövőtlenségének hiánya felelős az egész világot sújtó hiányért és nyomorúságért.

népeség. Tellmann számára tehát a biopolitika és a kapitalizmus közötti hiányzó elméleti kapocs a szűkösség és a jövőbeliség, valamint a népesség e fogalma közötti kapcsolatban található. A biopolitika alapvetően a vad és a civilizált élet közötti különbséget jelöli, ami egyrészt a kevésbé jelenvaló idő, másrészt a jobb jövőre való törekvés közötti különbséggel esik egybe. Ez egyúttal megfelelő történelmi ugrást is jelent. Ebben az értelemben a biopolitika egybeesik a modern liberális gazdaság születésével; fegyelmezi a kontrollálatlan szükségleteket és vágyakat a jövőbeni esetleges beteljesülés érdekében, és így a jövőbeliséget a közvetlenséggel helyettesíti. Ezáltal a biopolitika konstitutív módon magában foglalja az emberi élet hierarchiáját, a vad, jelenorientált és a civilizált, jövőorientált élet közötti értékkülönbséget.

Tellmann a biopolitika két fontos jellemzőjére hívja fel a figyelmet, amelyekre később még visszatérek: a modern piacgazdaság, a biopolitika és a jövőorientált időbeliség közötti kapcsolatokra, valamint az emberi élet különböző formáinak tulajdonított értékkülönbségre. A biopolitika és a kapitalizmus kérdésével kapcsolatban azonban néhány kérdés továbbra is nyitva marad. Különösen a biopolitika és a liberalizmus, nem pedig a biopolitika és a kapitalizmus kapcsolatára összpontosítunk; Tellmann nem használja a kapitalizmus kifejezést. A liberalizmus jelentése azonban továbbra is kissé homályos, a liberális politikai racionalitás, a piacgazdaság és a klasszikus politikai-gazdasági diskurzus között ingadozik. A kapitalizmus fogalmával ellentétben ez nem egy adott társadalmi formát jelöl, egy adott termelési móddal és a társadalmi viszonyok sajátos formáival. Továbbá Malthusnak nem sok mondanivalója van a modern liberális gazdaság kialakulása *utáni* biopolitikáról. Még mindig zajlik a biopolitika? Vajon a vad életet egyszer s mindenkorra felváltotta a civilizált élet, és a biopolitika csak egyszer jelenik meg a történelemben? Vagy a vad élet inkább az emberi élet egy földalatti rétegét alkotja, amely továbbra is fenyegeti a liberális rendet? Ebben az esetben a liberalizmusban a biopolitika szerepe az elnyomás állandó ereje lenne. Mindkét feltevés - a biopolitika mint egyedülálló esemény és a biopolitika mint az elnyomás állandó ereje - szerintem nélkülözi a biopolitika és a kapitalizmushoz való viszonyának sajátos, jellegzetesen modern vonásait. Miközben egyetértek Tellmannal abban, hogy mind a biopolitika, mind a kapitalizmus eredendően jövőorientált, azt kifogásolnám, hogy az a jövő, amely felé orientálódnak, nem olyan, amelyben a szükségletek kielégülnek és a hiányt legyőzik. Ami a kapitalizmus és a biopolitika közötti kapcsolatot illeti, azt állítom, hogy többet lehet tanulni Marxtól, mint Malthustól: nevezetesen, hogy a kapitalizmus dinamikáját *nem* a hiány problémája, hanem a felhalmozás logikája mozgatja.

Összefoglalva, a kormányközpontú megközelítések hajlamosak a kapitalizmust a liberalizmusra, míg a technológia-központú megközelítések a biopolitikát a biotechnológiára redukálni. Egyik sem foglalkozik a biopolitika és a kapitalizmus kapcsolatával konkrétan vagy elméleti és fogalmi szinten. Ennek érdekében javaslom, hogy térjünk vissza Foucaulthoz és Marxhoz, valamint a biopolitika és a kapitalizmus kapcsolatához. Azt állítom, hogy a nyilvánvaló különbségek ellenére van néhány figyelemre méltó konvergencia a biohatalom/biopolitika és a kapitalizmus elemzése között, és hogy ezek mindenekelőtt a hatalom, az élet és az idő vizsgálatára vonatkoznak a modernitás feltételei között, valamint a köztük lévő kapcsolatra. Ami a hatalmat illeti, mind Marx, mind Foucault elsősorban a hatalom produktív arcát, produktív működési módját vizsgálja. Ez nem azt jelenti, hogy a hatalom számukra nem elnyomó, hanem azt, hogy annak reprezentativitása csak a produktivitás tanulmányozása révén válik érthetővé. Továbbá, mind Marx, mind Foucault számára az élet a hatalom e típusának kulcsfontosságú erőforrása. Valójában az élet egy valóban modern erőforrás, mivel ez az az erőforrás, amelyet egyszerre lehet használni/kihasználni és javítani/növelni. Az élet a modern termelőerő alanya, erőforrása és terméke. És végül, mind Marx, mind Foucault számára az idő kulcsfontosságú. A modernításban az idő, vagy inkább az időbeliség a (bio)hatalom és a tőke létmódja. Mind a (bio)hatalom, mind a tőke osztozik a performatív ontológiában, mivel csak cselekvésben léteznek, csak akkor és annyiban, amennyiben és amennyiben végrehajtják őket. Ráadásul, ahogyan azt mutatni fogom, a tőke és a biohatalom/biopolitika osztozik egy olyan beépített időbeliségben, amelyet a jövőbeliség fogalma nem fed le kellőképpen. Ezt az időbeli struktúrát az egyre növekvő termelékenység folyamatos, korlátlan folyamata jellemzi, amely így a jövőre irányul, de nem a jövőbeli beteljesülésre. Ehelyett ez egy állandó, korlátlan maximalizálási és optimalizálási folyamat, amelynek nem lehet értelmes vége.

7.4 Teljesítmény és termelékenység

Marx *A politikai gazdaságtan kritikája* és Foucault biopolitikáról szóló munkája a társadalomelmélet³ legmagasabb rangú alkotásai közé tartozik, amelyek a modern társadalmiság korszakos jellemzőit igyekeznek megragadni. Egyikük sem elégszik meg a társadalom egyetlen szegmensének vizsgálatával: Marx nem a "gazdaságot", hanem a társadalmi viszonyok együttesét vizsgálja.

---

3 Foucault biopolitikáról szóló tanulmányainak mint társadalomelméleti munkának a

148 Biopolitika és történelmi
tárgyalását lásd Braun és Gerhards 2019 és Geisler és Struwe 2019.
Társaság

"azokban a társadalmakban, ahol a kapitalista termelési mód uralkodik" (Marx 1990, 125). A biopolitika pedig Foucault-nál nem egy adott politikai területet jelöl, amelyet például az orvostudományra vagy a biológiára való hivatkozással határoznak meg (Braun és Gerhards 2019; Wehling 2008), hanem a társadalmi integráció egy történelmileg specifikus módját, amely az egyénnek a társadalmi rendbe való integrálását ígéri oly módon, hogy mindkettő egyszerre előnyös legyen (Braun és Gerhards 2019; Foucault 2000a; 1994a).⁴

Marx és Foucault számára egyaránt a termelékenység, nem pedig az elnyomás vagy a megfosztás a kulcs a modern világ hatalmának megértéséhez. Véleményük szerint értelmetlen az elnyomás erői ellen harcolni anélkül, hogy ne foglalkoznánk azokkal a formákkal, amelyekeken keresztül a társadalmi viszonyok, a társadalmi gondolkodás és a társadalmi szereplővé válás módjai formálódnak és jönnek létre. Ez nem jelenti azt, hogy az elnyomás, a kitermelés, a nyomor és a nélkülözés jelentéktelenek lennének elemzéseikben; azonban nem ezek jelentik a kulcsot a társadalmi gondolkodás és gyakorlat uralkodó formáinak megértéséhez és végső soron legyőzéséhez a jelenben. A kulcs az, hogy hogyan állítjuk elő és reprodukáljuk ezeket a formákat, és hogyan ruházzuk fel őket hatalommal.

Mint ismeretes, a hatalom fogalma, amelyet Foucault *A tudás akarásában* vezet be, túlmutat az elnyomással, a nyomorral és a megfosztással való foglalkozáson, és inkább a hatalom produktív dimenzióit emeli ki. A hatalom, hangsúlyozza, nem csupán a fedő, amely lefoglalja felforrósodott vágyainkat, és indokolatlanul korlátozza a szexuális és politikai felszabadulás erőit. Inkább az erők változó konstellációjáról van szó, amelyben szubjektivitások alakulnak és formálódnak. Foucault számára az a hit, hogy a szexuális felszabadulás, az igazság kimondása és az önfeltárás megszabadít minket a hatalomtól, és lehetővé teszi számunkra, hogy mind személyesen, mind politikailag felvirágozzunk, maga is a hatalom történelmileg specifikus hatása. Ehelyett - ragaszkodik hozzá - a hatalom termeli az igazságot, a szexualitást, a szubjektumokat és a köztük lévő kapcsolatokat, és pontosan az a kérdés foglalkoztatja, *hogy hogyan* termelik ezeket. Amíg a hatalom negatív műveleteire összpontosítunk - mint például a

---

4 Jacques Bidet (2016) Foucault-t szintén társadalomelméletíróként olvassa, és Marxszal teszi őt egyenlővé, mivel érvelése szerint mindketten az instrumentális ész két, a modern társadalmi rendet uraló, egyaránt konstitutív pólusát emelik ki: a tőkét és a szervezettséget. Mindkettő olyan kiváltságokra támaszkodik, amelyek lehetővé teszik a domináns osztály számára a hatalom gyakorlását, nevezetesen a tulajdon és az elit kompetenciáinak kiváltságára. A hatalom itt alapvetően a hatalom feletti hatalomként fogalmazódik meg: vezetői hatalom a munkavállalók felett, orvosi hatalom a betegek felett, egyetemi hatalom a diákok felett (Bidet 2016, 96). Miközben egyetértek

1410 Biopolitika és történelmi

Bizetdel abban, hogy mind Marx, mind Foucault a modern társadalmi rendet az igazságosság instrumentális ész szempontjából elméletileg megalapozza, nem fogom kiemelni a "hatalom feletti hatalom" weberiánusabb felfogását Foucault-nál, hanem inkább a tőke és a biopolitika közös logikáját, az emberi termelékenység növelésére irányuló közös, beépített dinamikájukat igyekszem előtérbe helyezni.

Az igazság eltorzításának vagy elfedésének, a szexualitás elfojtásának és a valódi énünktől való elidegenedésnek a kérdései - amíg erre összpontosítunk, Foucault szerint humanista gondolkodásmód csapdájába esünk, és valami rejtett lényeghez, elveszett eredethez kötődünk, ami megakadályoz minket abban, hogy valóban valami újat próbáljunk ki. Foucault szerint az elveszett igazság keresése helyett inkább az igazság előállításának megértéséből nyerhetünk többet. Csak ha felismerjük, hogy az ember állítólagos természete, az állam lényege vagy a szubjektum nem más, mint történelmileg kontingens gondolkodás- és cselekvésmódok, akkor lesz lehetséges másképp cselekedni, másképp élni és esetleg másképp érezni. Ezért Foucault feltételezi, hogy a hatalom produktív műveleteire való összpontosítás potenciálisan nagyobb szabadságot ad nekünk, hogy ne csak siránkozzunk az elnyomás miatt, hanem másképp gondolkodjunk és cselekedjünk.

Nos, egyrészt a hatalom "negatív" felfogásától a "pozitív" felfogás felé való elmozdulás egyértelműen a freudo-marxizmus és annak a szexuális elnyomással, illetve felszabadítással kapcsolatos előítéletével szemben érvényesül. Foucault következetesen elhatárolódik a szerinte totalizáló megközelítésektől, azoktól a megközelítésektől, amelyek a társadalmi és politikai hatalmi viszonyok hatásait bizonyos gazdasági vagy politikai kategóriákból próbálják levezetni, például "az örültek, betegek, gyerekek, bűnözők stb. státuszát a mi társadalmunkban" az állam kategóriájából, vagy az állam kategóriáját az áru kategóriájából és így tovább. "[T]án válaszolok: Igen, természetesen eltökéltem, hogy tartózkodom az efféle elemzéstől" (Foucault 2008, 78). Ehelyett azt javasolja, hogy "a mi társadalmunkhoz" a jelen kritikai történelmén keresztül közelítsünk, amely a gyakorlatok és problematizálások genealógiájára és az ezek körüli küzdelmekre összpontosítana.

Másfelől azonban ezt a változást egyértelműen Marx inspirálta:

Egy merész összehasonlítást fogok tenni. Mit tett Marx, amikor a tőke elemzése során a munkás nyomor problémájával találkozott? Újra összeolvasztotta a szokásos magyarázatot, amely ezt a nyomorúságot egy természetesen ritka ok vagy egy összehangolt lopás következményének tekintette. És lényegében azt mondta: mivel a kapitalista termelés alapvető törvényei szerint nem tehet mást, mint hogy nyomorúságot okoz. A kapitalizmus *létfajósultsága* nem az, hogy éheztesse a munkásokat, de nem tud fejlődni anélkül, hogy éheztesse őket. Marx a lopás elítélését a termelés elemzésével váltotta fel. Ha minden más dolog egyenlő, akkor nagyjából ezt akartam mondani. Nem arról van szó, hogy tagadjuk a szexuális nyomorúságot, de arról sem, hogy azt negatívan, elfojtással magyarázzuk. Az egész prob-

lem az, hogy megragadjuk azt a pozitív mechanizmust, amely a szexualitást ilyen vagy olyan módon létrehozva nyomorúságot eredményez. (Foucault 1977, 153f.)

Egyszóval, Marx a hatalom pozitív, nem jogi fogalmát dolgozta ki, amely modellként szolgál Foucault számára. Egy kevésbé ismert szövegében, amely egy 1976-os, a Bahiai Egyetemen tartott előadásából származik, Foucault kifejezetten utal Marx *A politikai gazdaságtan kritikájára*, mint a hatalom e sajátosan új, modern típusának alkotóelemeit összefogó műre. Mik ezek az elemek? Először is, Foucault hangsúlyozza, hogy Marx számára nem *egy* hatalom létezik, hanem az uralom vagy az alávetettség különböző típusai, amelyek mindegyike sajátos helyi és történelmi kontextusból alakult ki, és sajátos technológiákat és mechanizmusokat mutat. Megemlíti a műhelyt, a hadsereget és a rabszolgaültetvényt, hogy hangsúlyozza a sokféleség mértékét. "A társadalom különböző hatalmak szigetcsoportja" (Foucault 2012[1976], 4). Másodsor, Marx számára - Foucault szerint - a szuverenitás kialakulása nem az első és a társadalom a második, ahogyan azt Grotius, Pufendorf és a szerződéselméletek jogi koncepciói sugallják. Ez fordítva is igaz: a regionális hatalmak az elsők, az államhatalom pedig a második. Harmadszor, és ez a legfontosabb, ezek a regionális hatalmak nem elsősorban a korlátozás és a tiltás útján működnek, nem elsősorban jogi úton: "E helyi és regionális hatalmak eredeti, lényeges és állandó funkciója valójában az, hogy egy termék termelőinek hatékonyságát és készségét előállítják" (Foucault 2012, 5).

Vegyük észre, hogy itt nem elsősorban a termékről van szó, hanem "a termelő hatékonyságáról és készségéről". Marxi nyelven ez lenne az élőmunka termelékenysége. Foucault-i értelemben a termelő hatalom biohatalom, mivel a testet és a népeiséget olyan erőforrássá teszi, amelynek életerejét növelni és fokozni kell. Marxot és Foucault-t egyaránt foglalkoztatja tehát a hatalom egy olyan típusa, amely az emberi életerők alakítására, növelésére és fokozására, az emberi készségek, képességek, hatékonyság és funkcionalitás maximalizálására irányul. Másképp fogalmazva, a modern, produktív hatalmat az különbözteti meg a hatalom más típusaitól, hogy mechanizmusai és technológiái az emberi produktív életerők alakítására, fokozására, optimalizálására és maximalizálására irányulnak. Ráadásul mind Marx, mind Foucault számára a technológia kulcsfontosságú a hatalom e formája szempontjából, bár figyelmük a technológia különböző típusaira irányul: Marxnál a nagy gépezetekre, Foucault-nál pedig a társadalmi és politikai technológiákra. Mégis, a technológia a lényeg, mivel a technológia vagy a technológiák révén az emberi készségek, képességek, hatékonyság és funkcionalitás növekednek és javulnak. Ezért ezek a technológiák maguk is folyamatos optimalizálás tárgyává válnak; folyamatosan

finomítják, javítják, hatékonyabbá teszik. Ez lenne a termelőhatalom negyedik jellemző eleme, amelyet Foucault Marxnál talál:

a hatalomnak ezeket a mechanizmusait, a hatalomnak ezeket az eljárásait technikáknak kell tekinteni, vagyis olyan eljárásoknak, amelyeket feltaláltak, tökéletesítettek, amelyeket szüntelenül fejlesztettek. A hatalomnak, vagy még inkább a hatalmaknak, amelyeknek megvan a maguk története, valóságos technológiája van. Itt is könnyen megtalálhatjuk a *Tőke* második kötetének sorai között egy olyan elemzést, vagy legalábbis egy elemzés vázlatát, amely a hatalom technológiájának története lenne, ahogyan azt a dologházakban és a gyárakban gyakorolták. (Foucault 2012, 6)⁵

Ezért mondja Foucault: a fegyelmezési technológiák megelőzik a kapitalizmus történelmi kialakulását; a kapitalizmus nem a hatalom ezen technológiáinak eredete, hanem inkább a különböző helyszíneken és különböző környezetben való elterjedésük és fokozódásuk hatása. A dologház az első, a kapitalizmus a második. És bár a fegyelmezési és ellenőrzési technológiák, ahogyan azokat a dologházban, de nem csak ott fejlesztették ki, végül a kapitalizmus számára működőképesnek bizonyultak, az általuk megnyilvánuló hatalom típusát nem a kapitalizmus hozta létre. Itt lenne a helye annak is, hogy megjegyezzük, hogy a 20. század folyamán kiderült, hogy a biopolitikai racionalitás nem korlátozódik a kapitalista társadalmakra.th . A börtönök, fegyházak és pszichiátriai intézetek, nem is beszélve a sztálinizmus és számos államszocialista rendszer táborairól, bőséges bizonyítékot szolgáltatnak erre. Ráadásul, mint e könyv 2. fejezetében láttuk, nem volt ritka, hogy a biopolitikai racionalitások összekapcsolódtak a jóléti racionalitásokkal, mint például a szocialista vagy szociális reformmozgalmak esetében, amelyek az eugenikus politikát egy működő jóléti állam kiépítésének eszközeként támogatták. Röviden, a biopolitika és a kapitalizmus osztozik az életerők növelésének logikájában, mint az emberi termelékenység és funkcionalitás növelésének eszközeiben, de ez nem jelenti azt, hogy ez a logika a kapitalista társadalom kizárólagos tulajdona. Inkább azt mondhatjuk, hogy a jóléti, szocialista és kapitalista biopolitika osztozik egy modern, produktivista racionalitásban, amely különböző gazdasági és politikai rendszerekben működhet.

Összefoglalva, láttuk, hogy Foucault nem áll ellentétben Marxszal, sőt, egyetért vele a heterogén eredetet, a történetiséget és a történelmiséget illetően.

5 Jacques Bidet azonban megjegyezte, hogy Foucault itt tévesen a *Tőke* második kötetére hivatkozott, és hogy az előadás szerkesztői megismételték ezt a hibát.

150 Biopolitika és történelmi

Valójában Foucault az első kötetben a gépekről és a nagyiparról szóló fejezetben hivatkozott Marxnak a gyári fegyelemről szóló történeti beszámolóra (Bidet 2016, 22).

és a modern hatalom kifejezetten produktív jellegét. Eddig azonban a látott közös vonások csak a *Tőkében* előadott történelmi beszámolókra vonatkoznak, nem pedig Marx eredetibb, jellegzetesebb elemzői megközelítésére, nevezetesen a formaelemzésre. A formaelemzés szintjén sokkal alapvetőbb különbségeket várnánk Marx és Foucault között, mivel a formaelemzés valójában Marx eredeti módszere volt arra, hogy megragadja és leleplezze a kapitalista társadalmat jellemző hatalmi viszonyok valóságát. Az biztos, hogy ez nem egy homogén, monolitikus totalitás, amit Marx bemutat nekünk; ez egy töredezett, torz, sőt ellenséges totalitás, amelyet a benne rejlő antagonizmusok és ellentmondások alkotnak, és amely harcnak és vitának van kitéve, de ettől függetlenül ez egy totalitás, ami azt jelenti, hogy a kapitalista termelési módot jellemző kritikus, történelmileg specifikus formák - mint például az áru, a pénz, az érték, a bérmunka vagy a tőke - szükségszerűen érintik és reprodukálják egymást. Míg Marx igyekszik leleplezni az ilyen típusú társadalmat irányító "törvényeket" és azokat a mechanizmusokat, amelyek ezeket a formákat egymáshoz kötik, folyamatosan reprodukálva a társadalmiságnak ezt a "rossz" formáját, addig Foucault elutasítja "a totalitárius elméletekre jellemző gátló hatást, vagy legalábbis [...] a mindent átfogó és globális elméleteket" (Foucault 2003, 6). Szándékosan azt állítja, hogy felváltja őket az általa helyi kritikának nevezett kritika javára. A mindent átfogó elméletek - és itt a marxizmust és a pszichoanalízist említi - hasznosak lehetnek a helyi kritikák számára, ha és csak akkor, ha:

...diskurzusuk elméleti egységét úgyszólván felfüggesztik, vagy legalábbis feldarabolják, széttépik, darabokra tépik, kifordítják, elmozdítják, karikírozzák, dramatizálják, színháziasítják és így tovább. (Foucault 2003, 6)

Ezen a ponton Foucault elválik Marxtól. Nem keresi azokat a "törvényeket", amelyek szükségszerűen kötik bármelyik formát bármelyik másikhoz, és nem is próbálja megragadni bármelyik társadalmi formáció teljességét. A helyi kritikából születő új típusú elméletnek - hirdeti - "nincs szüksége valamilyen közös rezsimből származó vízumra ahhoz, hogy érvényességét megalapozza" (Foucault 2003, 6). Hogy Foucault - különösen a biopolitikáról és a biohatalomról szóló munkáiban - betartja-e saját kikötéseit, és valóban elkerüli-e a totalizáló lépést, és hogy egyáltalán lehetséges-e kritikát artikulálni a társadalmi totalitás teoretizálása nélkül, az vitatható (lásd pl. Geisler és Struwe 2019). A következő oldalakon nem tárgyalom ezt a kérdést általános szinten, hanem rámutatok, hogy ezen elméleti-politikai különbségek ellenére Foucault hatalomfelfogása, ahogyan az a biopolitika és a biohatalom elemzésében megnyilvánul, figyelemre méltó közös vonásokat mutat Marxnak az értékfelhalmozásról mint az érték felhalmozásáról szóló koncepcionális elemzésével.

a tőke lényege. Ahhoz, hogy ezek a közös vonások felszínre kerülhessenek, először is újra át kell tekinteni Marx elemzését a tőkefelhalmozásról mint a kapitalizmus szívééről.

7.5 Az élet erőinek fokozása

A *Capital* fő fókusza és kiindulópontja, ami fontos, a gazdagság, nem pedig a hiány. Pontosabban, Marx a vagyon és a vagyonszerzés *formájából* indul ki a kapitalista társadalomban. Innen a *Tőke* sokat idézett bevezető mondata:

Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, amelyekben a kapitalista termelési mód uralkodik, az "árak hatalmas felhalmozásaként" jelenik meg;⁶ az egyéni gazdaság elemi formájaként jelenik meg. (Marx 1990, 125)

A *Tőkében* a vagyon, annak sajátos formája és termelése az elemzés tárgya. Pontosabban, a vizsgált téma a gazdagság a kapitalista társadalomban. Az elemzés során kiderül, hogy a kapitalista társadalomban a gazdagság az áruk felhalmozásaként jelenhet meg; ez nem helytelen, de nem teljes. Valójában a kapitalista termelési móddal rendelkező társadalmakban a gazdagság sajátos formája az *érték felhalmozása*, ahol a felhalmozás nem azt jelenti, hogy "nagyobb mennyiség", hanem a felhalmozás *folyamatát*. A *Capitalban* az érték nem egy dolog vagy tulajdonság, mint például a szín vagy a súly, és nem is egy anyag. Itt Michael Heinrich (2004) értelmezését követem, aki hangsúlyozza, hogy Marx a *Tőkében* kifejezetten elhagyja azt az elképzelést, hogy az érték akkor jön létre, amikor az elszigetelt termelők magánmunkaidőt fordítanak egy bizonyos használati érték előállítására, így a termelés pillanatától kezdve az érték a munka termékében rejlik. Ez a felfogás a klasszikus politikai gazdaságtanig nyúlik vissza, és azt feltételezi, hogy az értékteremtés az emberi munka mint olyan egyetemes, történelmietlen jellemzője. A *Tőkében* Marx eltér ettől az ahistorikus, humanista feltevéstől, és bemutatja, hogy az érték és következképpen az értékteremtés csak a teljesen kifejlett kapitalista termelési mód feltételei között jellemző a munkára. Eszerint a munkatermékeknek nincs értékük a csere aktusát megelőzően és attól függetlenül; ennek megfelelően az áru értékét nem a ráfordított munka mennyisége határozza meg. Ellenkező esetben egy lassú és ügyetlen munkás automatikusan több értéket termelne, mint egy gyors és ügyes (Marx 1990, 129). Inkább az áruk értékének nagyságrendje

---

6 Marx itt korábbi szövegét, a *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*-t idézi (Marx 2015, 15).

a "társadalmilag szükséges munkaidő" határozza meg, amely átlagosan szükséges "bármely használati érték előállításához az adott társadalomban szokásos termelési feltételek mellett és az adott társadalomban uralkodó átlagos képzettségi szint és munkaintenzitás mellett" (Marx 1990, 129). Ezt azonban nem lehet előre meghatározni, már csak azért sem, mert állandó változásnak van kitéve. Ezért Marx azt állítja, hogy az értéket a csere aktusában határozzák meg. A csere aktusában a termelők aktívan összehasonlítják munkájuk termékeit, elvonatkoztatva e munka sajátos tartalmától. "Ezt úgy teszik, hogy nem is tudnak róla" (Marx 1990, 166f.).⁷ A közös paraméter, amely szerint az árukat egymással összehasonlítják, a munkaidő ráfordítása, azaz az absztrakt munka vagy a *kifejezés nélküli* munka. Az érték nem létezik függetlenül az összehasonlításnak ettől az aktusától a csere aktusában és azon keresztül; az aktusnak meg kell történnie ahhoz, hogy az érték létezzen.

A kapitalista termelési móddal rendelkező társadalmakban az árukat rendszeresen a piacra termelik, ami feltételez egy bizonyos szintű munkamegosztást, és pénzért cserélik el, ami azt jelenti, hogy a társadalom reprodukciója döntően a cserén keresztül közvetül. Ilyen körülmények között a termelők a csere aktusában és a csere révén nem pusztán magánmunkájuk termékeit viszonyítják egymáshoz, hanem a társadalmi munkának azt a töredékét, amelyet a munkájuk termékei képviselnek, a társadalom teljes munkájához viszonyítják (Heinrich 2004, 55). Az érték tehát alapvetően társadalmi viszony, a társadalmi élet szervezésének egy sajátos formája, amely a kapitalista társadalomban dominál. Bizonyos pozíciókat rendel tagjaihoz, és bizonyos imperatívuszokat ró rájuk, mindenekelőtt azt, hogy el kell adniuk a munkaerejüket, ha csak ennek a tulajdonosaik, és értéket kell felhalmozniuk, ha a termelőeszközök tulajdonosai.

Amikor a kapitalista termelési mód teljesen kifejlődött, állítja Marx, és a termelés uralkodó formája a piacra való termelés, a piac logikája megköveteli a résztvevőktől, hogy a felhalmozásra, az érték felértékelésére törekedjenek, ha fenn akarják tartani gazdasági létüket. Végző soron tehát a kapitalista társadalmakban a gazdagság az értékfelhalmozás vég nélküli, örökös, önjáró folyamatának formáját ölti. A felhalmozás vég nélküli, mivel nincs végpontja, nincs elégséges pontja, nincs vége az elérhető célok értelmében. Ez a hátborzogató, önjáró, vég nélküli létmód az, ami Marx számára a tőkét "élettel" ruhazza fel és teszi életszerűvé:

---

7 A német eredeti itt még élesebben fogalmaz: "Ezt nem tudják, de csinálják" (Marx 1972, 88).

A tőkének azonban egyetlen hajtóereje van: az a törekvés, hogy önmagát felértékelje, érték többletet teremtsen, hogy állandó része, a termelőeszköz a lehető legnagyobb mennyiségű többletmunkát szívja fel. Atőke halott munka, amely vámpírként csak az élő munka kiszívásával él, és annál jobban él, minél több munkát szív el. (Marx 1990, 342)

Marx számára a tőke az életből táplálkozik; az életet élő munka formájában fogyasztja. A kapitalizmus körülményei között a termelési folyamat egyúttal a fogyasztás - az élőmunka fogyasztása - és potenciálisan az érték többlet termelésének folyamata is. Így a munkaerőt kivonják, sőt elpazarolják, és egyúttal produktívva is teszik. Ez azért lehetséges, mert az élőmunka értékteremtő potenciálja nem korlátozódik a létfenntartáshoz szükséges javak értékének megteremtésére. Feltéve, hogy a többletérték a piacon realizálható, azt újra be lehet fektetni a munkatermelékenység további növelésére és némi további profitra. A tőke tehát nem egyszerűen elfogyasztja és elpazarolja a munkát, hanem inkább asszimilálja azt saját vámpírszerű létformájához, a munkát saját ellenfelévé, a tőkévé alakítja át. Mintha el lenne bűvölve, az élő munka arra kényszerül, hogy a tőkefelhalmozást és a termelőerők növekedését egyaránt táplálja.

Most láthatjuk, hogy a tőkefelhalmozás hogyan kezd hasonlítani a biopolitikára, hogy a biopolitika hogyan hasonlít a Marx által elemzett tőkére, és hogy Foucault milyen értelemben meríthetett ihletet ebből az elemzésből. A biopolitika Foucault-nál ugyanazt a logikát mutatja, amely a tőkefelhalmozás logikáját jellemzi: a hatalom egy olyan produktív típusának logikáját, amely növekszik és szaporodik, miközben kihasználja azokat az erőket, amelyekből táplálkozik. Más szóval mind a tőke, mind a biopolitika ugyanazt a történelmileg új és sajátosan produktív hatalomtípust jeleníti meg, amely a nyugati modernitás korszakát jellemzi. Ez egy hatalom

...az alárendelt erők felbujtásán, megerősítésén, ellenőrzésén, megfigyelésén, optimalizálásán és szervezésén dolgozik: egy olyan hatalom, amely arra törekszik, hogy erőket hozzon létre, növelje őket, és elrendezze őket, nem pedig arra, hogy akadályozza őket, engedelmessédjek nekik, vagy elpusztítsa őket. (Foucault 1980, 136)

A biopolitika és a biohatalom Foucault számára különösen domináns megnyilvánulásai ennek a modernitással együtt megjelenő új, produktív hatalomtípusnak, amely az emberi élet, annak erői, ereje és produktivitása megőrzésére és fokozására, "a biológiai emberi élet funkcionalitásának javítására és fokozására" irányul (Wehling 2008, 251).

Az **egyén** életerejének és termelékenységének növelésére irányuló lehetőségek azonban korlátozottak, nem utolsósorban az emberi halandóság miatt. Az emberi termelékenység növelése a népesség szintjén nem ugyanilyen módon korlátozott. Bár az **egyérik** testek szükségesek a folyamat folytatásához, bár a javítási stratégiák célpontjai lehetnek, bár az egyének léte és funkcionáltsága nélkül nem történhetne felhalmozás vagy biopolitika, az egyén nem más, mint egy pillanat egy átfogó folyamaton belül, amely az egyéneken felüli szinten zajlik. A biopolitika "olyan technológia, amelyben a testek helyébe általános biológiai folyamatok lépnek" (Foucault 2003, 249). Foucault rámutat, hogy ezek alapján a népesség életének, alkalmasságának és termelékenységének javítására, maximalizálására és optimalizálására irányuló átfogó politika összeegyeztethető lehet a náci állam által végrehajtott szelekciós, rasszista és eliminációs politikával (Foucault 2003, 254ff.). A náci biopolitikában egyesek - az alsóbbrendűek, a gyengék, a hiányos, alkalmatlan, terméketlen vagy fajilag méltatlan emberek - életének elvétele az élet javításának mechanizmusa volt az uralkodó faj szintjén:

Minél több alsóbbrendű faj pusztul ki, minél több abnormális egyed **sűrk** meg, annál kevesebb degenerált lesz a faj egészében, és minél többet tudok élni - inkább fajként, mint egyedként -, annál erősebb leszek, annál erőteljesebb leszek. Képes leszek szaporodni. (Foucault 2003, 255)

A náci biopolitika azt is mutatja, hogy a biopolitika korántsem korlátozódik a liberalizmusra. Ezáltal kihívást jelent a fentiekben tárgyalt kormányközpontú megközelítésekkel szemben. Ha a biopolitikát alapvetően a liberális kormányzás jellemzőjeként értelmezzük, akkor a "liberalizmus" fogalmát vagy olyan messzire tágíthatjuk, hogy a náciizmus is beletartozik⁸, vagy a náci biopolitikát mint a szabály alól megmagyarázhatatlan kivételt zárhatjuk ki. Mindkét megoldás elméletileg nem kielégítő. A probléma szerintem abból adódik, hogy a modern gazdasági racionalitást egyenlőségjelet teszünk a liberalizmussal. Amint a liberális kormányzásról az emberi termelékenység növelésének és javításának modern logikájára helyezük a hangsúlyt, a nem liberális vagy akár antiliberális totalitárius biopolitika már nem jelent ellentmondást.

Vegyük észre, hogy a náci biopolitika számára a mesterfaj nem egy létező entitás volt, és nem is volt a német nemzettel egybeeső; a mesterfaj egy aktívan létrehozandó valami volt, és az életének javítása egy összehangolt, jövőbeni...

---

8 Ebben az értelemben Nikolas Rose (2004, 23) azt állítja, hogy még a náci Németországban is követték el atrocitásokat "a szabadság nevében", bár az árja nép szabadsága nevében. Véleményem szerint azonban ez túlságosan messzire viszi a szabadságon keresztüli kormányzás liberális eszméjét.

orientált erőfeszítéseket, amelyeket olyan politikákkal hajtottak végre, amelyek szelektív családtámogatásokat, valamint erőszakos sterilizációt és szervezett tömeggyilkosságokat tartalmaztak. Mindezen intézkedések célja az volt, hogy javítsák az eljövendő mesterfaj erejét, egészségét és tisztaságát. Bárki, aki nem felelt meg ennek a vízióknak, fenyegetést vagy terhet jelentett, amit meg kellett szüntetni. Ezért az élet elvétele az élet megteremtésének eszköze volt; az élet elpusztítása a jelenben az élet optimalizálásának eszköze volt a jövőben. Halál

most egy olyan hatalom megfelelőjeként jelenik meg, amely pozitív hatást gyakorol az életre, amely igyekszik azt igazgatni, optimalizálni és megsokszorozni, pontos ellenőrzésnek és átfogó szabályozásnak alávetve azt. (Foucault 1980, 137)

A tőkéhez hasonlóan a biopolitika szélsőséges formájában maximalizálja az életet az egyén feletti szinten azáltal, hogy az élőket halottá változtatja. Ezzel szemben a tőke Marxnál életszerű, önfenntartó, burjánzó életformát feltételez azáltal, hogy az élő munkából táplálkozik, és azt holt munkává alakítja.

7.6 A tőke és a biopolitika ideje

Az időbeliség Marxnál és Foucault-nál is kiemelkedő szerepet játszik. Összefoglalva a fentieket, az időbeliség jelentősége három fő szempontot érint: a jelen történetiségének hangsúlyozását, a teljesítmény ontológiáját és egy sajátos időbeli dinamika diagnózisát, amelyet "a végtelen fejlődés dinamikájának" nevezek. Foglalkozunk össze a tempó-ralitás e három aspektusát:

Történelmiség: Marx és Foucault kritikájának lényege, hogy feltárja a jelenben uralkodó társadalmi gondolkodás és gyakorlat alapvetően történelmi, kontingens státuszát.⁹ A történelmi elemzést arra használják, hogy aláássák az állítólagos egyetemességbe vetett hitet, és vitathatóvá tegyék azokat a mechanizmusokat, amelyek az ahistorikus egyetemesség és a megváltoztathatatlan látzatát keltik. Az így értelmezett kritika lehetővé teszi a kortársak számára, hogy vitassák a

---

9 Foucault kritikamodelljéről Horkheimer és Adorno modelljéhez képest lásd Vogelmann 2018. Sok minden, amit Vogelmann a diagnózis, a kritika és a társadalmi változás Horkheimerben és Adornóban rejlő kapcsolatáról mond, valójában Marxra vezethető vissza.

ezeket a mechanizmusokat, és végül emancipatívabb gyakorlatokkal és társadalmi kapcsolatokkal helyettesítsük őket. Sem az érték, sem a bérmunka, sem pedig a javak felhalmozásából eredő gazdagság nem időtlen univerzális; éppen ellenkezőleg, ezek a társadalmi élet megszervezésének meglehetősen új keletű módjai. Ugyanez mondható el az élet fogalmáról és annak fokozásának imperatívuszáról, a szexualitás fogalmáról és annak felszabadításának imperatívuszáról, a népesség fogalmáról és annak javításának imperatívuszáról. Marx és Foucault szerint az ilyen állítólagos univerzumok alapvetően kontingens jellegének felismerése lehetővé teszi számunkra, hogy másképp gondolkodjunk a dolgokról, és végül másképp cselekedjünk. A gazdagság például nem feltétlenül az áruk felhalmozásának formáját kell öltenie. Ez valójában a gazdagság szegényes, reduktív és destruktív formája. Helyébe egy másfajta, fenntarthatóbb, igazságosabb és befogadóbb rendszert kell állítanunk, amely elismeri és értékeli a természetet és az emberi képességeket, mint forrásait. A javak felhalmozása helyett például a szolidaritást tekinthetnénk a gazdagság elérendő formájának.

A teljesítmény ontológiája: Foucault kifejezetten kijelenti, hogy a hatalom "olyasvalami, amit gyakorolnak, és csak cselekvésben létezik" (2003, 14). A hatalom nem egy entitás, nem eszköz és nem struktúra, ezért soha nem statikus vagy rögzített. Ahhoz, hogy létezzen, aktívan kell végezni. Hasonlóképpen, Marx az értéket úgy fogja fel, mint ami csak a cselekvésben létezik. Az értéknek realizálódnia kell, és csak a csere aktusán keresztül valósulhat meg; ha ez nem történik meg, akkor érték nem létezik. Ráadásul a Marx által elemzett főbb formák mindegyike a valaminek az uralkodó módjának bizonyul: az áru, a csereérték, az érték, a pénz és a bérmunka mind a társadalmi élet megszervezésének történelmileg specifikus formái. Csak cselekvésben léteznek: az árukat, az értéket és a bérmunkát elő kell állítani, el kell cserélni, meg kell valósítani, értékessé kell tenni, reprodukálni kell, vagy fel kell halmozni ahhoz, hogy azok legyenek, amik. Ez viszont azt jelenti, hogy megszűnnek létezni, amikor a társadalmi élet megszervezésének más módjait találjuk ki.

Vég nélküli fejlődés: A tőke és a biopolitika közös időbeli struktúrája a vég nélküli fejlődés dinamikájaként írható le. Mind a tőke, mind a biopolitika létmódja, mint fentebb bemutattuk, egy folyamatos folyamat, amely egyszerre végtelen és irányított: a tőkefelhalmozás és a biopolitika vég nélküli, mivel nincs elérhető céljuk és nincs elképzelhető végpontjuk. Mégis irányulnak, mégpedig a maximalizálásra és az optimalizálásra: az értékek felhalmozásának növelésére és az élet optimalizált funkcionalitására. Ezen túlmenően elmondható, hogy mind a tőkefelhalmozás Marxnál, mind a biopolitika Foucault-nál az élet produktív erőinek felhasználásával és növelésével történik: az érték felértékelődése magában foglalja az élő munka

felhasználását,

az értéktöbblet előállítására, az értéktöbblet piaci realizálása - és a gazdasági lét fenntartása érdekében az értéktöbblet legalább egy részének befektetése az élőmunka termelőerejének további növelésére hatékonyabb technológia alkalmazásával. Így az élet élő munka formájában történő kizsákmányolása és termelékenységének folyamatos növelése végső soron ugyanannak a történelmileg példátlan dinamikának két aspektusát képezi. Ismét látjuk a hasonlóságot a marxi tőke és a foucault-i biopolitika és biohatalom között, mindkettő lehetővé teszi az életerők kivonását, ugyanakkor azok növelését, optimalizálását és maximalizálását.

A fentiekben azt állítottam, hogy a biopolitika fogalma az egyén és a társadalmi egész - "omnes et singula- tim", minden és egy - integrálásának egy sajátosan modern módját ragadja meg, ahogy Foucault fogalmazott (1994a). A biopolitika ebben az értelemben társadalmi és politikai technológiákat kínál, amelyek állítólag egyszerre szolgálják az egyén és a társadalmi rend javát. Ez az ígéret azonban a vég nélküli haladás mögöttes időbeli struktúrájára támaszkodik. Végül is csak az állandó, visszafordíthatatlan és kérelhetetlen fejlődés feltételezése a jobb felé, ami legalább némi hitelt adhat a fent említett ígéretnek, lehetővé téve a beteljesülés folyamatos halasztását a jövőbe.¹⁰ Valójában a jelen folyamatosan nem teljesít, és sehol sincs kilátásban a mindenki és az egy harmonikus integrációja. Ezzel a folyamatos tapasztalattal szemben a modernitás, a kapitalizmus és a biopolitika ígéretei a haladás feltételére támaszkodnak. A fejlődés a termelékenység növekedését hozza magával, ami az életkörülmények javulását hozza magával, ami a termelékenység növekedését hozza magával, és így tovább. A modernitás, röviden, az élet és a produktivitás időben történő együttes és folyamatos javulására, vagy legalábbis ennek ígéretére támaszkodik. Marx és Foucault leleplezi ezt a kapcsolatot, ezért fordítják figyelmünket az elnyomásról a produktivitásra és egy új típusú hatalomra, amely folyamatosan az élet funkcionalitásának és produktív erőinek optimalizálására törekszik. A probléma az, hogy az életerő optimalizálása egybeesik a kizsákmányolás és leigázás társadalmi viszonyainak, valamint a funkcionalitás, a hasznosság, a termelékenység és az alkalmasság normáinak és szabványainak újratermelésével. Az élet felértékelődésének ellenpólusa azoknak a leértékelésére, akik nem felelnek meg ezeknek a normáknak, vagy akikről úgy ítélik meg, hogy nem felelnek meg nekik. Így az élet optimalizálásának imperatívusza táplálja az olyan élet fogalmát, amely nem elég jó, amely nem felel meg az alkalmasság és a funkcionalitás normáinak, amely nem felel meg az életminőségnek.

---

10 Ismét köszönöm Peter Wehlingnek, hogy rámutatott erre a pontra, és emlékeztetett Walter Benjamin kritikájára az üres, homogén időben való

7 Az életerők növelése
visszafordíthatatlan, kérélnhetetlen haladás eszméjéről (Benjamin 1980, 258).

1511

nem elég erős, egészséges, hasznos, fitt vagy boldog. Az élet optimalizálása a "hiányos élet" konstruálását, problematizálását és leértékelését jelenti, egy olyan konstrukciót, amely viszont a "problémák" "megoldására" és az élet további optimalizálására irányuló műszaki-tudományos beruházások iránti igényt táplálja.

7.7 Következtetés

Mit lehet tehát megtudni a biohatalom és a kapitalizmus kapcsolatáról Marx és Foucault újrafelvételéből? Hogyan ragadhatjuk meg, ha az egyiket a másik fényében olvassuk újra? Mindenesetre ez az olvasat nem támasztja alá azt a determinisztikus felfogást, amely szerint a kapitalizmus okozhatta volna a biohatalmat és a biopolitikát, vagy fordítva. Nem támasztja alá azt a funkcionális felfogást sem, amely szerint a biohatalom és a biopolitika azért alakult ki, mert bizonyos szükséges funkciókat lát el a kapitalizmus számára, vagy fordítva. E konstrukciók egyike sem igazolható történelmileg vagy elméletileg, legalábbis Marx vagy Foucault alapján nem. Másfelől, ha pusztán véletlen egybeesést, két egymástól független jelenség véletlenszerű átfedését állítanánk, szintén nem használnánk ki az ilyen olvasatban rejlő elméleti lehetőségeket. Inkább azt javaslom, hogy a biohatalom és a kapitalizmus közös magját ismerjük fel, egy bizonyos logikát, amely közös bennük, de amely élesen megkülönbözteti őket a korábbi termelési módoktól és hatalomtípusoktól. E logika megértésének kulcsa szerintem a hatalom és az időbeliség új és sajátos kapcsolata, amelyet a modernitás hozott létre, és amelyet a produktív hatalom és egy jövőorientált, de vég nélküli mozgás együttes konstituálása jellemez, amit én a vég nélküli fejlődés dinamikájának neveztem el. A termelő hatalmat lényegében az különbözteti meg az elnyomó, kitermelő, tiltó hatalomtípusoktól, hogy az emberi életet egyúttal felhasználható, hasznosítható és növelhető erőforrássá teszi. Ez az, amit a biohatalom és a tőke tesz: egyszerre hasznosítják és növelik az emberi élet erőit. Ez nem jelenti azt, hogy az élet erőit bio-realista vagy vitalista módon, független, ahistorikus valóságként kell értelmezni. Ez a fordítottja: az élet az, amit egyszerre lehet hasznosítani és növelni. Mint ilyen, alapvetően történelmi jelenség, és a termelőerőtől függ.

Röviden, a termelőerő az a fajta erő, amely az emberi élet funkcionálisának, termelékenységének, hatékonyságának és teljesítményének növelésére, azaz a termelékenység termelésének növelésére irányul. A félreértések elkerülése végett azonban azt is le kell szögezni, hogy a termelőerő nem feltétlenül javítja, vagy

meghosszabbítja az egyének életét, és nem feltétlenül használja ki az egyén ~~potenciáját~~. Az egyének életének felhasználása, elpazarlása, károsítása vagy akár elvetése nem összeegyeztethetetlen a tőke és a biohatalom logikájával - sem elvben, sem a gyakorlatban. Makroszinten, a népesség, a társadalom, az uralkodó faj, vagy bármilyen kollektivitás szintjén, amelyet referenciaként konstruáltak, az életerők növelhetők és optimalizálhatók, függetlenül az egyéni életekben okozott károktól. Ez azonban bizonyos feszültséget jelent a termelőerő logikáján belül. Egyfelől a modern biohatalom és a kapitalizmus igénye és ígérete, hogy egyszerre szolgálja az "omnes et singulatum" javát. A makroszintű termelékenység, funkcionalitás és hatékonyság növelése automatikusan az ~~egyének~~ életének javára válik, és fordítva, az egyének termelékenységének, funkcionalitásának és hatékonyságának növelése a társadalom egészének javára válik. Másrészt a biohatalom és a kapitalizmus korszaka nem vetett véget a nyomornak, a szegénységnek, a bizonytalanságnak és a szenvedésnek, legalábbis nem mindenki számára és nem sokáig; a megélt tapasztalat folyamatosan cáfolja azt az állítást, hogy mindenki számára javul az élet. Ezért van szükség az állandó fejlődés szükségességére: ha az élet még nem javult mindenki számára, az azért van, mert nem tettünk eleget az életerő javításáért, a termelékenység növeléséért. Növelnünk, javítanunk, optimalizálnunk és esetleg tovább gyorsítanunk kell őket. Meg kell felelnünk a folyamatos fejlődés követelményének. Marxnál láthatjuk ennek a logikának az abszurditását; nemcsak arról van szó, hogy a termelékenység előállítására nyomort és kizsákmányolást is termel, hanem arról is, hogy a folyamat táplálása öncélúvá válik. Az élőmunka a termelékenység előmozdításának eszköze lesz, ahelyett, hogy a termelékenység az emberi szükségletek kiszolgálásának eszközévé válna. Ráadásul e logika keretein belül nincs helye annak a kérdésnek, hogy a termelékenységnek valójában *milyen* szükségleteket kellene szolgálnia, és milyen áron, és milyen társadalomra, milyen termelési móddal lenne szükség e célok eléréséhez. Foucault-nál viszont láthatjuk, hogy az improvizatív élet normaként működik, és a norma feltételezi az abnormális létezését. Az élet javítása tehát azzal is jár, hogy hiányos életet hozunk létre, olyan életet, amely nem felel meg az előírásoknak, amely nem produktív, nem működőképes, nem eléggé alkalmas. Az élet javításának imperatívusza tehát magában foglalja a hiányosnak, abnormálisnak, méltatlannak ítélt emberi életek lealacsonyítását a normák és szabványok szerint, amelyek soha nem stabilak - mert mindig van lehetőség a javításra.

Köszönetnyilvánítás

Ez a könyv sok éven keresztül és sokféle munkakörnyezetben alakult ki. Az alkotás sorrendjében külön köszönetet szeretnék mondani az alábbi személyeknek észrevételeikért, ötleteikért és támogatásukért:

A 6. fejezet nagymértékben profitált abból, hogy részt vettem a zsidó tanulmányok olvasócsoportjában, amelyet 2004 és 2006 között a seattle-i Washington Egyetem Henry M. Jackson School of International Studies tanszékén tartottam. Különösen szeretnék köszönetet mondani Richard Blocknak és Michael Rosenthalnak jelentős észrevételeikért, inspirációjukért és bátorításukért.

A 3. fejezet Svea L. Herrmann, Ole A. Brekke és én 2008 és 2011 között a Hannoveri Leibniz Egyetemen az eugenikával és a helyreállító igazságszolgáltatással foglalkozó kutatási projekt keretében végeztünk együtt. Köszönöm a Német Kutatási Társaságnak, hogy finanszírozta ezt a munkát, valamint Sveának és Ole-nak a csodálatos együttműködést. Végtelenül hálával tartozom Sveának, amiért érdemben hozzájárult ehhez a fejezethez, valamint másokhoz, amelyeket elolvasott és kommentált, és amiért annyi éven át támogatott és barátságot nyújtott. Külön köszönöm Margaret Hammnek az értékes háttérismeretekért, valamint azért, hogy használhattam az "Eutanázia" és a kényszersterilizáció áldozatainak egyesületének archívumát.

A 2. fejezet a Stockholm melletti Södertörn Egyetem Huddinge-i Södertörn Egyetemének balti és kelet-európai tanulmányok központjában (CBEES) 2010-ben végzett kutatói ösztöndíjam alatt kezdett formát ölteni, és hálás vagyok Teresa Kulawiknak, amiért ezt lehetővé tette, valamint a sok inspiráló beszélgetésért akkor és utána.

Az 5. fejezet a Bécsi Egyetem Politikatudományi Tanszékén 2015 és 2017 között töltött időm alatt keletkezett. Külön köszönet illeti Birgit Sauer személyes és szakmai támogatásáért és bátorításáért, valamint Marion Löfflert és Karin Bischofot, amiért meghívtak a munka bemutatására és publikálására, és értékes észrevételeket tettek.

Az 1., 4. és 7. fejezetek az elmúlt két évben, 2019-ben és 2020-ban íródtak, amikor a Stuttgarti Egyetem Kockázati és Innovációs Tanulmányok Központjában (ZIRIUS) és a Társadalomtudományi Tanszéken dolgoztam; mélyen hálás vagyok Cordula Kroppnak, amiért megadta a szabadságot a könyvön való munkához, és a sok konstruktív és ösztönző beszélgetésért, amit folytattunk.

A 7. fejezet nagy hasznát vette annak a kis olvasó csoportnak, amelyet a biopolitika kritikai elméletéről tartottam Peter Wehlinggel 2019-ben és 2020-ban. Nagy hálával tartozom neki tartalmas gondolataiért, kedves és hozzáértő bátorításáért és az ehhez a fejezethez, valamint az 1. fejezethez fűzött megjegyzéseierért.

2020-ban a csoportunk egy másik, a biopolitikával és a Corona-válsággal foglalkozó csoportba olvadt bele, Sabine Könningerrel és Susanne Schultzal együtt. Hálás vagyok Sabine-nak, Susanne-nak és Péternek ezért a közös erőfeszítésért, hogy társat és eligazodást nyújtsanak egy válságos és zavaros helyzetben. Az 1. fejezet nagymértékben profitált a megbeszéléseinkből.

Köszönet illeti Helene Gerhardsot is, aki elolvasta a különböző fejezetek tervezeteit és értékes észrevételeket tett. Külön köszönet illeti Amari Barash-t a gondos és alapos nyelvi szerkesztésért, valamint Esther Braunt az irodalomjegyzékkel kapcsolatos gondos segítségéért. Leginkább csodálatos gyermekeimnek, Dávidnak és Eszternek vagyok hálás a szeretetért és öröméért, amit az életembe hoznak, a bizalmukért és empátiájukért, valamint a világra való figyelmes rálátásukért, amit oly nagylelkűen megosztanak velem.

E könyv egyes részei már korábban is megjelentek, kissé eltérő formában. Szeretnék köszönetet mondani a kiadóknak az alábbi cikkek felhasználásának engedélyezéséért:

Marginal Justice: Az úgynevezett "aszociálisok" üldözése és a történelmi igazságszolgáltatás politikája a Német Szövetségi Köztársaságban. *Parliaments, Estates and Representation*, 38(1), 2018, 104-120, 5. fejezetként átdolgozva.

Biopolitika és időbeliség Arendtnél és Foucault-nál. *Time and Society*, 1(1), 2007, 5-23, 6. fejezetként átdolgozva.

Rövidítések listája

AKG	Törvény a háborúból és a Német Birodalom összeomlásából eredő károk általános rendezéséről (általános háborús következményeket szabályozó törvény)	A háború okozta veszteségek kárpótlását szabályozó általános törvény
B90/ A zöldek	Szövetség 90/ Zöldek	Szövetség 90/ Zöldek
BEG	A nemzetiszocialista üldöztetés áldozatainak kárpótlásáról szóló szövetségi törvény (szövetségi kárpótlási törvény)	Szövetségi kártalanítási törvény
BErgG	A nemzetiszocialista üldöztetés áldozatainak kárpótlásáról szóló szövetségi kiegészítő törvény	Szövetségi német kiegészítő törvény
BEZ	Az "eutanázia" áldozatainak és a kényszersterilizáltak szövetsége	Az "Eutanázia" és a kényszersterilizáció áldozatainak egyesülete
BGH	Szövetségi Legfelsőbb Bíróság	Szövetségi Bíróság
BMBF	Szövetségi Oktatási és Kutatási Minisztérium	Szövetségi Oktatási és Kutatási Minisztérium

BMF	Szövetségi Pénzügyminisztérium	Szövetségi Pénzügyminisztérium
BMJ	Szövetségi Igazságügyi Minisztérium	Szövetségi Igazságügyi Minisztérium (és Fogyasztóvédelmi Minisztérium)
BR	Szövetségi Tanács	A Parlament felsőháza
FRG	Németországi Szövetségi Köztársaság	Németországi Szövetségi Köztársaság (FRG)
BT	Bundestag	A parlament alsóháza
BT dr.	Bundestag nyomtatványok	Parlamenti kiadvány
BT PLP	A Bundestag plenáris ülésének jegyzőkönyve	A Parlament alsóháza plenáris ülésének jegyzőkönyvei
BVerfG	Szövetségi Alkotmánybíróság	Szövetségi Alkotmánybíróság
BVerfGE	A Szövetségi Alkotmánybíróság határozatai	A Szövetségi Alkotmánybíróság határozatai
CDU	Németországi Kereszténydemokrata Unió	Kereszténydemokrata Unió
CSU	Németországi Keresztényszocialis Unió	Keresztényszocialista Unió
NDK	Német Demokratikus Köztársaság	Német Demokratikus Köztársaság (NDK)
FDP	Németországi Szabadságdemokrata Párt	Szabad Demokrata Párt
Gestapo	Titkos állami rendőrség	Titkos állami rendőrség
GG	A Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye	A Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye
GzVeN	Az 1933. július 14-i törvény az örökletes beteg utódok megelőzéséről	Törvény az örökletes betegségekkel kapcsolatos off-tavaszi megelőzésről
MdB	A Bundestag tagja	Parlamenti képviselő

NER	Nemzeti Etikai Tanács	Nemzeti Etikai Tanács
NS-AuffhG	Törvény a nemzetiszocialista igazságtalan ítéletek hatályon kívül helyezéséről a büntető igazságszolgáltatási rendszerben, valamint a korábbi örökletes egészségügyben hozott sterilizációs döntésekről. ételek	A nemzetiszocialista büntető igazságszolgáltatás során kiszabott igazságtalan ítéletek megsemmisítéséről szóló törvény (NS megsemmisítési törvény)
NSDAP	Nemzetiszocialista Német Munkáspárt	Nemzetiszocialista Német Munkáspárt
OLG	Felsőbb Regionális Bíróság	Felsőbb Regionális Bíróság
RStGB	Birodalmi büntető törvénykönyv	Birodalmi büntető törvénykönyv
RMI	Birodalmi belügyminiszter	A Birodalom belügyminisztere
SPD	Németországi Szociáldemokrata Párt	Német Szociáldemokrata Párt
SS	Schutzstaffel (az NSDAP ága)	Védelmi század
StGB	Büntető törvénykönyv	Büntető törvénykönyv
StrReha-HomG	Törvény az 1945. május 8. után ~~később~~ ~~megesett~~ ~~dönt~~ homoszexuális cselekményekért elítélt személyek büntetőjogi rehabilitációjáról.	Törvény az 1945. május 8. után szexuális homoszexuális cselekményekért elítélt személyek büntetőjogi rehabilitációjáról
WD	A Bundestag tudományos szolgálata	A Parlament alsóházának kutatási szolgálata

Hivatkozások

- AbilityWatch (2020). *Alkotmányos panaszok elbírálása*. Retrieved 25 Nov 2020 from <https://abilitywatch.de/menschistmensch/>.
- Adams, M. B. (szerk.) (1990). *A Wellborn-tudomány: Eugenika Németországban, Franciaországban, Brazíliában és Oroszországban*. Oxford: Oxford University Press.
- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Szuverén hatalom és pusztá élet*. Stanford, Kalifornia: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2020). Giorgio Agamben arról, hogyan kezelik a liberális demokrácia corona vírust: Van egy kérdésem. *Neue Züricher Zeitung* 2020. április 15.
- Ahrens, J. (2020). A biopolitika teoretizálása-dicsérete? A Covid-19 járvány és az önfenntartási akarat. *The European Sociologist* 45(1). Retrieved 25 Nov 2020 from <https://www.europeansociologist.org/issue-45-pandemic-impossibilities-vol-1/theorising-praise-biopolitics-covid-19-pandemic-and-will>.
- Alex, A. (2015). A náci történelem elfeledett áldozatai: Hány "aszociális" és "bűnöző" gyilkoltak meg valójában? *ak* (610), 33.
- Allen, A. (2002). Hatalom, szubjektivitás és cselekvés: Arendt és Foucault között. *International Journal of Philosophical Studies* 10(2): 131-149.
- Allen, A. T. (1988). German Radical Feminism and Eugenics, 1900-1908. *German Studies Review* 11(1): 31-56.
- Allen, A. T. (2000). Feminizmus és eugenika Németországban és Nagy-Britanniában, 1900-1940: összehasonlító perspektíva. *German Studies Review* 23(3): 477-505.
- Allen, G. (1976). Genetika, eugenika és társadalom: Internalisták és externalisták a kortárs tudománytörténetben. *Social Studies of Science* 6(1): 105-122.
- Arbour, L. (2006). *Gazdasági és társadalmi igazságosság az átalakulóban lévő társadalmak számára*. Az Emberi Jogok és Globális Igazságosság Központjának 10. számú munkadokumentuma, 2006. New York: Center for Human Rights and Global Justice.

- Arendt, H. (1958). *Az emberi állapot*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1968). *A totalitarizmus eredete*. San Diego, CA: Harcourt.
- Arendt, H. (1970). *Az erőszakról*. San Diego, CA: Harcourt.
- Arendt, H. (1981). Csak egy emberi jog létezik. In O. Höffe (Ed.), *Funk-Kolleg Praktische Philosophie/Ethik: Reader zum Funk-Kolleg* (pp. 152-166). Frankfurt: Suhrkamp.
- Arendt, H. (1993). *Múlt és jövő között*. New York, NY: Penguin.
- Arendt, H. (1996). *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft: Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft*. München: Piper.
- Arendt, H. (2005). A totalitarizmus természetéről: Egy esszé a megértésről. In H. Arendt, *Essays in Understanding 1930-1954: Formáció, száműzetés és totalitarizmus* (pp. 328-360). New York, NY: Schocken.
- Ayaß, W. (1988). "A nemzeti munkafegyelem parancsa". *Die "Aktion Arbeitsscheu Reich" 1938. Contributions to National Socialist Health and Social Policy* 6: 43-74.
- Ayaß, W. (1995). "Asoziale" im Nationalsozialismus. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Ayaß, W. (1998). "Gemeinschaftsfremde". *Források az "aszociálisok" üldözéséről 1933-1945*. Koblenz: Szövetségi Levéltár.
- Ayaß, W. (2005). "Asoziale" im Nationalsozialismus. A társadalmi kívülállók elleni intézkedések körének és az érintett ügynökségeknek az áttekintése. In D. Sedlaczek, T. Lutz, U. Puvogel, and I. Tomkowiak (Eds.), *"alsöbrendü" és "aszociális": A társadalmi kívülállók üldözésének szakaszai* (pp. 51-64). Zürich: Chronos.
- Balint, J., J. Evans és N. McMillan (2014). Az átmeneti igazságszolgáltatás újragondolása, az őslakosok kárának újragondolása: új koncepcionális megközelítés. *The International Journal of Transitional Justice* 8(2): 194-216.
- Barkan, E. (1992). *A tudományos rasszizmus visszavonulása: A faji fogalmak változása Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban a két világháború között*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bashford, A. és P. Levine (szerk.) (2010). *Az Oxford Handbook of the History of Eugenics*. Oxford: Oxford University Press.
- Bastian, T. (2000). *Homoszexuálisok a Harmadik Birodalomban*. München: C. H.
- Beck, Bastrup, O. R. E. és A. G. Sivertsen (1996). *En landevei mot undergangen - Ut-ryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Benhabib, S. (1996). *Hannah Arendt vonakodó modernizmusa*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

- Benjamin, W. (1968). *Illuminációk: Esszék és elmélkedések*. New York, NY: Schocken.
- Benjamin, W. (1980). A történelem fogalmáról. In S. Unseld (szerk.), *Wal-ter Benjamin. Illuminációk. Válogatott írások* (pp. 251-261). Frankfurt: Suhrkamp.
- Bidet, J. (2016). *Foucault Marxszal*. London: Zed Books.
- Bland, L. (1995). *Banishing the Beast, English Feminism and Sexual Morality, 1885-1914*. London: Penguin.
- BMF (2012). *A nemzetiszocialista igazságtalanságok kárpótlása: a kárpótlásról szóló rendeletek*.
Berlin: Szövetségi Pénzügyminisztérium.
- BMJ (2016). *Alapvető tanulmány az 1945 utáni mindkét német államban a közös megegyezésen alapuló homoszexuális cselekményekért elítéltek rehabilitációjáról*.
Berlin: Szövetségi Igazságügyi és Fogyasztóvédelmi Minisztérium.
- Bock, G. (1986). *Kényszersterilizáció a nemzetiszocializmusban: tanulmányok a faji politikáról és a nőpolitikáról*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bock, G. (2004). Náci sterilizáció és reprodukciós politika. In D. Kuntz and S. Bachrach (Eds.), *Deadly Medicine: Creating the Master Race* (pp. 61-87). Washington D.C.: Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma.
- BR Drs. 189/15 (határozat) (2015). *A Bundesrat állásfoglalása*, 2015. július 10.
- Braun, K. (2001). (C)A közvetítés gondolkodója? Társadalomelmélet és A nemek közötti kapcsolatok Hannah Arendt munkásságában. In G. A. Knapp és A. Wetterer (szerk.), *A nemek társadalmi helyzete: társadalomelmélet és feminista kritika* (pp. 132-156). Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Braun, K. (2017). *Öb es es tatsächlich dazu kommt, ist noch offen und bleibt abwarten. "Der Kampf des BEZ um die Anerkennung der Euthanasie-Geschädigten und Zwangssterilisierten als Verfolgte des Nationalsozialismus und die Antworten der Politik*. In M. Hamm (szerk.), *Ausgegrenzt! Miért? Zwangssterilisierte und Geschädigte der NS-Euthanasie in der Bundesrepublik Deutschland* (pp. 199-221). Berlin: Metropol.
- Braun, K. és S. L. Herrmann (2015). Másodrendű igazságtalanság. A beteg utódok megelőzéséről szóló törvény további alkalmazása a Német Szövetségi Köztársaságban. In S. Begalke, C. Fröhlich and S. A. Glienke (Eds.), *The bisected rule of law: Democracy and law in the early Federal Republic and the integration of Nazi functional elites* (pp. 223-241). Baden Baden: Nomos.
- Braun, K. és H. Gerhards (2019). *Élet, idő, kormány. A biopolitika fogalmának társadalomelméleti és konstruktivista újradefiniálása. A oldalon*.
H. Gerhards és K. Braun (szerk.), *Biopolitika. A mai élet kormányai* (3-40. oldal). Wiesbaden: Springer.

- Braun, K., S.L. Herrmann és O.A. Brekke (2014). Sterilizációs politikák, erkölcsi rehabilitáció és a jóvátétel politikája. *Critical Policy Studies* 8(2): 203- 226.
- Broberg, G. és M. Tydén (1996). Eugenika Svédországban: Hatékony gondozás. In G. Broberg and N. Roll-Hansen (Eds), *Eugenics and the Welfare State: Szűrés politika Dániában, Svédországban, Norvégiában és Finnországban* (pp. 77-149). East Lansing, MI: Michigan State University Press.
- Broberg, G. és N. Roll-Hansen (szerk.) (1996). *Eugenika és a jóléti állam. Sterilizációs politika Dániában, Svédországban, Norvégiában és Finnországban*. East Lansing, MI: Michigan State University Press.
- Brunner, J., N. Frei és C. Goschler (2009). Bonyolult tanulási folyamatok: A jóvátétel történetéről és aktualitásáról. In: N. Frei, J. Brunner és C. Goschler (szerk.), *A jóvátétel gyakorlata Németországban és Izraelben* (pp. 9-47). Göttingen: Wallstein.
- BT 3 (1961). A jóvátételei bizottság 34. ülésének jegyzőkönyve, 1961. április 13.
- BT Drs. 1/2366 (1951). A Központ parlamenti képviselőcsoportjának indítványa. A megőrzési törvény tervezete, 1951. június 22.
- BT Drs. 4/650 (1962). A büntető törvénykönyv (StGB) tervezete.
- BT Drs. 10/4040 (1985). Ströbele úr és a Zöldek indítványa. Törvényjavaslat az 1933 és 1945 közötti időszakban a nemzetiszocialista üldöztetett valamennyi áldozatának megfelelő ellátásáról, 1985. október 17.
- BT Drs. 10/4638 (1986). Az SPD parlamenti képviselőcsoportjának indítványa, *Bestandaufnahme, Bericht und Prüfung von verbesserten Leistungen an Opfer nationalsozialistischer Verfolgung von 1933 bis 1945*, 1986. január 14.
- BT Drs. 10/4750 (1986). *Antrag der Abgeordneten Ströbele u.a. Wichtigkeitserklärung des GzVeN vom 14. Juli 1933 und der nach diesem Gesetz ergangenen Entscheidungen*, 1986. január 29.
- BT Drs. 10/6287 (1986). A szövetségi kormány jelentése a nemzetiszocialista igazságtalanságok jóvátételéről és kárpótlásáról, valamint a szintik, romák és rokon csoportok helyzetéről, 1986. október 31.
- BT Drs. 11/141 (1987). *Antrag der Abgeordneten Frau Dr. Vollmer und der Fraktion Die Grünen, Gesetzentwurf zur angemessenen Versorgung für alle Opfer nationalsozialistischer Verfolgung in der Zeit von 1933 bis 1945*, 1987. április 6.
- BT Drs. 11/143 (1987). *Antrag der Abgeordneten Frau Dr. Vollmer u.a. Wichtigkeitserklärung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933 und der nach diesem Gesetz ergangenen Entscheidungen*, 1987. április 6.

- BT Drs. 11/223 (1987). *Az SPD parlamenti képviselőcsoportjának törvényjavaslata. Törvénytervezet a "Náci igazságtalanságokért való kártalanítás" alapítóvány létrehozásáról*, 1987. május 5.
- BT Drs. 11/1392 (1987). *A Belügyi Bizottság állásfoglalási ajánlása és jelentése*, 1987. november 30.
- BT Drs. 11/1413 (1987). *Az SPD képviselőcsoportjának indítóványa. A szövetségi kormány iránymutatása a náci igazságtalanság áldozatainak juttatott pénzeszközök elosztásáról*, 1987. december.
- BT Drs. 13/1193 (1989). *Volker Beck (Köln), Winfried Nacht-wei, Dr. Antje Vollmer és a BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN képviselőcsoport indítóványa, "A nemzetiszocialista igazságtalanságokért való kárpótlás" szövetségi alapítóvány létrehozása*, 1989. április 25.
- BT Drs. 14/2984 (új) (2000). *Az SPD és a Szövetség 90/ Zöldek parlamenti képviselőcsoportjának indítóványa: A nemzetiszocializmusban üldözött homoszexuálisok rehabilitációja*, 2000. március 21.
- BT Drs. 16/1171 (2006). *Antrag der Abgeordneten Volker Beck u.a. Nichtigkeitserklärung des Erbgesundheitsgesetzes*, 2006. április 5.
- BT Drs. 16/2307 (2006). *Dr. Ilja Seifert és mások képviselői kis kérdést tesznek fel. Az örökletes egészségről szóló törvény érvénytelenítése*, 2006. július 25.
- BT Drs. 16/3811 (2006). *Dr. Jürgen Gehb és mások képviselői indítóványa az 1933. július 14-i, az örökletes betegségek megelőzéséről szóló törvény (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses) törvényen kívül helyezéséről*, 2006. december 13-án.
- BT Drs. 16/5450 (2007). *A Jogi Bizottság állásfoglalási ajánlása és jelentése*, 2007. május 23.
- BT Drs. 16/9405 (2008). *Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Katja Kipping, Monika Knoche, Jan Korte, Volker Schneider (Saarbrücken), Dr. Ilja Seifert, Jörn Wunderlich és der Fraktion DIE LINKE. Gedenken und Erinnerung an die Aktion "Arbeitsscheu Reich" 1938*, 2008. május 30.
- BT Drs. 16/9887 (2008). *A szövetségi kormány válasza Ulla Jelpke, Katja Kipping, Monika Knoche, más képviselők és a DIE LINKE képviselőcsoportjának képviselőihez intézett kis kérdésre - 16/9405. számú nyomtatvány -, 2008. július 1.*
- BT Drs. 16/10944 (2008). *Antrag der Fraktion DIE LINKE. Rehabilitierung für die Verfolgung und die Unterdrückung einvernehmlicher gleichgeschlechtlicher Handlungen in der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik und Entschädigung der Verurteilungen*, 13 November 2008.
- BT Drs. 16/11440 (2008). *Rehabilitierung und Entschädigung der nach 1945 in Deutschland wegen homosexueller Verurteilter*, 2008. december 17.
- BT Drs. 17/1493 (2010). *Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke et al. Gedenk-ort für Jugendkonzentrationslager für Mädchen und junge Frauen Uckermark*, 2010. április 23.

- BT Drs. 17/1721 (2010). *A szövetségi kormány válasza Ulla Jelpke és mások képviselőnő kis kérdésére*, 2010. május 17.
- BT Drs. 17/8729 (2012). *A szövetségi kormány válasza Ulla Jelpke, Dr. Ilja Seifert, Jan Korte, további képviselők és a DIE LINKE képviselőcsoportjának képviselői által benyújtott kis kérdésre*, 2012. február 27.
- BT Drs. 19/14342 (2020). *A CDU/CSU- és az SPD-frakció indítványa. A nemzetiszocialisták által üldözöttek "hivatásos bűnözőkként" való elismerése*, 2019. október 22.
- BT PLP 1/163 (1951). 1951. szeptember 18.
- BT PLP 2/191 (1957). 1957. február 7.
- BT PLP 11/151 (1989). 1989. június 21.
- BT PLP 14/140 (2000). *Stenográfiai jelentés 140. ülészak, 2000. december 7.*
- BT PLP 18/240 (2017). *Stenográfiai jelentés 240. ülészak, 2014. június 22.*
- Buckley-Zistel, S. és R. Stanley (szerk.). (2012). *Nemek az átmeneti igazságszolgáltatásban*.
New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Bucur, M. (1994). A jól született anyák dicséretére: Az eugenicista nemi szerepekről a két világháború közötti Romániában. *East European Politics and Societies* 9: 123-142.
- Szövetségi Elnöki Hivatal (1985). *Richard von Weizsäcker köztársasági elnök beszéde az európai háború és a nemzetiszocialista önkényuralom befejezésének 40. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen 1985. május 8-án a bonni Bundestagban*. Letöltve: 2020. augusztus 14.
<https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai-1985-englisch.pdf?blob=publicationFile>
- Burgi, M., & Wolff, D. (2016). *A német büntető törvénykönyv 175. szakasza alapján elítélt homoszexuális férfiak rehabilitációja*. Berlin: Szövetségi Diszkriminációellenes Ügynökség.
- Buruma, I. (1994). *A bűntudat bére: A háború emlékei Németországban és Japánban*. London: Farrar, Straus and Giroux.
- BVerfGE 6 (1957). *Homoszexuálisok. A szövetségi alkotmánybíróság ítélete*, 1957. május 10.
- Caplan, A. L., G. McGeen és D. Magnus (1999). Mi az erkölcstelen az Eu-ban?
genetikát? *British Medical Journal* 319: 1284.
- Genetika és Társadalom Központ (2020). *Fogyatékosági jogok, osztályozás és az eugenika elleni küzdelem a járvány idején*. Retrieved 25 Nov 2020 from <https://www.geneticsandsociety.org/biopolitical-times/disability-rights-triage-and-countering-eugenics-time-pandemic>.
- Centre for Public Integrity (2020). *Az állami politikák a fogyatékkal élőket a*

lélegeztetőgépek sorának végére küldhetik. Retrieved 25 Nov 2020 from
<https://pub>

- licintegrity.org/health/coronavirus-and-inequality/state-policies-may-send-people-with-disabilities-to-the-back-of-the-line-for-ventilators/.
- Cleminson, R. (2000). *Anarchizmus, tudomány és szex. Eugenics in Eastern Spain, 1900- 1937*. Oxford: Peter Lang.
- Cleminson, R. (2008). Eugenika állam nélkül: Anarchism in Catalonia, 1900-1937. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 39(2): 232-239.
- Az Ellenőrző Tanács 1. számú törvénye (1945). A náci törvények hatályon kívül helyezése, 1945. szeptember 20. Conze, W. és A. Sommer (1984). Verseny. In O. Brunner, W. Conze és R. Koselleck (szerk.), *Geschichtliche Grundbegriffe* 5: 135-178.
- Cooper, M. (2008). *Az élet mint többlet: biotechnológia és kapitalizmus a neoliberais korszakban*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Corntassel, J. és C. Holder (2008). Ki sajnálja most? Kormányzati bocsánatkérések, igazságügyi bizottságok és az őslakosok önrödelkezése Ausztráliában, Kanadában, Guatemalában és Peruban. *Human Rights Review* 9(4): 465-489.
- Cunningham, M. (2004). A japán foglyok és a bocsánatkérés politikája: Csata a történelemért és az emlékezetért. *Journal of Contemporary History* 39(4): 561-574.
- Davis, L. (2020). A pandémia idején a biohatalom mélyszerkezete leplezetlen. *Critical Inquiry blog* (2020. június 26.). Retrieved 25 Nov 2020 from <https://critinq.wordpress.com/2020/06/26/in-the-time-of-pandemic-the-deep-structure-of-biopower-is-laid-bare/>.
- De Greiff, P. (2006). Bevezetés. A múlt helyreállítása: kártérítés az emberi jogi jogsértések áldozatainak. In P. De Greiff (szerk.), *A jóvátétel kézikönyve* (pp. 1-18). Oxford: Oxford University Press.
- Dean, M. (2002). Liberális kormányzás és tekintélyelvűség. *Gazdaság és társadalom* 31(1): 37-61.
- Német Bundestag (1987). *Wiedergutmachung und Entschädigung für nationalsozialistisches Unrecht. A Német Bundestag belügyi bizottságának nyilvános meghallgatása 1987. június 24-én*. Bonn: Német Bundestag.
- Die Grünen im Bundestag és Fraktion der Alternativen Liste Berlin (szerk.) (1986). *A nemzetiszocialista ültetés valamennyi áldozatának elismerése és gondozása. A bonni Zöldek és a berlini Alternatív Lista parlamenti frakciójának parlamenti kezdeményezéseinek dokumentálása*. Berlin.
- DIVI (2020). *Az intenzív ellátási erőforrások elosztására vonatkozó döntések a COVID 19 világjárvány összefüggésében. 2nd revised version of 17.04.2020*. Retrieved 25 Nov 2020 from <https://www.divi.de/joomla-tools-files/docm>.

- an-files/publications/covid-19-documents/200417-divi-covid-19-ethics-recommendation-version-2.pdf.
- Dorr, L. L. (1999). Arm in Arm: Gender, Eugenics, and Virginia's Racial Integrity Acts of the 1920s. *Journal of Women's History* 11(1): 143-166.
- Dowbiggin, I. (2008). *A sterilizációs mozgalom és a globális termékenység a huszadik században*. Oxford: Oxford University Press.
- Duarte, A. (2005). *A biopolitika és az erőszak elterjedése: A jelen arendtiánus kritikája*. Visszakeresve 2010. augusztus 11-én a következő címen: <http://www.hannaharendt.net/index.php/han/article/view/69/101>.
- Engs, R. C. (szerk.) (2005). *Az eugenikai mozgalom: Enciklopédia*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Eschebach, I. és A. Ley (szerk.) (2012). *Nemek és fajok a náci orvoslásban*. Berlin: Metropol.
- Etzemüller, T. (2000). Koch, Lene, *Racehygiejne i Danmark 1920-56* és Runcis, Maija, *Steriliseringar i folkhemmet. H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews*, Retrieved 11 August 2020 from <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=15930>
- Evangelische Akademie Bad Boll (szerk.) (1987). *Vergessene Opfer: Wiedergutmachung für die Betroffenen der Zwangssterilisation und des nationalsozialistischen Euthanasie-Programms*. Bad Boll: A Protestáns Akadémia protokolláris szolgálat.
- Szövetségi Pénzügyminisztérium (2019). *Kárpótlás a nemzetiszocialista igazságtalanságokért. Kártalanítási rendelkezések*. Berlin: Szövetségi Pénzügyminisztérium.
- Ferdinand, U. (2009). A "fausti paktum" Alfred Grotjahn (1869-1931) szociálhigiénéjében. A szociális higiénia és kapcsolatai az eugenikával és a demográfiával. In R. Wecker, S. Braunschweig, G. Imoden, B. Küchenhoff and H. J. Ritter (Eds.), *What is National Socialist about Eugenics? Nemzetközi viták az eugenika történetéről a 20. században* (pp. 173-186). Bécs: Böhlau.
- Feyen, M. (2009). "Mint a zsidók"? Üldözött "cigányok" a bürokrácia és a szimbolikus politika között. In N. Frei, J. Brunner és C. Goschler (szerk.), *A jóvátétel gyakorlata. Történelem, tapasztalatok és hatások Németországban és Izraelben* (pp. 323-355). Göttingen: Wallstein.
- Foucault, M. (1977). Hatalom és szex: Interjú Michel Foucault-val (Bernard-Henri Levy közreműködésével). *Telos* 32: 152-161.
- Foucault, M. (1980). *A szexualitás története. I. kötet: Bevezetés*. New York: Vintage Books.

- Foucault, M. (1988). Az egyének politikai technológiája. In L. H. Martin, H. Gutman and P. H. Hutton (Eds.), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault* (pp. 145-62). Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (1994a). Omnes et Singulatim: A "politikai ész" kritikája felé. In J. D. Faubion (szerk.), *Hatalom: Michel Foucault alapvető művei 1954- 1984*, 3. kötet (pp. 298-325). New York: The New Press.
- Foucault, M. (1994b). *A dolgok rendje. A humán tudományok régészete*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1997). Mi a megvilágosodás? In P. Rabinow (Ed.), *Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984, Vol. 1* (pp. 303-19). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2000a). Kormányzatiság. In J. D. Faubion (szerk.), *Hatalom: Michel Foucault alapvető művei, 1954-1984*, 3. kötet (pp. 201-22). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2000b). Az egyének politikai technológiája. In J. D. Faubion (szerk.), *Hatalom: Michel Foucault alapvető művei, 1954-1984*, 3. kötet (pp. 403-417). New York: The New Press
- Foucault, M. (2003). *A társadalmat meg kell védeni. Előadások a College de France-ban 1975-1976*. New York, NY: Picador.
- Foucault, M. (2007). *Biztonság, terület, népesség. Előadások a College de France-ban, 1977-78. Szerkesztette Michel Sennelart*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2008). *A biopolitika születése. Előadások a Collège de France-ban 1978-1979*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2012). A hatalom hálója. *Nézőpont Magazin* 2.
- Franks, A. (2005). *Margaret Sanger eugenikus öröksége: A női termékenység ellenőrzése*. Jefferson, NC: McFarland and Company.
- Friedlander, H. (1995). *A náci népirtás eredete. Az eutanáziától a végső megoldásig*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
- Friedlander, H. (2004). Az "eutanáziától" a "végső megoldásig". In D. Kuntz and S. Bachrach (Eds.), *Deadly Medicine: Creating the Master Race* (pp. 155-183). Washington D.C.: Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma.
- Galton, F. (1865). *Örökletes tehetség és jellem*. Eredetileg megjelent: *Macmillan's Magazine* 12, 157-166; 318-327, Letöltve 2020. július 2., a ht [tp://psychclassics.yorku.ca/Galton/talent.htm](http://psychclassics.yorku.ca/Galton/talent.htm) címről.
- Galton, F. (1907). *Vizsgálatok az emberi karról és annak fejlődéséről*. London: Dent és Dutton.

Garton Ash, T. (2002). Mesomnesia - a középső emlékezésért való könyörgés.

Transit 22: 32-48.

Hadamar Memorial (2020). *Emlékhelyek nyilatkozata a nemzetiszocialista eutanáziabűncselekményekre való emlékezésről. Miért aggódunk az idősek és a már meglévő betegségekkel vagy fogyatékossággal élők intenzív orvosi ellátásáról (kulcsszó: triázs) szóló viták miatt a Corona-járványban*. Retrieved 25 Nov 2020 from

http://www.gedenkstaette-hadamar.de/webcom/show_article.php/_c-605/_nr-34/i.html. Geisler, F. és A. Struwe (2019). A biopolitika mint

társadalomelmélet. In H. Gerhards and K. Braun (Eds.), *Biopolitics: Governments of life today* (pp.

43-66). Wiesbaden: Springer.

Gems, D. (1999). Értékelő esszé. Politikailag korrekt eugenika. *Elméleti orvostudomány és bioetika* 20(2): 199-211.

Gerhards, H. (2020). Betegbiztosítás. A kollektív szubjektum genealógiájáról. Kiadatlan doktori disszertáció kézirat.

Gerhards, H. (2020a). Biopolitika, avagy: Hogyan tanuljunk valamit az élethez a pán- demióban. In M. Florak, K.-R. Korte, and J. Schwanholz (Eds.), *Corona-nacracry: Democratic governance in exceptional times* (pp. 245-253). Frankfurt a.M./New York: Campus.

Gerodetti, N. (2005, április). *Biopolitika, eugenika és a történelem használata. Az ECPR közös műhelyüléseken, a Granadai Egyetemen előzetesen elküldött tanulmány*.

Gerodetti, N.(2006a). Eugenikus családpolitika és szociáldemokraták: "pozitív" eugenika és házassági tanácsadó irodák. *Journal of Historical Sociology* 19(3): 217-244.

Gerodetti, N. (2006b). A tudománytól a társadalmi technológiáig - Eugenika és politika a huszadik századi Svájcban. *Social Politics* 13(1): 59-88.

Geulen, C. (2007). *A rasszizmus története*. München: C.H. Beck.

Gibbon, S. és C. Novas (szerk.) (2007). *Genetika, bioszocialitás és társadalomtudományok: Biológiák és identitások létrehozása*. London: Routledge.

Giessler, H. (1981). A kártérítési törvény alapvető rendelkezései. In Federal Minister of Finance in cooperation with W. Schwarz (Eds.), *Das Bundesentschädigungsgesetz, Teil 1 (Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland, Vol. 4)*. (pp. 1-116). München: Beck.

Gordon, L. (2002a). *A nők erkölcsi tulajdona: A születésszabályozás története*. Urbana, IL, University of Illinois Press.

Gordon, N. (2002b). A láthatóságról és a hatalomról: A Foucault arendtiánus korrekciója. *Human Studies* 25(2): 125-45.

- Goschler, C. (2003). *A náci áldozatok kárpótlásának politikája Németország nyugati és keleti részén (1945-2000)*. Occasional Papers, Institute of European Studies, UC Berkeley. Retrieved augusztus 17, 2020 from <https://escholarship.org/uc/item/7bz5801b>
- Goschler, C. (2005). *Bűntudat és adósság: A náci üldözöttek jóvátételének politikája 1945 óta*. Göttingen: Wallstein.
- Goschler, C. (2009). Vitatott áldozatok: A náciizmus áldozatainak kárpótlásáról szóló nyugatnémet diskurzus. M. Berg és B. Schaefer (Eds.), *Historical Justice in International Perspective* (pp. 93-110). Cambridge: Cambridge University Press.
- Graf, G. (1950). A sterilizációs kérdéssel kapcsolatban. *Berliner Gesundheitsblatt* 1(1).
- Grau, G. (2011). *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933-1945. Institutionen - Kompetenzen - Betätigungsfelder*. Berlin: Lit Verlag.
- Grau, G. (2014). A homoszexuálisok üldözése a nemzetiszocializmusban. Megjegyzések a kutatás jelenlegi állásáról. In M. Schwartz (Ed.), *Homoszexuálisok a nemzetiszocializmus alatt* (pp. 43-52). München: Oldenbourg.
- Grekul, J., H. Krahn és D. Odynak (2004). A "gyengeelméjűek" sterilizálása: Eugenics in Alberta, Canada, 1929-1972. *Journal of Historical Sociology* 17(4): 358-385.
- Grossmann, A. (1995). *A szex reformja: A születésszabályozás és az abortusz reformjának német mozgalma*. Oxford: Oxford University Press.
- Guse, M. (2005). Az őrizetbe vétel oka: "közösségi idegen". F fiatalok kizárása és fogva tartása a moringeni ifjúsági koncentrációs táborban. In D. Sedlaczek, T. Lutz, U. Puvogel, and I. Tomkowiak (Eds.), *"alsöbbrendü" és "aszociális": A társadalmi kívülállók üldözésének állomásai* (pp. 127-156). Zürich: Chronos.
- GzVeN (1933). Az 1933. július 14-i törvény az örökletes beteg utódok megelőzéséről. 2020. július 2-án újra hatályba lépett, a <http://www.documentarchiv.de/ns/erbk-nws.html> honlapról.
- Haave, P. (2000). *Sterilizáció a tatere 1934-1977. En historisk undersökelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd (Området for kultur og samfunn).
- Haave, P. (2001). Kényszersterilizáció Norvégiában - jóléti állami politika szociáldemokrata irányítás alatt? *NORDEUROPAforum* 11(2): 55-78.
- Hansen, B. S. (1996). Something Rotten Something Rotten in the State of Denmark: Eugenics and the Ascent of the Welfare State. In G. Broberg and N. Roll-Hansen (Eds.), *Eugenics and the Welfare State: Sterilizációs politika Dániában, Svédországban, Norvégiában és Finnországban* (pp. 9-76). East Lansing, MI: Michigan State University Press.

- Hansen, R. és S. King (2001). **Eugenik**eszmék, politikai érdekek és politikai eltérések. Bevándorlás és sterilizációs politika Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban *World Politics* 53(1): 237-263.
- Harnack, E-W. (1959). *Die strafrechtliche Zulässigkeit künstlicher Unfruchtbarmachung*. Marburg: Elwert.
- Hebenstreit, R. (1983). A BEG 171. § szerinti nehézségi pótlék. In BMF (szerk.), *A szövetségi kártérítési törvény. Második rész* (pp. 467-501). München: C. H. Beck.
- Heinrich, M. (2004). *Bevezetés Karl Marx Tőke című művének három kötetébe*. New York: Monthly Review Press.
- Helmreich, S. (2008). A biotőke fajai. *Science as Culture* 17(4): 463-478.
- Hennig, V. (1999). *A kényszersterilizációk jóvátételéről a nemzeti-socialismus: Eine Dokumentation*. Berlin: Frieling.
- Herlitzius, A. (1995). *Női felszabadítás és faji ideológia*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts Verlag.
- Herzog, D. (2005). *Szexualitás és német fasizmus*. New York: Berghahn Books.
- Hietala, M. (1996). A faji higiénától a sterilizációig: az eugenikai mozgalom Finnországban. In G. Broberg and N. Roll-Hansen (Eds), *Eugenics and the Welfare State: Sterilizációs politika Dániában, Svédországban, Norvégiában és Finnországban* (pp. 195-258). East Lansing, MI: Michigan State University Press.
- Hitzel-Cassagnes, T. és F. Martinsen (2014). *Jóvátételhez való jog. A nemek közötti igazságosság és a történelmi igazságtalanságok feldolgozása*. Opladen: Barbara Budrich.
- Hockerts, H. G. (2001). Jóvátétel Németországban. Eine historische Bilanz 1945 - 2000. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 49(2): 167-214.
- Hörath, J. (2017). *"Asoziale" und "Berufsverbrecher" in den Konzentrationslagern 1933 bis 1938*. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht.
- Incesu, L. és G. Saathoff (1988). A náci örökletes egészségügyi törvény megtagadott semmisségi nyilatkozata - "Nagykoalíció" a kényszersterilizáltak ellen. *Demokrácia és jog* 16: 125-132.
- Uckermark kezdeményezés (2009). *Initiative für einen Gedenkort ehemaliges Jugend-KZ Uckermark e.V.: Nemzetközi Antifasiszta Feminista Munkatábor az egykori Uckermarki Ifjúsági Koncentrációs Tábor helyén. Olvasó*. Retrieved 30 July 2020, from http://www.gedenkort-kz-uckermark.de/assets/downloads/baucamps/2009_Reader_baucamp.pdf.
- Irmer, T. (2013). *Zur Geschichte des Arbeitshauses Rummelsburg in der NS-Zeit, előadás, Deutsches Historisches Museum*. Retrieved 30 July 2020, from https://www.dhm.de/archiv/ausstellungen/zerstoerte-vielfalt/docs/Vortrag_Ir

- mer_A_Rummelsburgi_Munkásház_történetéről_az_%20NS-korszakban.pdf
- Irmer, T., B. Reischl és K. Nürnberg (é.n.). *A berlin-littenbergi Rummelsburg Városi Munka- és Javítóintézet*. Gedenkstättenrundbrief, 144 (pp. 22-31). Retrieved 30 July 2020, from https://www.gedenkstaettenfor um.de/nc/gedenkstaettenrundbrief/rundbrief/news/das_staedtsche_arbeits_und_bewahrungshaus_rummelsburg_in_berlin_lichtenberg/?zoom=1
- Isaac, J. C. (1996). Új garancia a Földön: Hannah Arendt az emberi méltóságról és az emberi jogok politikájáról. *American Political Science Review* 90(1): 61-73.
- Johnson, P. (2010). "Az emberi személyiség lényegében magánjellegű megnyilvánulása": a homoszexualitás konstruálása az Emberi Jogok Európai Bíróságán. *Human Rights Law Review* 10(1): 67-97.
- Johnson, P. (2013). *A homoszexualitás és az Emberi Jogok Európai Bírósága*. London: Routledge.
- Kevles, D. J. (1985). *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity*. New York, NY: Knopf.
- Kinkel, K. (1987). *Stellungnahme zum Antrag auf "Nichtigkeitserklärung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses" vom 14. Juli 1933 und der nach diesem Gesetz ergangenen Entscheidungen*. Bonn: Szövetségi Igazságügyi Minisztérium.
- Kitchin, R. (2020). Polgári szabadságjogok vagy közegészségügy, vagy polgári szabadságjogok és közegészségügy? A megfigyelési technológiák felhasználása a COVID-19 terjedése ellen. *Space and Polity* DOI:10.1080/13562576.2020.1770587: 1-20.
- Klausen, S. és A. Bashford (2010). Termékenységszabályozás: Eugenika, neomalthusianizmus és feminizmus. In A. Bashford and P. Levine (Eds.), *The Oxford Handbook of The History of Eugenics* (pp. 98/115). Oxford: Oxford University Press.
- Klee, E. (2013). *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt: Fischer.
- Kline, W. (2001). *Egy jobb verseny építése. A nemek, a szexualitás és az eugenika a A századfordulótól a baby boomig*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Koch, L. (2000). *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*. Koppenhága: Gyldendal.
- Koch, L. (2004). Az eugenika jelentése: Gondolatok a genetikai tudás kormányzatáról a múltban és a jelenben. *Science in Context* 17(3): 315-331.
- Koch, L. (2006). Eugenikus sterilizáció Skandináviában. *Az európai örökség* 11(3).

- Koch, L. (2009). Mennyire volt eugenikus az eugenika? Reprodukciós politika a múltban és a jelenben. In R. Wecker, S. Braunschweig, G. Imboden, B. Küchenhoff és H. J. Ritter (szerk.), *What is National Socialist about Eugenics? Náci politikák az eugenika történetéről a 20. században* (pp. 23-39). Bécs: Böhlau.
- Koselleck, R. (1989). *Vergangene Zukunft. A történelmi idők szemantikájáról*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Koselleck, R. (2003). *Az idő rétegei. Történelmi tanulmányok*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Koselleck, R. (2004). *A történelmi idő szemantikája*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kristeva, J. (2001). *Hannah Arendt*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kulawik, T. (2006). *Eugenika és az egyetemes állampolgárság megteremtése Svédországban. A szociáldemokrata állam felülvizsgálata*. Előadás a Society for Social Studies of Science éves találkozóján, 2006. november 1-5., Vancouver.
- Kulawik, T. (2009). *A testi polgárság újragondolása a reprogenetika korában. Összehasonlító betekintés*. A 2009. január 21-23. között a Belfasti Queen's Egyetemen megrendezett első európai nemi és politikai konferenciára (ECPG) készült tanulmány.
- Ladd-Taylor, M. (1997). Csecsemők megmentése és az anyák sterilizálása. *Társadalompolitika* 4(1): 136-153.
- Lamp, S. (2006). "Ez az anyáért van": a feministák fogyatékosági retorikája az amerikai eugenikai időszakban. *Disability Studies Quarterly* 26(4).
- Larsen, L. T. (2007). Igazat beszélni a biohatalomnak: A bio- konómia genealógiájáról. *Distinction: Scandinavian Journal of Social Theory* 8(1): 9-24.
- Laughlin, H. H. (1925). Eugenika Amerikában. *Eugenics Review* 17(1): 28-35.
- Lauréal-Samarai, N. és S. Lennox (2004). Sem idegenek, sem idegenek: A szintik és romák és a fekete németek egymásba fonódó történetei. *Nők a német nyelvterületen évkönyv: Feminist Studies in German Literature and Culture* 20: 163- 183.
- Lazare, A. (2004). *A bocsánatkérésről*. New York, NY: Oxford University Press.
- Lemke, T., S. Krasmann és U. Bröckling (2000). Kormányzatiság, neoliberalizmus és öntechnológiák. Bevezetés. In T. Lemke, S. Krasmann, and U. Bröckling (Eds.), *Governmentality of the Present. Tanulmányok a szociális ökonómiáról* (pp. 7-40). Frankfurt: Suhrkamp.
- Leonard, T. C. (2003). "Irgalmasabb és nem kevésbé hatékony": Eugenika és az amerikai közgazdaságtan a progresszív korszakban. *History of Political Economy* 35(4): 687-712.

- Leonard, T. C. (2005). Visszatekintés. Eugenika és közgazdaságtan a progresszív korszakban. *Journal of Economic Perspectives* 19(4): 207-224.
- Lombardo, P. (é.n.). *Eugenikus törvények a fajkeveredés ellen*. Képtár az amerikai eugenikai mozgalomról. Letöltve 2020. július 30-án a <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/essay7text.html> oldalról.
- Lombardo, P. (é.n.). *A bevándorlást korlátozó eugenikus törvények*. Képtár az amerikai eugenikai mozgalomról. Letöltve 2020. július 30-án a <http://www.eugenicsarchive.org/html/eugenics/essay9text.html> oldalról.
- Lombardo, P. A. (1996). Orvostudomány, eugenika és a Legfelsőbb Bíróság: A kényszersterilizációtól a reprodukciós szabadságig. *Journal of Contemporary Health Law and Policy* 13(1): 1-25.
- Lorenzini, D. (2020). Biopolitika a koronavírus idején. *Critical Inquiry blog* (2020. április 2.). Retrieved 25 Nov 2020 from <https://critinq.wordpress.com/2020/04/02/biopolitics-in-the-time-of-coronavirus/>.
- Ludi, R. (2005). *Ki a náci áldozat? Az áldozattá válás konstruálása a háború utáni jóvátételeken keresztül Franciaországban, Németországban és Svájcban*. UCLA Európai és Eurázsiai Tanulmányok Központja. Occasional Lecture Series 3. Retrieved 30 July 2020 from <http://escholarship.org/uc/item/6mp7c78d>.
- Ludi, R. (2006). A háború utáni áldozatok kárpótlásának vektorai: enyhítés, jóvátétel és emlékezetpolitika. *Journal of Contemporary History* 41(3): 421-450.
- Ludi, R. (2012). *A náci áldozatok kárpótlása a háború utáni Európában*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Lynn, R. (2001). *Eugenika: újraértékelés*. Westport, CT: Praeger Press.
- Marx, K. (1972). *Das Kapital: A politikai gazdaságtan kritikája*. 1. kötet. Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1990). *A tőke: A politikai gazdaságtan kritikája*. I. kötet. London: Penguin Books.
- Marx, K. (2015). A politikai gazdaságtan kritikájáról. In Marx-Engels-Werke 13. kötet (pp. 6-160). Berlin: Dietz
- Mazumdar, P. M. H. (2002). "Reform" Eugenika és a mendelizmus hanyatlása. *Trends in Genetics* 18(1): 48-52.
- McCann, C. R. (1994). *Birth Control Politics in the United States 1916-1945*. New York, NY: Cornell University Press.
- Michon, P. (2002). Rétegek, tömbök, darabok, spirálok, gumik és függőlegesek: az idő hat alakzata Michel Foucault-ban. *Idő és társadalom* 11(2/3): 163-92.
- Micklos, D. és E. Carlson (2000). Az amerikai társadalom mérnöki munkája: Az eugenika tanulsága. *Nature Reviews Genetics* 1: 153-158.

- Milchman, A. és A. Rosenberg (szerk.) (1998). *A posztmodernizmus és a holokauszt*. Amszterdam: Rodopi.
- Miller, Z. (2008). A láthatatlanság hatásai: A "gazdasági" keresése a tranzicionális igazságszolgáltatásban. *The International Journal of Transitional Justice* 2(3): 266-291.
- Minow, M. (1998). *Bosszú és megbocsátás között: szembenézés a történelemmel a népiértés és a tömeges erőszak után*. Boston: Beacon Press.
- Mottier, V. és N. Gerodetti (2007). Eugenika és szociáldemokrácia: avagy hogyan próbálta az európai baloldal kiirtani a "gyomokat" a nemzeti kertekből. *New Formations* 60 (Eugenics Old and New): 35-49.
- Mottier, V. (2008). Eugenika, politika és állam: A szociáldemokrácia és a svájci "kertészállam". *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 39(2): 263-269.
- Nachtsheim, H. (1950). A sterilizáció kérdéséről az örökletes biológusok szemszögéből. *Berliner Gesundheitsblatt* 1(1): 603-604.
- Nachtsheim, H. (1952). *Az eugenikai célú sterilizálás mellett és ellen*. Stuttgart: Thieme.
- Nachtsheim, H. (1964). Az aktív örökletes egészségügyi ellátás szükségessége. *Egészségpolitika* 6.
- Neukamp, F. (1951). Az örökletes betegségekről szóló törvény náci törvény? *Berliner Gesundheitsblatt* 2(1): 250-252.
- Disability Policy Newsletter (2006). No. 23, March 2006. 2020. december 23-án letölthető: http://www.martinseidler.de/newsletter/newsletter_23.pdf.
- Ojakangas, M. (2016). A biopolitika a klasszikus görög politikai gondolkodásban. A oldalon.
S. Prozorov és S. Rentea (szerk.) *The Routledge Handbook of Biopolitics* (pp. 23-35): London: Routledge.
- Felsőbb Regionális Bíróság Hamm (1954). 1954.1.29. - 9 W 231/53; Meddősegi kártérítés. *Neue Juristische Wochenschrift* 14/15: 559.
- Ordover, N. (2003). *American Eugenics: Race, Queer Anatomy, and the Science of Nationalism*. Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press.
- Otsubo, S. és J. R. Bartholomew (1998). Eugenika Japánban: A modernitás néhány ironiája, 1883-1945. *Science in Context* 11(3-4): 545-565.
- Palmer, N., P. Clark és D. Granville (szerk.) (2012). *Kritikai perspektívák a hagyományos igazságszolgáltatásban*. Cambridge, Antwerpen, Portland: Intersentia.
- Paul, D. B. (1984). Eugenika és a baloldal. *Journal of the History of Ideas* 45(4): 567-590.

- Pedersen, S. (1993). *Család, függőség és a jóléti állam eredete: Britain and France, 1914-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ploetz, A. (1895). *Fajunk hatékonysága és a gyengék védelme*. Berlin: S. Fischer.
- Pommerin, R. (1979). *A rajnai fattyak sterilizálása. A színes bőrű német kisebbség sorsa 1918-1937*. Düsseldorf: Droste.
- Portschy, J. (2020). A hatalom, a tudás és a kritika korszakai Foucault művében. *Idő és társadalom* 29(2): 392-419.
- Pretzel, A. (2002). Külön büntetőjog a homoszexuálisok ellen. In A. Pretzel (szerk.), *Náci áldozatok fenntartás alatt: homoszexuális férfiak Berlinben 1945 után* (pp. 23-42). Münster: LIT Verlag.
- Rabenschlag, A. J. (2008). Egy jobb "népességminőségért": A svédországi népessépolitikai koncepciók összehasonlítása 1920-1940. *NORDEUROPAforum* 18(1): 47-67.
- Rabinow, P. (1996). *Esszék az ész antropológiájáról*. Princeton: Princeton University Press.
- Rabinow, P. és N. Rose (2006). Biopower Today. *BioSocieties* 1(2): 195-217.
- Reilly, P. R. (1991). *A sebészeti megoldás. Az önkényes sterilizálás története a Egyesült Államok*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Reilly, P. R. és M. Shaw (1983). The Virginia Racial Integrity Act Revisited: The Plecker-Laughlin Correspondence: 1928-1930. *American Journal of Medical Genetics* 16(4): 483-492.
- Reimesch, C. (2003). *A nemzetiszocializmus elfelejtett áldozatai? A homoszexuálisok, a katonai szolgálatot megtagadók, a szintik és romák, valamint a kommunisták kártalanításáról a Német Szövetségi Köztársaságban*. Berlin: WiKu-Verlag.
- Rentea, S. (2017). Bevezetés. In S. Prozorov and S. Rentea (Eds.), *The Routledge Handbook of Biopolitics* (pp. 1-19). London és New York: Routledge.
- Reynolds, L. (2005). *Az agrár-élelmiszeripari rendszer genetikai módosítása és a biopolitika átalakulása*. Előadás az ECPR közös műhelyülésein, Granada Egyetem.
- Richardson, A. (2003). *Szerelem és eugenika a tizenkilencedik század végén: Racionális reprodukció és az új nő*. Oxford: Oxford University Press.
- Riechert, H. (1995). *Auschwitz árnyékában: A nemzetiszocialista sterilizációs politika a szintik és romák irányában*. Münster: Waxmann.
- Rinscheid, A. (2013). Dekriminalizáció individualizáció nélkül? Összehasonlító-történelmi esettanulmány a homoszexualitás dekriminalizációjáról a BRD-ben és az NDK-ban. *Journal of Comparative Politics* 7(3): 251- 275.

- Roll-Hansen, N. (1996). Norvég eugenika: a sterilizáció mint társadalmi reform. In G. Broberg and N. Roll-Hansen (Eds), *Eugenics and the Welfare State: Sterilizációs politika Dániában, Svédországban, Norvégiában és Finnországban* (pp. 151-194). East Lansing, MI: Michigan State University Press.
- Romer, L. P. és V. Laterza (2020). Koronavírus, állományimmunitás és a piac eugenikája. A világvárvány elleni stratégiaként a törzsimmunitásra irányuló javaslatok egyértelműen eugenikai elemeket tartalmaznak. *Aljazeera* (2020. április 14.). Retrieved 25 Nov 2020 from <https://www.aljazeera.com/opinions/2020/4/14/coronavirus-herd-immunity-and-the-eugenics-of-the-market/>.
- Rose, N. (2001). Az élet politikája. *Theory, Culture and Society* 18(6): 1-30. Rose, N. (2006). Átalakítja-e a biológusok a társadalmat? *Kritika* 3(2006. augusztus). Rose, N. (2007). *Az élet politikája. Biomedicina, hatalom, szubjektivitás a biológusok szemében*. Huszonegyedik század. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rose, N. és P. Miller (1992). Politikai hatalom az államon túl: a kormányzás problematikája. *British Journal of Sociology* 43(2): 172-205.
- Rudling, P. A. (2014). Eugenika és fajbiológia Svédországban és a Szovjetunióban: kapcsolatok a Balti-tengeren túl. *Canadian Bulletin of Medical History* 31(1): 41-75.
- Runcis, M. (1998). *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront.
- Sandner, G. (2001). Hegemonia és emlékezet: A történelem és a múlt politikájának koncepciójáról. *Austrian Journal of Political Science*, 30(1): 5-17.
- Sanger, A. (2007). Eugenika, faj és Margaret Sanger Revisited: Reprodukciós szabadság mindenkinek? *Hypatia* 22(2): 210-217.
- Sanger, M. (1920). *A nő és az új faj*. New York, NY: Eugenic Publishing Company.
- Sarasin, P. (2020). *A járvány megértése Foucault-val*. Retrieved 25 Nov 2020 from <https://geschichtedergegenwart.ch/mit-foucault-die-pandemie-verstand/>.
- Scheulen, A. (2005). Az 1934. évi Erbgesundheitsschutzgesetz jogi helyzetéről és jogfejlődéséről. In M. Hamm (szerk.), *Életunwert-zerstörte Leben. Kényszersterilizáció és öntanúság* (pp. 212-219). Frankfurt a.M.: VAS, Verlag für akademische Schriften.
- Schikorra, C. (2005). Fekete sarkok a koncentrációs táborban. Az "aszociálisok" börtöncsoportja a rabtársadalomban. In D. Sedlacek, T. Lutz, U. Puvogel, and I. Tomkowiak (Eds.), *"alsöbrendü" és "aszociális": A társadalmi kívülállók üldözésének állomásai* (pp. 105-126). Zürich: Chronos.

- Schmuhl, H-W. (1992). *Rassenhygiene, nemzetiszocializmus, eutanázia. A megelőzéstől az "élethez méltatlan élet" megsemmisítéséig, 1890 - 1945.* Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft Vol. 75. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht.
- Schneider, W. H. (1986). L'Eugénisme en France: Le Tournant des Années Trente. *Sciences Sociales et Santé* 4(3-4): 81-114.
- Schneider, W. H. (1990). *Minőség és mennyiség. A biológiai regeneráció keresése a huszadik századi Franciaországban.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Scholem, G. (1971). *A messiási eszme a judaizmusban és más esszék a zsidó szellemről. Itualitás.* New York, NY: Schocken.
- Schoppmann, C. (1997). A nemzetiszocialista politika a női ~~homoszexualitás~~ szemben. In L. Abrams and E. Harvey (szerk.), *Gender Relations in German History. Hatalom, hatalom és tapasztalat a XVI. századtól a XX. századig* (pp. 177- 187). London: Routledge.
- Schultz, S. (2019). Rasszista számítások a jövőről - A migráns születésszám biopolitikájáról. In H. Gerhards and K. Braun (Eds.), *Biopolitika - Az élet kormányzása ma* (pp. 157-182). Wiesbaden: Springer.
- Schwartz, M. (1995). *Szocialista eugenika. Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890-1933.* Bonn: Dietz.
- Seal, L. (2013). Designating Dependency: The "Socially Inadequate" in the United States, 1910-1940. *Journal of Historical Sociology* 26(2): 143-168.
- Selden, S. (é.n.). *Eugenika népszerűsítése.* Képarchívum az amerikai eugenikai mozgalomról. Retrieved 5 August 2020 from <http://www.eugenicsarchive.org/eugenics/list2.pl>.
- A Szenátus Munkaügyi, Integrációs és Női Főosztálya (2011). § 175 StGB. *A 175. § alapján elítélt homoszexuális férfiak rehabilitációja.* Berlin: Senatsverwaltung für Arbeit, Integration und Frauen und Landesstelle für Gleichbehandlung-gegen Diskriminierung.
- Simunek, M. (2007). Eugenika, szociális genetika és faji higiénia: Az emberi öröklődés tudományos szabályozásának tervei a Csehországban, 1900-1925. In M. Turda és P. J. Weindling (szerk.), *Vér és haza. Eugenika és faji nacionalizmus Közép- és Délkelet-Európában 1900-1940* (pp. 145-166). Budapest: CEU Press.
- Sonn, R. D. (2005). "A tested a tiéd": Anarchizmus, születésszabályozás és eugenika a két világháború közötti Franciaországban. *Journal of the History of Sexuality* 14(4): 415-432.
- Spektorowski, A. és E. Mizrachi (2004). Eugenika és a jóléti állam Svédországban: A társadalmi peremek politikája és a produktív társadalom eszméje. *Journal of Contemporary History* 39(3): 333-352.

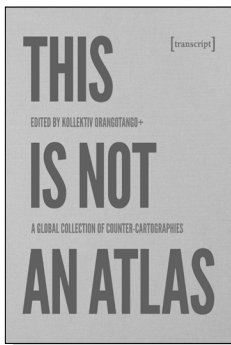
- Spektorowski, A. és L. Ireni-Saban (2010). Életben maradni: Genetika a jóléti "népi otthon" szolgálatában. *Comparative Political Studies* 43: 1391- 1414.
- Stegemann, D. (2013). "Munkaszegény" és "antiszociális". *Gen-ethischer Informations- dienst* 220: 16-18.
- Stepan, N. L. (1991). *Az Eugenika órája. Faj, nemek és nemzet Latin-Amerikában.* Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Stern, A. M. (2005). *Eugenikus nemzet. A jobb tenyésztés hibái és határai a modern Amerikában.* Berkeley, CA: University of California Press.
- Stern, A. M. (2005). Sterilizáltak a közegészségügy nevében. Faj, bevándorlás és reprodukciós ellenőrzés a modern Kaliforniában. *American Journal of Public Health* 95(7): 1128-1138.
- Stern, A. M. (2010). Nemek és szexualitás: Globális túra és iránytű. In A. Bashford and P. Levine (Eds.), *The Oxford Handbook of The History of Eugenics* (pp. 173-191). Oxford: Oxford University Press.
- Stubblefield, A. (2007). "Beyond the Pale": Tainted Whiteness, Cognitive Disability, and Eugenic Sterilisation. *Hypatia* 22(2): 162-181.
- Sunder Rajan, K. (2006). *Biocapital. A posztgenomikus élet alkotmánya.* Durham, NC: Duke University Press.
- SZ (2017). "A jogállamiság felháborítása": A kabinet jóváhagyja az elítelt homoszexuálisok rehabilitációját. Az áldozatokat egyénileg kell kártalanítani. Ez elég? *Süddeutsche Zeitung*, 2017. március 22.
- Szerszynski, B. (2005). *Természet, technológia és a szakrális.* Malden, MA: Black- well.
- Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa: A bocsánatkérés és a megbékélés szociológiája.* Stanford, Kalifornia: Stanford University Press.
- Teitel, R. (2000). *Átmeneti igazságszolgáltatás.* Oxford: Oxford University Press.
- Tellmann, U. (2011). Közgazdaságtan és biopolitika. In M. Muhle and K. Thiele (Eds.), *Biopolitikai konstellációk* (pp. 61-81). Berlin: August Verlag.
- Tellmann, U. (2017). *Élet és pénz: A liberális gazdaság genealógiája és a politika kiszorulása.* New York, NY: Columbia University Press.
- Torpey, J. C. (2006). *A szétfúzott dolgok egészé tétele: A jótéteti politikáról.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tümmers, H. (2009a). Spätes Unrechtsbewußtsein. A nemzetiszocialista örökletes egészségpolitika áldozatainak kezeléséről. In N. Frei, J. Brunner és C. Goschler (szerk.), *A jótétel gyakorlata. Történelem, tapasztalatok és hatások Németországban és Izraelben* (pp. 494-530). Göttingen: Wallstein.

- Tümmers, H. (2009b). Wiederaufnahmeverfahren und der Umgang deutscher Juristen mit der nationalsozialistischen Erbgesundheitspolitik nach 1945. *Juristische Zeitgeschichte Nordrhein-Westfalen* 17: 173-193.
- Tümmers, H. (2011). *Elismerési küzdelmek: a nemzetiszocialista kényszersterilizációk utótörténete a Szövetségi Köztársaságban*. Göttingen: Wallstein.
- Turda, M. (2010a). *Modernizmus és eugenika*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Turda, M. (2010b). Faj, tudomány és eugenika a huszadik században. A. Bashford és P. Levine (szerk.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics (Az eugenika történetének oxfordi kézikönyve)*. (62-79. oldal). Oxford: Oxford University Press.
- Tydén, M. (2010). A skandináv államok: a református eugenika alkalmazása. In A. Bashford and P. Levine (Eds.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (pp. 363-376). Oxford: Oxford University Press.
- Villa, D. R. (1992). A posztmodernizmus és a nyilvánosság. *American Political Science Review* 86(3): 712-21.
- Vogelmann, F. (2018). A biopolitika mint kritikai diagnózis. A B. Best, W. Bonefeld és C. O'Kane (szerk.), *The SAGE Handbook of Frankfurt School Critical Theory* (pp. 1419-1435). London: SAGE.
- Wahl, A. V. (2012). How Sexuality Changes Agency: Gay Men, Jews, and Transitional Justice. In S. Buckley-Zistel and R. Stanley (Eds.), *Gender in Transitional Justice* (pp. 191-217). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Waldby, C. (2008). Oocytapiacok: a nők reprodukív munkája az embrionális őssejt-kutatásban. *Új genetika és társadalom* 27(1): 19-31.
- Waldby, C. (2009). Szingapúr Biopolis: Pusztá élet a városállamban. *Kelet-ázsiai tudomány, technológia és társadalom* 3(2-3): 367-383.
- Waldby, C. és M. Cooper (2008). A reprodukció biopolitikája. *Australian Feminist Studies* 23(55): 57-73.
- Waldby, C. és M. Cooper (2010). A reprodukív munkától a regeneratív munkáig: A női test és az őssejt-iparágak. *Feminista elmélet* 11(3): 3-22.
- WD (2016). "Asoziale" im Nationalsozialismus, *Ausarbeitung* WD 1 - 3000 - 026/16. Berlin: A Német Bundestag tudományos szolgálatai.
- Wecker, R. (2009). Eugenika. A modernitás fogalma? In R. Wecker, S. Braunschweig, G. Imboden, B. Küchenhoff and H. J. Ritter (Eds.), *What is National Socialist about Eugenics? Nemzetközi viták az eugenika történetéről a 20. században* (pp. 23-38). Bécs: Böhlau.
- Wecker, R., S. Braunschweig, G. Imboden, B. Küchenhoff és J.H. Ritter (szerk.) (2009). *Mi a nemzetiszocialista az eugenikában? Nemzetközi viták az eugenika történetéről a 20. században* (pp. 23-38). Bécs: Böhlau.

- Wehling, P. (2008). Önrendelkezés vagy társadalmi nyomás az optimalizálásra? A biopolitika kritikai szociológiájának perspektívái. *Leviatán* 36(2): 249-273.
- Wehling, P. (2010). Biológia, állampolgárság és a biogyógyászat kormánya. In U. Bröckling, S. Krasmann, and T. Lemke (Eds.), *Governmentality: Current Issues and Future Challenges* (pp. 225-246). New York: Routledge.
- Wehling, P. (2019). Használható testek és "feljavított emberiség": biopolitika és kapitalizmus Michel Foucault és Walter Benjamin tükrében. In H. Gerhards and K. Braun (Eds.), *Biopolitika - Az élet kormányai ma* (pp. 377-399). Wiesbaden: Springer.
- Weindling, P. (1993). Az eugenika túlélése a 20. századi Németországban. *American Journal of Human Genetics* 52(3): 643-649.
- Weindling, P. (1999). Nemzetközi eugenika: a svéd sterilizáció kontextusában. *Scandinavian Journal of History* 24(2): 179-197.
- Weingart, P. (1999). Tudomány és politikai kultúra: Eugenika összehasonlító perspektívában. *Scandinavian Journal of History* 24(2): 163-177.
- Weingart, P., J. Kroll és K. Bayertz (1996). *Rasse, Blut und Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Weiss, S. F. (1990). A fajhigiénés mozgalom Németországban 1904-1945. In M. B. Adams (szerk.), *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia* (pp. 8-68). Oxford: Oxford University Press.
- Westermann, S. (2010). *Verschwiegenes Leid: Der Umgang mit den NS-Zwangssterilisationen in der Bundesrepublik*. Bécs: Böhlau.
- Westermann, S. (2017). "Egy ember, akinek már nincs méltósága, semmit sem ér ezen a világon": Kényszersterilizált emberek a Német Szövetségi Köztársaságban. In M. Hamm (szerk.), *Kizárva! Miért? Zwangssterilisierte und Geschädigte der NS-Euthanasie in der Bundesrepublik Deutschland* (23-40. o.). Berlin: Metropol.
- Wilson, P. K. (2002). Harry Laughlin eugenikus keresztes hadjárata a "szociálisan alkalmatlanok" ellenőrzésére a progresszív korszak Amerikájában. *Patterns of Prejudice* 36(1): 49-67.
- Winter, S. (2014). *Átmeneti igazságszolgáltatás a kialakult demokráciákban. Politikai elmélet*
Houndmills, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Wolfrum, E. (2009). A szövetségi köztársaság kezdetei, a náci múlt feldolgozása és távlati hatásai napjainkra. In U. Bitzgeio, A. Kruke, and M. Woyke (Eds.), *Szolidaritás és emlékezetkultúra a 20. században. Hozzászólások a szakszervezetekhez, a nemzetiszocializmushoz és a történelempolitikához* (pp. 363-377). Bonn: Dietz.

- Wong, A. (2020). Mozgássérült vagyok, és lélegeztetőgépre van szükségem az élethez. Költséges vagyok-e a világiárvány idején? *Vox* (2020. április 4.). Retrieved 25 Nov 2020 from <https://www.vox.com/first-person/2020/4/4/21204261/coronavirus-covid-19-disabled-people-disabilities-triage>.
- Yamin, P. (2008). A házassági rend keresése: A polgári tagság és a házasság politikája a progresszív korszakban. *Polity* 41(1): 86-112.
- Young-ah Gottlieb, S. (2003). *A bánat régiói: Szorongás és messianizmus Hannah Arendtnél és W. H. Audennél*. Stanford, Kalifornia: Stanford University Press.
- Ziegler, M. (2008). Reinventing Eugenics: Reproductive Choice and Law Reform after World War II. *Cardozo Law Journal of Law and Gender* 14: 319-350.
- Zimmermann, S. (1988). A női önrendelkezés és a "minőséget" célzó népesedéspolitiká. *Hozzájárulások a feminista elmélethez és Gyakorlat* 11 (21/22): 53-71.
- Zinn, A. (2018). *„Aus dem Volkskörper entfernt”? Homoszexuális férfiak a nemzetiszocializmusban*. Frankfurt: Campus.
- Zur Nieden, S. (2005). Homofóbia és államérdek. In S. Zur Nieden (szerk.), *Homoszexualitás és államérdek: Férfiség, homofóbia és politika Németországban 1900-1945* (pp. 17-51). Frankfurt: Campus.
- Zur Nieden, S. (2009). Az Aberkannten. Der Berliner Hauptausschuss Opfer des Faschismus und die verfolgten Homosexuellen. In N. Frei, J. Brunner és C. Goschler (szerk.), *A jóvátétel gyakorlata. Történelem, tapasztalatok és hatások Németországban és Izraelben* (pp. 264-289). Göttingen: Fali korszó.

Társadalomtudományok

kollektív orangotango+ (szerk.)

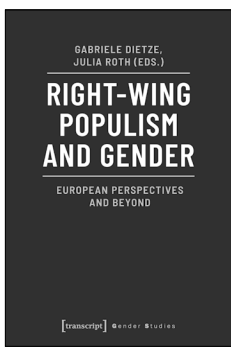
Ez nem egy atlasz

Az ellenkartográfák globális gyűjteménye

2018, 352 p., kemény kötés, színes ill.

34,99 € (HU), 978-3-8376-4519-4

E-könyv: ingyenesen elérhető, ISBN 978-3-8394-4519-8

Gabriele Dietze, Julia Roth (szerk.)

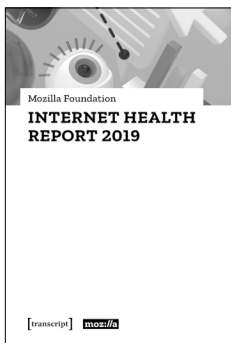
Jobboldali populizmus és nemek

Európai perspektívák és azon túl

Ápril 2020, 286 p., pb., ill.

35,00 € (HU), 978-3-8376-4980-2

E-könyv: 34,99 € (DE), ISBN 978-3-8394-4980-6

Mozilla Alapítvány

Internet Health Report 2019

2019, 118 p., pb., ill.

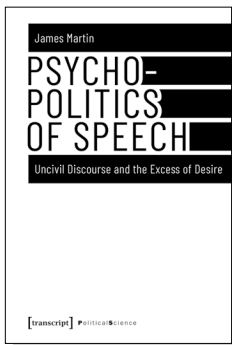
19,99 € (EN), 978-3-8376-4946-8

E-könyv: ingyenesen elérhető, ISBN 978-3-8394-4946-2

**változatai elérhetőek a www.transcript-verlag.de/en
webáruházunkban!**

Hivatkozás 191
ok

Társadalomtudományok

James Martin

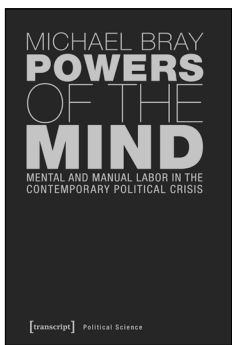
A beszéd pszichopolitikája

A civilizálatlan diskurzus és a vágyak túltengése

2019, 186 p., kemény kötés

79,99 € (EN), 978-3-8376-3919-3

E-könyv: 79,99 € (DE), ISBN 978-3-8394-3919-7

Michael Bray

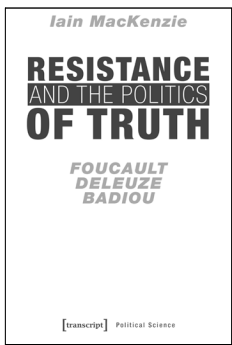
Az elme erői

Szellemi és kézi munka
a kortárs politikai válságban

2019, 208 p., kemény kötés

99,99 € (HU), 978-3-8376-4147-9

E-könyv: 99,99 € (DE), ISBN 978-3-8394-4147-3

Iain MacKenzie

Ellenállás és az igazság politikája

Foucault, Deleuze, Badiou

2018, 148 p., pb.

29,99 € (HU), 978-3-8376-3907-0

E-könyv: 26,99 € (DE), ISBN 978-3-8394-3907-4

EPUB: 26,99 € (DE), ISBN 978-3-7328-3907-0

A listánkon szereplő címek nyomtatott, e-könyv és szabad hozzáférésű változatai elérhetőek a www.transcript-verlag.de/en

webáruházunkban!

